

શાંભુલાલ દેસાઈ

જૈન દર્શન દર્પણ

લેખક: પૂ. મુનિરાજશ્રી ધર્મગુપ્તાવિજયજી મહારાજ

श्री शंभुश्वर पार्श्वनाथाय नमः

जैन दर्शन दर्पण

卐

लेखकः-

परमार्थपाद प्रातःस्मरणीय सिद्धांतमहोदधि आचार्य-
लगवंत श्री भ्रमसूरीश्वर७ मडाराजना शिष्यरत्न पू.
तपोमूर्ति विद्वद्वर्य पंन्यास७ बानुविजय७ गाणुवर्यना
शिष्यरत्न पू. मुनिराजश्री धर्मगुप्तविजय७ मडाराज.

प्रकाशकः-

नविनचंद्र रतिलाल शाह

(' कल्याणु ' सहसंपादक)

सुरेन्द्रनगर.

(सर्वं उक्त प्रकाशकने स्वाधीन छे)

नकसो १०००]

मूल्य : ३ रुपिया

[प्रथमावृत्ति

सं. २०२४

नूतनवर्ष

આટલું ધ્યાનમાં લેવા ખાસ વિનંતિ:-

- * બુકસેલરોને યોગ્ય કમીશન આપવામાં આવે છે. માટે તેઓને અમારા સુંદર લોકપ્રિય અને લોકલોગ્ય પ્રકાશનો મંગાવવા ખાસ લલામણુ છે.
- * કોઈના પણ પુણ્યસ્મરણાર્થે યોગ્ય રકમ આપનારનો પુસ્તકમાં ફોટો તથા જીવનઝરમર મૂકવામાં આવશે.
- * પ્રલાવના કરવા માટે અમારું સસ્તુ અને લોકલોગ્ય સાહિત્ય મંગાવનારને ખાસ કમીશન આપવામાં આવશે.
- * ૫૦૦-૧૦૦૦ પુસ્તકો લેનારનું પુસ્તકમાં નામ છાપીને આપવામાં આવશે.
- * અમારી પાસે એક પૈસાનું પણ ફંડ નથી. કેવળ સુંદર સસ્તુ સંસ્કારી લોકલોગ્ય નૈનસાહિત્ય પ્રચાર સેવાલાભે કરવાના એક શુદ્ધ ધ્યેયથી આ કાર્ય કરીએ છીએ. માટે શ્રીસંઘની ઉદ્ધાર સાહિત્યપ્રેમી વ્યક્તિઓએ અમને આ પુણ્યકાર્યમાં આર્થિક સહકાર આપવા ખાસ વિનંતિ છે.
- * માત્ર દોઢેક વર્ષના ટુંકા ગાળામાં અમે નૂતન આઠ પુસ્તકોનું તથા ૫૦૦૦૦ (પચાસ હજાર) નકલોનું પ્રકાશન કર્યું છે.
- * અમારા સાહિત્યનો એક સેટ મંગાવી વાંચવા ખાસ લલામણુ છે.
- * પુસ્તકો મંગાવવાનો ખર્ચ અલગ સમજવો.

અપૂર્વ લાભ:-

પૂ. સાધુ-સાધ્વી ભગવંતોના સંયમ વિકાસ માટેનું 'સંયમીનો સાથી' નામનું પુસ્તક છપાવવાનું છે અને પૂજ્યોનેજ ભેટ આપવાનું છે તે જ લાગ્યશાળીને લાભ લેવાની ભાવના હોય તે અમારી સાથે પત્રવ્યવહાર કરે. ફક્ત ૧ હજાર નકલના ૫૦૦/- રૂ. ખર્ચ છે.

લિ. પ્રકાશક

अर्हं नमः

निवेद्यते....

जैन दर्शननुं दर्पणु !

आ दर्पणुमां आपणु जेठशुं, ने हेभाशे जैन-दर्शन ! आभ तो दर्पणुमां जेनारनुं ज प्रतिजिण पडे, पणु आ दर्पणुमां जेनारने जैन दर्शन हेभाशे ! भाटे आ अ-लौकिक दर्पणु छे, अम कडेवाय !

जैनधर्म-दर्शनना अनेक सिद्धान्ताने, सरण लाषामां अने रसपूणु शैलीमां अहीं आलेखवामां आव्या छे, जैनधर्म-दर्शननुं तलरुपर्शी अध्ययन करनार जिज्ञासुओने आ अर्थ घण्टी सामग्री पुरी पाउशे अने जिज्ञासाने संतोपशे, अे योक्कस वात छे.

એક એક સિદ્ધાન્તને, એક એક તત્વને....એક એક વસ્તુને અહીં સારી રીતે છણી-છણીને એવી સુઓધ બનાવાઈ છે કે, અધ્યયન કરનારનો જૈનધર્મ-દર્શનમાં સરળતાપૂર્વક પ્રવેશ થઈ જાય.

બીજી વિશેષતા એ છે કે આ અર્થ જૈનધર્મ-દર્શનના નિષ્ણાત અભ્યાસીઓના હાથે અંશોધન પામ્યો છે, એટલે સિદ્ધાંતની સમજણમાં ખોટી રીતે દોરવાઈ જવાનો ભય નથી.

ખરેખર, પૂજ્ય વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી ધર્મગુપ્ત-
 (વિજયજી મહારાજે) પૂજ્ય ચિંતન કરીને આ અભ્યાસ-
 પૂર્ણ ગ્રંથ લખી મહાન ઉપકાર કર્યો છે. માથાના
 સતત દુઃખાવામાં અને અધ્યયન અધ્યાપન; તથા શાસન-
 પ્રભાવનાનાં કાર્યોની વચ્ચે પણ તેઓશ્રીએ આવા
 તત્ત્વજ્ઞાન ભરપૂર ગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું છે, તેઓ આપણા
 સહુના શત-સહસ્ર વંદનના અધિકારી છે.

ઉચ્ચકક્ષાની ધાર્મિક પાઠશાળાઓમાં, જ્ઞાનસત્રોમાં
 અને શિક્ષાયતનોમાં પણ આ ગ્રંથનું અધ્યયન કરાવવામાં
 આવશે તો તેથી વિદ્યાર્થીઓને સારો તત્ત્વજોધ થશે.

પૂજ્ય મહારાજશ્રી પાસેથી આવા બીજા પણ
 ગ્રંથોની અપેક્ષા રાખીએ અને ખાસ કરીને પૂર્વાચાર્ય
 ભગવંતોના ગ્રંથો પર તેઓશ્રી લખે અને એ ગ્રંથોના
 અધ્યયનને સરળ બનાવે, તેવી વિનંતિ કરીએ.

પ્રાંતે; આ દર્પણમાં આપણું આત્મસ્વરૂપ નિહાળી,
 આપણા આત્માના સાચા સ્વરૂપને જોઈ, તેના અનુરાગી
 બનીએ એ શુભ અભિલાષા સાથે વિરમું છું....

નગીનલાઇ પૌષ્ઠશાળા }
 પાટણ. }
 આસો સુદ ૧૩ }

મુનિ ભદ્રગુપ્તવિજય

- લેખકનું નિવેદન -

સંવત ૨૦૨૦ નું માર્ચ ચાતુર્માસ રાજસ્થાનમાં સોજતસીટીમાં થયું. આ ગ્રંથની જન્મભૂમિ સોજતસીટી છે. આ ગ્રંથના પ્રેરક ત્યાંના રહીશ એક સારા તત્ત્વજ્ઞાસુ યુવાન વકીલ છે. જેઓ ચાતુર્માસ દરમ્યાન મારી પાસે સમ્મતિતર્કના પદાર્થો સમજવા આવતા. એક વખતે વાતમાં ને વાતમાં તેઓએ મને કહ્યું કે આવું શ્રેષ્ઠ અને મૌલિક જ્ઞાનતત્ત્વજ્ઞાન ખીજા જ્ઞાનેતર વિદ્વાનો પણ સહેલાઈથી સમજી શકે એવું એક જ્ઞાન દર્શનનું પુસ્તક આપ લખો તો કેમ ? મેં તેઓની વાતનો સ્વીકાર કરીને પ્રથમ જ્ઞાન દર્શનના મૌલિક વિષયોની સુચી તૈયાર કરી. અને પર્યુષણ બાદ મારવાડમાં વ્યાખ્યાન વગેરેની પ્રવૃત્તિ મંદ એટલે લખવાની તક સારી મળી ગઈ. બસ લખવાનું કામ શરૂ કર્યું. રોજ એકેક વિષય ઉપર ચિંતન કરું અને સંકલના કરીને લખતો ગયો. લગભગ મૌલિક ૨૫ વિષયો ઉપર ઠીક ઠીક લખાણ એક મહિનાની અંદર ગુરૂકૃપાથી પૂરું કર્યું.

મેં મારા ક્ષયોપશમ મુજબ એકેક વિષયને જેમ અને તેમ વધુ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં આ ગ્રંથ લખતાં સતત ચાલુ રહેતા મારા માથાના દુઃખાવાના કારણે ક્યાંક વચ્ચે વચ્ચે વિચારધારા તૂટી જવા પામી છે. એટલે અમુક સ્થળોએ કંઈક વિશેષ વિવેચનની જરૂર હોવા છતાં પણ રહી જવા પામી છે. છતાં જ્ઞાન દર્શનના જ્ઞાસુ આત્માઓને આ પુસ્તક મહદ્દઅંશે જરૂર તેઓની ઇચ્છા પૂરી કરશે એવું માર્ચ નમ્ર માનવું છે.

આ એકજ અંથમાં સામાન્યતઃ જૈનધર્મનું લગભગ મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારોનું જ્ઞાન આવી બંધ એ રીતે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

બીજું શાસ્ત્રદષ્ટિએ ભૂલો રહી જવા ન પામે એ માટે આ અંથનું આખું લખાણ પ્રથમ મેં (સ્વ.) તપસ્વી વિદ્વાન પંન્યાસજી કાન્તિવિજયજી ગણિવર્ય ઉપર સંશોધન માટે મોકલેલું. તેઓશ્રીની તબિયત ખરાબ હોવા છતાં પણ મારા પ્રત્યેની અને જૈન શાસન પ્રત્યેની શુભલાગણીથી પ્રેરાઈને સંશોધન કરી આપેલું. ત્યારબાદ આ અંથ શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ બિલકુલ શુદ્ધ અને એ હેતુથી ફરીથી આ અંથનું સંશોધન પૂજ્યપાદ આગમપ્રજ્ઞ જંબુસૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબ પાસે ૨૦૨૧ ના અમદાવાદના ચાતુર્માસમાં કરાવ્યું. ત્યારબાદ ફર્મા છપાયા બાદ વળી કંઈક પ્રેસ વગેરેના દોષના કારણે ભૂલો રહી જવા પામી હોય તો તેનું સંમાર્જન થઈ બંધ એ હેતુથી એ બધાજ છાપેલા ફર્મા મેં પૂજ્યવર્ય શાંતમૂર્તિ વિદ્વદ્વર્ય પંન્યાસજી ભદ્રંકરવિજયજી ગણિવર્ય (પાટણવાળા) ઉપર સંશોધન માટે લુનાવા મોકલી આપ્યા. તેઓશ્રીએ સુદમતાથી છાપેલા ફર્મા વાંચી જઈને જ્યાં જ્યાં ખાસ ભૂલો રહી ગયેલી જણાઈ ત્યાં નિશાની કરી આપી. અને એથી એ ભૂલોને અમે શુદ્ધિપત્રક મૂકીને દૂર કરી છે. છતાં છદ્મસ્થતાના કારણે કે મતિદોષના કારણે કયાંક કંઈપણ અનાભોગથી ભૂલ રહી જવા પામી હોય તો મારા તરફથી ત્રિવિધે ત્રિવિધે મિચ્છામિ દુક્કડં.

આ અંથની પ્રેસકોપી તૈયાર કરી આપનાર જીનાગઢની પાઠશાળાના શિક્ષક નેમચંદલાઈ સોમચંદની પ્રેરણાથી વિદ્યાર્થીની હસુમતીબેન છે.

બીજું મેં તો મારા અદ્ય ક્ષયોપશમ મુજબ સ્વ-પર-
 ઉપકારાર્થે શુભમાર્ગમાં એક અતિ અદ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. હું
 કાંઈ એવો લબ્ધપ્રતિષ્ઠિત લેખક કે વિદ્વાન નથી કે મારી ક્ષતિ
 થવા ન જ પામે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ જરૂર ખામી હશે. છતાં
 સુજનો એ તરફ ધ્યાન ન આપતાં મુજ વસ્તુ તરફ દૃષ્ટિપાત
 કરશે એવી આશા રાખું છું.

જૈનકુલમાં જન્મ પામેલાઓને અને જૈન નામ ધરાવતા
 એવા પુણ્યવાન મહાનુભાવોને આ ગ્રંથના વિષયોનું સ્પષ્ટ
 અને ઉંડું જ્ઞાન હોવું ખાસ જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના પીઠ-
 બળ વગરનો એકલો આચાર દીર્ઘકાળ ટકી શકતો
 નથી, આત્માનું ઉદ્ધવીકરણ કરી શકતો નથી, ગુણ-
 વિકાસ તરફ આગળ લઈ જઈ શકતો નથી. આચારનો
 મહેલ તત્ત્વજ્ઞાનના દૃઢ પાયા ઉપર આધારિત છે.
 આચાર એ પગ છે, તો તત્ત્વજ્ઞાન એ આંખ છે.
 મોક્ષમાર્ગ ઉપર ચાલવા માટે પગ અને આંખ બંનેની
 એકસાથે જરૂર છે. આચારપાલનનું પૂરેપૂરું જ્ઞ મેળવવા
 તત્ત્વજ્ઞાનની સહાય લીધા વગર નહિ ચાલે. અદ્ય પણ
 આચાર જો તત્ત્વજ્ઞાનથી પુષ્ટ બનેલો હોય છે તો
 વિપુલ પાપક્ષય કરાવે છે. મોહની ભેટી રમત તત્ત્વ-
 જ્ઞાન વિના નથી સમજાતી. અને એ સિવાય મોહનો
 જોરદાર સામનો કરવાનું અને તેના વિજય મેળવવાનું બની
 શકતું નથી. ભવની જડ ઉખેડવા વસ્તુતત્ત્વની ઊંડી
 સમજ અનિવાર્ય છે. સમજીને શુદ્ધ લક્ષ્યપૂર્વક એક ધર્મ-
 અનુષ્ઠાન કરવું એ જુદું અને એમને એમ વગર સમજે ચોક્કસ
 શુદ્ધ ધ્યેય કરવું એ જુદું. બંનેના જ્ઞમાં આકાશ-પાતાલ
 જેટલું અંતર પડી જાય છે.

અંતમાં આ ગ્રંથનું સંશોધન કરી આપવા જે ત્રણ

બહુશ્રુત પૂજ્યોએ કૃપા કરી છે તે બદલ તેઓશ્રીનો હું ખૂબજ
હાર્દિક ઉપકાર માનું છું.

પ્રસ્તાવના લખી આપી આ અંથનું ગૌરવ વધારનાર
મારા લઘુઅંધુ સિદ્ધહસ્ત લેખક મુનિશ્રી ભદ્રગુપ્તવિજયજીને
યાદ કર્યા વગર કેમ ચાલે ?

સૌ કોઈ આ અંથનું પઠન-પાઠન કરી કેમશઃ આત્મો-
ન્નતિનાં સોપાન ચઢતાં ચઢતાં મોક્ષમહેલ સુધી શ્વેતકુશળ
પહોંચે એજ એક મંગલકામના.

સં. ૨૦૨૩, આસો
પાટણ.

લિ.
મુનિ ધર્મગુપ્તવિજય

- પ્રકાશકનો પ્રકાશ -

પૂ. મહારાજશ્રીનું લોકલોગ્ય સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાનું કાર્ય મારી પાસે સંવત ૨૦૨૨ ના માહ મહિનામાં મારા મહાન પુણ્યોદયે આવ્યું. ફક્ત દોઢેક વર્ષના ગાળામાં શ્રી ગંજેશ્વર પાર્શ્વનાથલગવાનના પરમ પ્રભાવથી, શ્રી સંઘના ઉદાર સદગૃહસ્થોની આર્થિક મદદથી, શ્રી લક્ષ્મી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસવાળા ભાઈશ્રીના ઉત્તમ સહકારથી અને પૂ. ગુરુદેવશ્રીની અસીમ કૃપાથી તદ્દન નવાં આઠ પુસ્તકોનું અને ૫૦૦૦૦ (પચાસહજાર) નકલોનું પ્રકાશન કરી શ્રી સંઘરૂપી લગવાનના પરમપવિત્ર કરકમળમાં સાદર વિનમ્રભાવે અર્પણ કર્યાં છે.

મેં જ્યારે આ સાહિત્ય પ્રકાશનનું કાર્ય હાથમાં લીધું ત્યારે આ ધારણા નહોતી રાખી કે આટલા ટૂંકા ગાળામાં મારા હાથે આટલું ઘણું વિપુલ સાહિત્ય પ્રકાશિત થશે. પણ પૂ. મહારાજશ્રીની લોકલોગ્ય અને સુંદર લેખન શૈલીના કારણે પુસ્તકોનો મોટી સંખ્યામાં ઉપાડ થયો. અને હજુ પણ મોટી સંખ્યામાં માગો વાલુજ છે.

હવે આ જૈનદર્શન દર્પણનો સુંદર અંથ પ્રકાશિત કરીને શ્રીસંઘના કરકમળમાં અર્પણ કરતાં ખૂબજ આનંદ અનુભવું છું.

આ 'જૈનદર્શન દર્પણ' નામનો અંથ પૂ. મહારાજશ્રીએ ઘણાજ ચિંતનપૂર્વક પરિશ્રમ લઈને લખેલો છે. આ અંથમાં જૈનદર્શનના લગભગ ઘઘાજ મૌલિક વિષયોને આવરી લેવામાં આવેલા છે. જૈનદર્શનનો તલસ્પર્શી ઊંડો અભ્યાસ કરવા માગતા હોય તેના માટે આ અંથ ખૂબજ ઉપયોગી બનશે. ખૂબજ સારી રીતે વિસ્તૃત કરીને ખૂબજ લોકલોગ્ય ભાષામાં પૂ. મહારાજ-

શ્રીએ જૈનદર્શનના મૌલિક વિષયોને સરળ ભાષામાં ઉતાર્યા છે. આ એકજ અંથમાં જૈનદર્શનના મૌલિક સિદ્ધાંતોનું અને આચારોનું જ્ઞાન લખ્યું છે. જૈનધર્મને એના અસલી સ્વરૂપમાં બહુવા માગતા હોય એના માટે આ અંથ એક વિદ્વાન અધ્યાપકની ગરજ સારે એવો છે. જૈનેતર વિદ્વાનો માટે આ અંથ બહુજ ઉપયોગી બનશે. વધું કહું તો એમ કહી શકાય કે આ અંથનું નામ 'જૈનદર્શન દર્પણ' રાખ્યું છે એ સાર્થક છે. કારણકે આ અંથરૂપી દર્પણમાં આખું જૈનદર્શન પ્રતિબિંબિત થયેલું છે. આ અંથરૂપી દર્પણમાં દ્રષ્ટિ નાખતાંજ આખું જૈનદર્શન સ્પષ્ટ દેવા જેવું દેખાય છે.

ખૂબજ વિસ્તૃત રીતે તાર્કિક વિષયોને સ્પષ્ટીકરણ કરીને સુયોગ્ય ભાષામાં આ અંથ પૂ. મહારાજશ્રીએ લખ્યો છે.

આ અંથ વાંચવાથી-લખવાથી જૈનદર્શન પ્રત્યે જરૂર પ્રેમ-શ્રદ્ધા બંધાયેલી થશે. જૈનદર્શન તો સાગર જેવડું છે, પણ એવડા મોટા જૈનદર્શનને ખૂબજ યુક્તિપૂર્વક લગલગ કરી પાનાના નાનકડા આ અંથરૂપી ગાગરમાં સમાવી દીધો છે. આજસુધી બીજા જૈનદર્શન ઉપર પુસ્તકો બહાર પડેલા હશે, પરંતુ આ અંથ એ બધામાં કંઈકે નવીજ ભાત પાડશે એવું માફ નમ્ર માનવું છે.

પૂ. સાધુ-સાધ્વી લગવંતોને મારી ખાસ નમ્ર વિનંતિ છે કે આ અંથ આપત્રીની સેવામાં ઉપસ્થિત થાય તો સાંગો-પાંગ આ અંથનો અભ્યાસ કરશોજી. એાછામાં એાછું આ અંથમાંના વિષયોનું તલસ્પર્શીજ્ઞાન પૂણ્યવર્ગમાં તો ખાસ જરૂરી છે. એનો અર્થ એ નથી કે અમારે શ્રાવકવર્ગમાં જરૂરી નથી.

શ્રીજીરના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓને આ પુસ્તક ખાસ લેઈ આપવા જેવું છે. અને આ અંથનો એકેક વિષય

એ વિદ્યાર્થીઓને લણાવવા જેવો છે. પાઠશાળાના વિદ્વાન પંડિતો પણ આ પુસ્તકને એકવાર જરૂર સાંગોપાંગ વાંચી બંધ એવી મારી નમ્ર લલામણુ છે.

આ સાહિત્યના પ્રચારકાર્યમાં શ્રીસંઘના ઉદાર સદ્-ગૃહસ્થો તરફથી આર્થિક સહકાર જેવો મળતો રહ્યો છે એવો ને એવો જો મળતો રહેશે તો થોડાજ વર્ષોમાં અમારા તરફથી વિપુલ અને ખૂબજ સુંદર અને સસ્તુ સાહિત્ય બહાર પડતું રહેશે.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં જે ગામોના કે શહેરોના શ્રી જ્ઞાનખાતા તરફથી અમને આર્થિક સહકાર આપવામાં આવ્યો છે એના કાર્યકર્તાઓનો ખૂબજ આભાર માનું છું. તે સિવાય જે ઉદાર સદ્-ગૃહસ્થોએ આ ગ્રંથમાં આર્થિક સહાય કરી છે તેઓ બધાનો પણ આભાર માનું છું એ બધા ઉપરાંત જીનાગઢના પ્રદીપ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસવાળા જિતુભાઈનો વિશેષ ઉપકાર માનું છું કે જેમણે આવું સુંદર છાપકામ કરી આપ્યું છે. હારીજવાળા શાંતિલાલ દોસ્તીને તો કેમજ ભૂલી શકું? કારણકે એમણે તો આ ગ્રંથને સુશોભિત બનાવવા સુંદર કલાત્મક ડીઝાઇન સેવાભાવે બનાવી આપી છે.

અંતમાં આ અદ્ભુત જૈનનદર્શનના ગ્રંથને તમારા મિત્રમંડળમાં-સ્નેહીઓમાં-લાઈપ્રેરીઓમાં મંગાવી ખૂબ ખૂબ જૈનધર્મના મૌલિક સિદ્ધાંતોનો અને સમ્યક્ આચારોનો પ્રચાર કરશે એવી આશા સાથે વિરમું છું.

લિ. ભવદીય,
 નવિનચંદ્ર આર. શાહ
 સુરેન્દ્રનગર.

સાદર સમર્પણુ....

ઋગ્વેદ્યે સમક્તિ સ્તનું દાન કર્યું, જિનાગમોનું
અમૃતપાન કરાવ્યું અને શુદ્ધ ચારિત્રમાર્ગ આપ્યો
એવા

અનંત ઉપકારી પરમકૃપાસિંધુ સિદ્ધાંતમહોદધિ
પરમ ગુરુદેવશ્રી આચાર્ય ભગવંતશ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી
મહારાજ
અને

મારી જીવનનૌકાના કુશળ સુકાની ભવોદધિતારક
સાક્ષાત તપોમૂર્તિ વિદ્રઢવર્ય પંચ્યાસજી ગુરુદેવ શ્રી
ભાનુવિજયજી ગણિવર્ય ના
પરમપવિત્ર કરકમળમાં આ ગ્રંથ અતિ
પિનબ્રલાવે સમર્પણુ કરું છું.....

લિ. આપનો વિનેય,
ધર્મગુપ્તવિજય

શ્રુતભક્તિનો લાભ લેનાર

પુણ્ય શાળીઓ:—

૬

- ૫૦૦/- રૂ. શેઠ રણછોડભાઈ શેષકરણ મુંબઈ કેટ
૨૦૦/- રૂ. રાજેન્દ્ર બાબુલાલ ચવેલી (મહેસાણા)
૨૦૦/- રૂ. શેઠ મણિલાલ મગનલાલ ચવેલી (")
૧૦૦/- રૂ. શેઠ ચંદુલાલ મોહનલાલ વડાવલી (")
૧૦૦/- રૂ. શેઠ પરમાનંદ હીરજી દડીયા ગુનાગઢ
(હાલ આફ્રિકા)
૧૦૦/- રૂ. શેઠ હરીલાલ ભુરાભાઈ ભીમાણી (હાલ મુંબઈ)
૫૦૦/- રૂ. મહેસાણા જ્ઞાનબાતા તરફથી (પૂ. પરમતપસ્વી
પન્યાસજી રાજવિજયજી ગણિવર્યાની પ્રેરણાથી)
૩૦૦/- રૂ. ચાણુસ્મા જ્ઞાનબાતા તરફથી (પૂ. મુનિરાજશ્રી
ધર્મરત્નવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી)

આ ગ્રંથમાં ઉપર મુજબ આર્થિક સહાય કરનારા ઉદાર
સદગૃહસ્થોને, તથા તે તે ગામોના ટ્રસ્ટીઓને હાર્દિક ધન્યવાદ.

—પ્રકાશક

शुद्धि पत्रक

पानुं	लाक्षण	अशुद्ध	शुद्ध
१	१०	डडोर	श्रेष्ठ
१	१८	अपार कर्षण उत्पन्न थाय छे	पूर्वेना त्रीन लवनी अपेक्षाये
२	५	शुवाशुवादि	शुवाशुवादि
३	१०	गमे ते ज्ञातिना	गमे ते योग्य ज्ञातिना
३	१६	ज्ञातिना	ज्ञातिना
३	१७	मनुष्यो माटे	मनुष्येना
४	१६	स्थित	स्थिति
५	३	अनुचित	अनुचित
६	१७	साध्य	सिद्ध
८	१३	५० लाण	११ लाण
१०	४	ऐक	ऐक स्वर्ष
१५	१३	अ	अने
३८	११	ज'कार	ज'कार
३८	१५	उपतल आदि	उपतल
४०	१३	द्विद्वी	विवक्षित पट द्विद्वी
४२	१७	विश्ववर्ती	विश्ववर्ती
४७	१६	पर्यायाथक	पर्यायाथकि
४८	४	नान्यन्तर	नान्यन्तर
४८	२१	प्रयोज्य	प्रयोज्य
५८	४	नम	नाम
५६	४	न्यां सूधी	न्यांसुधी
५६	६	भूत	भूति

पातुं	कार्यन	अशुद्ध	शुद्ध
६१	१	परिणमनं (प्रोक्त)	परिणमनं
६२	१३	पारमाथक	पारमार्थिक
६६	१२	सर्वमाकारममेव	सर्वमाकारमयमेव
८५	१	पात्र	पात्र
८५	७	अवित्यता	अवितव्यता
८५	छेदी	सर्वेडपि	सर्वऽपि
६१	छेदीग	सत्	सत्
६२	७	असते	असतः
१००	१२	जेम - जेम	तेम तेम
१०२	१८	अदेव	सुदेव
१०३	१	मध्यस्थ	मध्यस्थ
१०४	१६	अवअवादि	अवाअवादि
१०६	१७	तरत	तरस
११०	८	अवपादना	अपपादना
१११	११	उगर	उपर
१११	२०	(१) ( )	क्षपक
१४३	११	अधम	अधर्म
१४६	१६	तनुं	तेनुं
१४८	२	धर्मयं	धर्म्यं
१६०	५	योत्रसनाकारे	योत्रासनाकारे
१६१	१०	पावथाथी	पाथडाथी
१६४	१७	त्युच्छिन्न	व्युच्छिन्न
१६६	१७	शंक्ति	शंकित
१६८	१३	संघटादिथी	संघट्टादिथी
१६८	१३	आवश्यस्ता	आवश्यकता
१७६	१३	विर्याद्विासनी	विर्याद्विासनी
२०६	८	आकाशास्तिकाय	सुदृगदास्तिकाय

પાનું	લાઈન	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૧૭	૧૨	(પ્રશ્ન) પુણ્યાનુગંધી પાપ	પાપાનુગંધી પુણ્ય
૨૧૭	૧૫	પુણ્યાનુગંધી પાપ	પાપાનુગંધી પુણ્ય
૨૪૩	૧	આજન	આજને
૨૪૬	૧	તા	તો
૨૫૨	૧૧	અણુવતોને	અણુવતોને
૨૫૭	૫	કુલટી	કુલટા
૨૬૧	૧	ળીજન	ળીજને
૨૬૪	૧૨	મહાન ગુણ	મહાન યોગ
૨૭૬	૬	સાગરીતો	સાગરિતો
૨૮૧	૫	ગુણોનેજ	ગુણોનોજ
૨૯૭	૧૧	ઉપયોગથી	ઉપયોગથી.
૨૯૭	૧૨	ઉપયોગ	ઉપયોગથી
૨૯૮	૨૧	ઉપરાંતનું	ઉપરાંત
૨૯૯	૭	સામાન્ય	સામાન્યતઃ
૩૦૧	૨	જ્યારે અવધિજ્ઞાન તો	જ્યારે અવધિજ્ઞાન દર્શનપૂર્વક અને
૩૧૭	૧	ધ્રુવં	ધ્રુવં

विषयानुक्रमणिका

पेज

१	नैनदर्शननुं द्विगदर्शन	१	थी	१०
२	नैनदर्शननो नयवाद	११	थी	२६
३	नैनदर्शननो स्याद्वाद	२७	थी	४४
४	सप्तलंघीनुं स्वरूप	४५	थी	५६
५	नैनदर्शननो निश्रेयवाद	५७	थी	६६
६	नैनदर्शननो कर्मवाद	७०	थी	८३
७	पांच कारणवाद	८४	थी	९०
८	नैनदर्शनमां सत्तनुं लक्षण	९१	थी	९७
९	नैनदर्शनमां आत्मानो उत्कान्ति कम	९८	थी	१२१
१०	द्रव्य-गुण-पर्यायनुं स्वरूप	१२२	थी	१२६
११	नैनदर्शनमां कारणनुं स्वरूप	१३०	थी	१३५
१२	नैनदर्शनमां ध्यान	१३६	थी	१७०
१३	नैनदर्शनमां योगनुं स्वरूप	१७१	थी	१८५
१४	नैनदर्शनमां लावनाधर्म	१८६	थी	२००
१५	नैनदर्शननां नवतंत्रयो	२०१	थी	२३०
१६	नैनदर्शनना आचारोनुं स्वरूप	२३०	थी	२५३
१७	नैनदर्शनमां हिंसा-अहिंसानुं स्वरूप	२५४	थी	२५६

૧૮	જૈનદર્શનમાં સત્ય-અસત્યનું સ્વરૂપ	૨૫૭ થી ૨૬૧
૧૯	જૈનદર્શનમાં ચોરી-અચોરીનું સ્વરૂપ	૨૬૨ થી ૨૬૩
૨૦	જૈનદર્શનની દષ્ટિએ પ્રહ્લચર્યાનું સ્વરૂપ	૨૬૪ થી ૨૬૭
૨૧	જૈનદર્શનમાં પરિગ્રહ-અપરિગ્રહનું સ્વરૂપ	૨૬૮ થી ૨૭૧
૨૨	જૈનદર્શનમાં ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ	૨૭૨ થી ૨૭૬
૨૩	જૈનદર્શનમાં મનનું સ્વરૂપ	૨૭૭ થી ૨૭૯
૨૪	ધર્મના અધિકારીના ૨૧ ગુણો	૨૮૦ થી ૨૮૨
૨૫	પાંચ જ્ઞાન	૨૮૩ થી ૩૦૬
૨૬	મોક્ષ	

જૈન દર્શનનું દ્વિગદર્શન

જૈન દર્શન એટલે જિન કથિત દર્શન. જિન એટલે રાગ-દ્વેષને સર્વથા છુટનારા. આવા મધ્યસ્થ નિર્દોષ અને જ્ઞાની-મહાપુરુષોએ ફરમાવેલો ધર્મ એજ જૈન ધર્મ. આ જિન ભગવાનને જિનેશ્વર, તીર્થંકર, અરિહંત કે દેવાધિદેવ પણ કહેવામાં આવે છે. આ તીર્થંકર દેવો રાજવંશી ક્ષત્રિય-કુલમાં જન્મેલાં હોય છે. અને જન્મથીજ દેવ દેવેન્દ્રોથી પૂજિત હોય છે. તેઓ માતાના ગર્ભમાં આવે ત્યારથીજ નિર્મલ મતિજ્ઞાન, શુભજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન આ ત્રણ નિર્મળ જ્ઞાનથી યુક્ત હોય છે. યૌવન વયમાં પણ નિર્વિકારી હોય છે. પછી રાજ-ગૌભવોનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લઈ કઠોર અહિંસા-સંયમ અને તપની સાધના કરે છે. અને એ સાધનાના પ્રભાવે એમને કેવળજ્ઞાન (પૂર્ણજ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે. જે જ્ઞાનમાં ત્રિભૂવન વર્તી સર્વ જડચેતન પદાર્થોને સાક્ષાત હાથમાં રહેલા આમળાની માફક ભુએ છે. અને આ રીતે પોતાના જ્ઞાનમાં સારાથે વિશ્વનું સ્પષ્ટ દર્શન કરે છે. અને અનાદિકાળથી સંસારી હોવાને જન્મ-મરણથી પીડાતા ભેદને અને રાગ-દ્વેષાદિ આંતર શત્રુઓથી કચડાયેલા ભેદને એમના હૃદયમાં અપાર કઠ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. તેઓ જન્મ-મરણથી અને આંતર શત્રુઓથી પીડાતા હોવાને સત્ય મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ

આપે છે. દિવ્ય ઉપદેશ સાંભળીને અનેક જીવો ધર્મસન્મુખ બનીને મોક્ષમાર્ગની આરાધના કરી એ જન્મ-મરણથી મુક્ત થઈને અનંત સુખમય મોક્ષમાં પહોંચી જાય છે. તીર્થંકર ભગવાન દેવો રચિત સમોવસરણમાં બેસીને બાર પર્ષદાની આગળ સ્યાદ્વાદ શૈલીથી જીવજીવાદિ નવતત્ત્વોનો પ્રકાશ કરે છે. અને તેમાં જડચેતનના ભેદને સમજાવે છે. અને હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક સમજાવે છે. પાપ, આશ્રવ અને બંધ આ ત્રણ તત્ત્વોનો ત્યાગ કરી પુણ્ય (પુણ્યાનુબંધી) સંવર અને નિર્જરા અને મોક્ષ તત્ત્વની આરાધના કરવાનું ફરમાવે છે. તેઓ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરે છે. સાધુ-સાધ્વીને પાળવાના ધર્મને સાધુ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. અને શ્રાવક-શ્રાવિકાને પાળવાના ધર્મને શ્રાવક ધર્મ કહેવામાં આવે છે. જૈન ધર્મની પરિભાષામાં કહીએ તો સાધુ ધર્મને સર્વાવિરતી ધર્મ કહેવાય છે. અને શ્રાવક ધર્મને દેશ વિરતી ધર્મ કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના ધર્મના સ્વરૂને તીર્થંકર પરમાત્મા બહુ વિસ્તારથી સમજાવે છે.

આ તીર્થંકર દેવોએ જે ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરી તેનું કાર્ય એ છે કે જીવોને પાપોથી છોડાવવા અને પાપોથી છોડાવી શુદ્ધ ધર્મમાં બેઠવા અને બેઠાયેલાઓને બનતી સહાય કરી ધર્મમાં સ્થિર કરવાં અને એ રીતે એમને ભવસાગરથી-જન્મ-મરણથી મુક્ત કરી અનંત જ્ઞાનમય, અનંત સુખમય, અનંત આનંદમય એવા મોક્ષમાં પહોંચાડવા આ તીર્થંકર દેવોના શિષ્યો (આચાર્યો) વિગેરે તીર્થંકરના નિર્વાણ બાદ આ ધર્મતીર્થની રક્ષા અને પ્રભાવના કરવાની જવાબદારી પોતાના શિર ઉપર લે છે. અને તે જવાબદારી પોતાની સર્વ શક્તિ ખર્ચીને પણ પાર પાડે છે. અને આ રીતે ત્યાગી આચાર્યો

અને સાધુઓએ આ ધર્મતીર્થને ટકાવી આપણા સુધી લાઇ આયા. આ ત્યાગી આચાર્યો અને સાધુઓ લવલીરૂ હોવાથી તીર્થંકર દેવોના સિદ્ધાંતોમાં ખોતાની મનઃકલ્પનાથી લેશમાત્ર પણ ફેરફાર કરતા નથી. તેથી જ અણીશુદ્ધ આ જૈન શાસન આજે આપણને મહાન પુણ્યના ઉદયે પ્રાપ્ત થયું છે.

જે આચાર-વિચાર અને સિદ્ધાંતો મોક્ષના સ્વરૂપને અનુકુળ હોય તેજ વાસ્તવમાં મોક્ષનો ઉપાય કહેવાય.

મોક્ષનું સ્વરૂપ અને મોક્ષના ઉપાયો તરૂન વિરુદ્ધ હોઇ શકે જ નહિ. તીર્થંકર દેવો જાતિએ ક્ષત્રિય રાજવંશી હોય છે. તેમના ગણધરો-શિષ્યો ગમે તે જ્ઞાતિના કે કોમના હોઇ શકે છે. (એટલે કે વણિક જાતિના હોય એવો નિયમ નહીં) ગમે તે મનુષ્ય આ જૈન ધર્મને સ્વીકાર કરી શકે છે. કારણકે તીર્થંકર દેવો આખા વિશ્વના કલ્યાણ માટે હતા અને જગતના કલ્યાણ માટેજ તેમણે આ સત્ય ધર્મ બતાવેલો છે. તેથી જૈન ધર્મ એ કોઇ સાંપ્રદાયિક ધર્મ નથી. એ કોઇ કોમ-જ્ઞાતિ કે દેશ માટે નિયત નથી તે તો કોઇપણ જ્ઞાતિના-કોમના કે દેશના મનુષ્યો માટે આત્મ કલ્યાણ માટે ખુલ્લો છે.

પ્રશ્ન : જૈન ધર્મ ઇશ્વરમાં નથી માનતો તે વાત સાચી ?

ઉત્તર: જો જૈન ધર્મ ઇશ્વરમાં કે પરમાત્મામાં માનતો ન હોત તો ભારતભરમાં હજારોની સંખ્યામાં વિશાળકાય ગગનચુંબી શિલ્પમય હજારો વર્ષ પુરાણાં જૈન મંદિરો ન હોત. અને હર સાલ જૈનો લાખો અને કરોડો રૂપિયા આ મંદિરો અને મૂર્તિઓ પાછળ ખર્ચે છે તે ન ખર્ચાત. રોજ

લાખો જૈનો જૈન મંદિરોમાં જઈને વીતરાગ પરમાત્માની પૂજા, સ્તુતિ, નમસ્કાર, ધ્યાન, ગીત, નૃત્ય કરે છે તે ન કરત. ખીજું જૈન મંદિરોની સ્વચ્છતા, વ્યવસ્થા અને દેખરેખને જોનારાઓને એમ સ્પષ્ટપણે કહેવું પડે છે કે ધન્ય છે જૈનોની લગવદ્ લક્ષિતને! અને પશ્ચિમના લોકો પણ આવીને જૈન મંદિરોની સુઘડતા, પવિત્રતા અને શિલ્પ વગેરે જોઈને મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી જાય છે. ખીજું લગવાનની લક્ષિત નિમિત્તે જૈન ધર્મમાં લાખોની સંખ્યામાં સ્તુતિઓ, સ્તોત્રો, શ્લોકો, સ્તવનો, લજનો, પૂજાઓ અને ગીતો મહાન આચાર્યોએ, સાધુઓએ અને વિદ્વાન શ્રાવકોએ બનાવેલા આજે પણ મોજૂદ છે.

આ વસ્તુથી સૂચિત થાય છે કે જો જૈનો ઇશ્વરમાં કે પરમાત્મામાં માનતા ન હોત તો હજારો મંદિરો, તીર્થો અને લગવાનની મૂર્તિઓની લક્ષિત પાછળ આટલો બધો તન, મન, ધનનો ભોગ ન આપત. હજુ ખીજા ધર્મવાળા પોતાના મંદિરમાં લગવાન પાસે ચઢાવેલો પ્રસાદ ખાશે જ્યારે જૈન ધર્મમાં મંદિરમાં ચઢાવેલી કોઈપણ વસ્તુ જૈનનું નાનું બચ્ચું પણ ખાશે નહિ. અરે! જૈન મંદિરમાં પાણી પણ પીશે નહિ. એંઠા મોંઢે, મલીન કપડાં જોડા વગેરે પહેરીને આવવાનો પણ જૈન ધર્મમાં નિષેધ છે. આ વસ્તુ સ્થિત જ સૂચવે છે કે જૈનોને પોતાના લગવાન પ્રત્યે કેટલો બધો પ્રેમ! વિનય અને લક્ષિત છે. માત્ર જૈનો અમુક કારણોસર ઇશ્વરને જગતકર્તા માનતા ન હોવાથી કંઈ નાસ્તિક ન કહેવાય. કારણકે જે સ્વરૂપ ઇશ્વરમાં ઘટી શકતું ન હોય-યુક્તિથી ગ્રાહ્ય થતું ન હોય એ કેમ ઇશ્વરમાં આરોપિત થઈ શકે? એમ તો કોઈ કહે કે 'મનુષ્યોને માથે શીંગડા છે' એમ તમે માનો તોજ તમને માનવજાતમાં

શ્રદ્ધા છે. એમ અમે કહી શકીએ. જેવી આ વાત હસીને કાઢી નાખવા જેવી છે. એમ ઇશ્વરને સૃષ્ટિનો કર્તા માનવા જતાં ઇશ્વર ઉપર અનેક દુષણોનો આરોપ મુકવાનું અનુચિત કાર્ય તેના સાચા ભક્તથી કેમ જ થઈ શકે?

ઇશ્વરને સૃષ્ટિનો કર્તા માનવા જતાં પહેલો પ્રશ્ન એ થાય છે કે સૃષ્ટિ એટલે શું?

સૃષ્ટિ એટલે જન્મ-જરા-મૃત્યુ, રોગ, શોકાદિ દુઃખોથી અને ઘણાં દુઃખી જીવોથી ભરેલું સ્થાન. અનેક દુર્ગતિઓ અને દુષ્ટ યોનિઓથી ભરેલી. હવે આવી લાખો દુઃખોથી અને અનંતા દુઃખી જીવોથી ભરેલી સૃષ્ટિની રચના પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા કરે જ કેમ? જો તેમને આધિન જ સૃષ્ટિનું સર્જન હતું. તે સૃષ્ટિની રચના કરવા માટે સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર હતા, તો અનંત દયાળુ ઇશ્વરે પહેલેથી જ સુખ ભરેલી, નંદનવનમય સ્વર્ગમય જ સૃષ્ટિની રચના કેમ ન કરી?

ભલા! ઇશ્વરે સૃષ્ટિ રચના કરી એ પહેલા તો કંઈ જ હતું નહિ, સર્વ શૂન્ય હતું. અરે! એક પરમાણુ કે જીવપણુ ન હતો તો સર્વથા અસત્માંથી આવડી મોટી સૃષ્ટિ રચના તો શું પણ એક પરમાણુની પણ ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે? અને જો સર્વથા અસત્માંથી પણ જડચેતન પદાર્થોની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી હોય તો આકાશમાં પુષ્પો પણ ઉગવાં જોઈએ, વંધ્યાને પુત્ર પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ, ગધેડાને શીંગડા ઉગવાં જોઈએ અને રેતીમાંથી તેલ પણ નીકળવું જોઈએ. પરંતુ આવું ક્યારેય ક્યાંયે પણ જોવા કે સાંભળવા પણ મળતું નથી તેથી સર્વથા અસત્માંથી (પહેલા કંઈજ ન હોય) વસ્તુની

ઉત્પત્તિ ન જ થાય. ખીજું અનંત દયાળુ ઇશ્વરને આવી દુઃખ-મય સૃષ્ટિ બનાવીને જીવોને જન્મ આપીને મારવાનું કામ કરવું પડે છે. આવું જન્મ આપીને મારવાનું નિર્દય કાર્ય ઇશ્વરના માથે સોંપવું એ ખરેખર તેના લક્ષ્મણને જરાયે ઉચિત ન ગણાય. માટે ઇશ્વરને સૃષ્ટિનો કર્તા માનવામાં આવી આવી ઘણી આપત્તિઓ આવે છે. તેથી જૈનો ઇશ્વરને જગત બનાવનાર તરીકે નહિ પરંતુ જગત બતાવનાર તરીકે માને છે. અને એજ તર્કશુદ્ધ અને યુક્તિ ગ્રાહ્ય છે. અને જૈન ધર્મ પહેલેથીજ ધર્મ સાધના કર્યા વગર એમને એમજ શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત-અનાદિ સિદ્ધ પરમાત્મા હોવાનું માનતો નથી. અનાદિ કર્મબદ્ધ (વાસના બદ્ધ) આત્માને કર્મમુક્ત (વાસના મુક્ત) બનાવવા ઘોર સંયમ, તપ, જ્ઞાન, ધ્યાનની સાધના કરવી પડે છે. અને આ રીતે દરેક લવ્ય આત્મા આવી અહિંસા, સંયમ અને તપ રૂપ ધર્મની સાધના કરીનેજ પરમાત્મા બની શકે છે.

જૈનોને ત્યાં તો સેવક પોતેજ સેવ્ય બની બંધ છે, પૂજક પોતેજ પૂજ્ય બની બંધ છે. સાધક પોતેજ સાધ્ય બની બંધ છે. એટલે કે જૈન ધર્મમાં ઇશ્વર તરીકેની મોનોપોલી કોઈ એકનેજ સોંપવામાં આવેલી નથી. પરંતુ જે આત્મા જિનેશ્વર ભગવાનની આજ્ઞા મુજબ તપ સંયમ અને અહિંસાની પૂર્ણ સાધના કરે તેને ઇશ્વર બનવાનો (પરમાત્મા બનવાનો) પૂર્ણ અધિકાર પણ છે.

પ્રશ્ન:- જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતો, આચારો, ઘણા ઉંચા હોવા છતાં જૈનોની વસ્તી આટલી બધી ઓછી કેમ છે ?

જવાબ:- ભલા ! એક વસ્તુ તું સમજી લે કે હંમેશાં ઉંચી-કિંમતી અને સુંદર વસ્તુના આહુકો ઘણા ન જ હોય. સોનાના આહુકો કરતાં તાંબા-પિત્તાળના આહુકો વધારે જ હોય છે. સાચા અવેરાતના આહુકો કરતાં કલ્ચરના આહુકો હંમેશા ઘણાં જ હોય. બધા જીવોનું ગળું ઉંચી કિંમતી અને સુંદર વસ્તુ ખરીદવાનું ન હોઈ શકે. શું કદી દરિદ્રી માણસ કિંમતી અવેરાત ખરીદી શકે? તેમ જૈન ધર્મની ધર્મારાત ત્યાગ-અહિંસા અને તપના દ્રઢ પાયા પર રચાયેલી છે. કારણ કે તેના દેવપણુ વીતરાગી; ગુરૂપણુ સર્વ ત્યાગી અને જૈન ધર્મના આચારોનું પાલન ખીજ ધર્મો કરતાં ઘણું જ સુક્ષ્મ અને કઠીન છે. આવો સુક્ષ્મ અને કઠીન આચાર પાલનવાળો ધર્મ બહુધા અર્થકામના લોહુપી જીવોને પ્રસાંદ ન પડે તે સ્વભાવિક છે કારણ કે બહુધા લોકો ભોગ પ્રધાન અને અર્થ પ્રધાન જીવન જીવવાની રૂચીવાળા હોય છે. હવે આ જીવોને જ્યાંથી પોતાની અર્થકામની કામનાઓ સિદ્ધ થતી લાગે છે. તેવા રાગી દ્રેષી દેવ દેવીઓ પાસે અને અર્થકામની સિદ્ધિ કરાવી આપે તેવા ગુરૂઓની શોધમાં પડે તે સ્વભાવિક છે જ્યારે જૈનધર્મમાં તો દેવ-ગુરૂ-ધર્મની આરાધના કેવળ આત્મ કલ્યાણુ કરવા માટે જ કરવાનું સ્પષ્ટ પણું વિધાન છે. અને તેથી જૈન સાધુઓના ત્યાગમય અને વૈરાગ્યમય ઉપદેશની વાતો એવા કેવળ અર્થકામના અર્થી જીવોને ન જાયે તે સ્વભાવિક છે. ભોગેચ્છા નિવૃત્ત થયા વગર સાચો વૈરાગ્ય આવતો નથી અને વૈરાગ્ય વગરની હૃદય ભૂમિ ઉખર ભૂમિ જેવી છે તેમાં ધર્મનું ખીજ ઉગે નહિ અને સાચા વૈરાગી માટે તો કઠીનમાં કઠીન આચાર પાલન પણુ જરાયે મુશ્કેલ નથી હોતું બાકી ધર્મના નામે ભોગવૃત્તિઓ જેમનો પોષવી છે. તેઓને આ જૈન ધર્મના આચારો કઠીન લાગે એ

સ્વાભાવિક છે. અને તેથી આવા ત્યાગ પ્રધાન-અહિંસા પ્રધાન ધર્મના અનુયાયીઓ વધારે સંખ્યામાં ન હોય એ બની શકે. બાકી એક વાત સમજી રાખવા જેવી છે કે જે ધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા ઘણી હોય તે ધર્મ સર્વ શ્રેષ્ઠ સુંદર સારો એવું એકાંતે કાંઈજ નથી. એમ તો કલ્ચરના ગ્રાહકો અને કોલસા ના ગ્રાહકો જગતમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં હંમેશાં હોય છે. તેથી કંઈ સાચા અવેરાતની કિંમત ઘટી જતી નથી. સંખ્યા બળ ઉપર ધર્મનું માપ કાઢી ન શકાય સમ્યક્ ધર્મના અનુયાયીઓ કરતાં મિથ્યા ધર્મના અનુયાયીઓ હંમેશાં વિશેષ જ રહેવાના લગવાન મહાવીર સ્વામીના સમયમાં પણ પોતાના પરિવારમાં શ્રાવકો ૧, ૫૯૦૦૦, એક લાખ અને ઓગણ સાઠ હજાર હતા, જ્યારે ગૌશાળાના મતને અનુસરનારા ૫૦ લાખ માણસો હતાં હવે કોઈ અજ્ઞાન મનુષ્ય કહે કે ના ના લગવાન મહાવીરના મત કરતાં ગૌશાળાનો મત (ધર્મ) ઉંચો હશે નહીંતર એના મતના આટલા બધા અનુયાયીઓ કેમ થાય? પણ એવું એકાંતે મનાય જ નહિં કે સાડું સત્ય અને સુંદર હોય એ બધાને રુચે અને બધા સ્વીકાર કરે જ. હંમેશા કર્મ રોગની ઉગ્રતામાં સમ્યક્ ધર્મ પથ્યની રૂચી ન જ થાય. પરંતુ મિથ્યા મત રૂપ કુપથ્યની રૂચિ રહે. તેથી કોઈ પણ ધર્મનું માપ તેના સંખ્યાબળ ઉપરથી ન કાઢી શકાય પરંતુ તેના સમ્યક્ સિદ્ધાંતો અને સમ્યક્ આચારો ઉપરથી જ કાઢી શકાય.

જૈન ધર્મનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ :-

જૈન ધર્મ લગવાન તરીકે સર્વજ્ઞ વીતરાગ અરિહંત ને માને છે.

ગુરુ તરીકે:- સર્વથા પૈસા અને સ્ત્રીના ત્યાગી, સર્વથા અહિંસા-સત્ય-અચોર્ય-બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ વ્રતને પાળનારા સાધુઓને જ માને છે.

ધર્મ તરીકે :- સાધુ સાધ્વી ત્યાગી વર્ગ માટે યાવજીવ પાંચ મહાવ્રતોનું સંપૂર્ણ પાલન તથા રાત્રી ભોજન-પાણીનો સર્વથા ત્યાગ. ગૃહસ્થ શ્રાવક શ્રાવિકા માટે સમકિતના સ્વીકાર પૂર્વક બાર વ્રતોનું પાલન કરવાનું હોય છે.

જે ધર્મ હિંસાદિ પાપો અને ક્રોધાદિ દુર્ગુણોથી બચાવી દુર્ગતિમાં પડતાં અટકાવીને જીવોને સુદગતિમાં લઈ જાય તેવા શુદ્ધ આચાર પાલન વાળા સર્વજ્ઞ કથિત ધર્મને ધર્મ તરીકે માને છે.

જૈન ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો :-

(૧) અહિંસા (૨) અપરિગ્રહ (૩) અનેકાન્તવાદ

જૈન ધર્મમાં નવ તત્ત્વો :- જીવ-અજીવ-યુણ્ય-પાપ આશ્રવ-સંવર-નિર્જરા-બંધ અને મોક્ષ.

આ નવ તત્ત્વોમાં સમસ્ત જૈન ધર્મ સમાઈ જાય છે. એમાં વિશ્વનું તમામ વિજ્ઞાન સમાઈ જાય છે.

જૈન ધર્મમાં મોક્ષનું સ્વરૂપ :- અનંત જ્ઞાનમય-અનંત સુખ-આનંદમય-જન્મ-જરા-મરણથી સર્વથા રહિત અજર અમર માનેલું છે. ત્યાં ગયેલો કોઈ પણ આત્મા પુનઃ સંસારમાં આવતો નથી એવું જૈન ધર્મ માને છે.

જૈન ધર્મમાં આત્માનું સ્વરૂપ :- અનંત જ્ઞાનમય-અનંત સુખમય અક્ષય માનેલું છે. (મુળ શુદ્ધ સ્વરૂપ) દરેક વ્યક્તિનો આત્મા જુદો જુદો છે. એમ માને છે. ભલે મુળ આત્માના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આત્મા એક હોય પરંતુ વ્યક્તિ તરીકે આત્માઓ અનંત છે.

જૈન ધર્મનું ધ્યેય :- જન્મ મરણથી પીડાતા સંસારી જીવોને તેના ત્રાસથી છોડાવી વીતરાગ સર્વજ્ઞ બનાવી અક્ષય સુખમય મોક્ષમાં પહોંચાડવા.

વિશેષ જૈન ધર્મની માહિતી માટે આગળ આ પુસ્તકમાં આપેલા વિષયો વાંચો.

આ રીતે પ્રથમ પ્રકરણમાં સંક્ષેપમાં જૈન દર્શનનું દિગ્દર્શન માત્ર કરાવ્યું છે.

જૈન દર્શનનો નવવાદ

નવજ્ઞાન એ અપૂર્ણ જ્ઞાની માટે અત્યંત આવશ્યક છે. પૂર્ણ જ્ઞાનીને નવજ્ઞાનની અપેક્ષા હોતી નથી. તેમને તો સમસ્ત વિધિના સમસ્ત લાવો હસ્તામલકવત્ પ્રત્યક્ષ હોય છે. છદ્મસ્થ મનુષ્ય નવજ્ઞાનથી જ મધ્યસ્થ વિચાર શીલ બની શકે છે. નવજ્ઞાનથી જ મનુષ્યના વિચારો સત્ય, ન્યાયી અને સ્થિર બની શકે છે. કેવલ જ્ઞાનીને (સર્વજ્ઞને) આ નવજ્ઞાનની અપેક્ષા હોતી નથી તેમણે તો પ્રમાણુ જ્ઞાન હોય છે. કેવલ જ્ઞાની તો પ્રતિ સમય પ્રત્યેક વસ્તુમાં રહેલ અનંત અનંત ધર્મોને સાક્ષાત જાણી જોઈ શકે છે તેથી તેમના જ્ઞાનને નવ જ્ઞાન ન કહેવાય પણ પ્રમાણુ જ્ઞાન કહેવાય.

જ્યારે સામાન્ય મનુષ્યનું જ્ઞાન એક સાથે વસ્તુમાં રહેલ સમસ્ત ધર્મોને જાણવા અસમર્થ હોઈ તેને એક સાથે એક વસ્તુના સમસ્ત ધર્મોનું જ્ઞાન હોતું નથી કારણકે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે એક સાથે એક આત્માને એકજ ઉપયોગ હોય જ્યારે આત્મા એકજ વસ્તુના અનંતાનંત ધર્મોમાંથી કોઈ એકાદ ધર્મનો પ્રયોજન વશાત્ વિચાર કરી શકે છે. પણ એક સાથે વસ્તુમાં રહેલ અનંત ધર્મોનો વિચાર કરી શકતો નથી તેથી સામાન્ય મનુષ્યને એક વસ્તુના એકાદ ધર્મનું નવજ્ઞાન હોય છે. પણ સમસ્ત ધર્મોનું જ્ઞાન એક સાથે હોતું નથી.

કોઈવાર ઘડાને જોઈ ‘આ લાલ છે’ એવું નવજ્ઞાન

કરે છે તો કોઈવાર ‘આ માટી છે’ એવું નયજ્ઞાન કરે છે. તો કોઈવાર ‘આ પાણી ભરવાનું સાધન છે.’ એવું નયજ્ઞાન કરે છે તો કોઈવાર ‘આ ઘડો અનિત્ય છે’ એવું નયજ્ઞાન કરે છે તો કોઈવાર ‘આ મંગળ ઘર છે’ એવું નયજ્ઞાન કરે છે. એટલે એકજ વસ્તુને મનુષ્ય લિન્ન લિન્ન દષ્ટિકોણથી પ્રસંગ વશાત્ જુએ છે. અને જે વખતે વસ્તુના જે અંશને પ્રધાન કરી જુએ છે તે વખતે વસ્તુમાં રહેલા બીજા અંશોને ગૌણ રૂપે રાખી તેની પ્રતિ ઉદ્દાસીન રહે છે. કારણુ તે વખતે તે અંશોનું તેને કંઈપણ પ્રયોજન લાસતું નથી. તેથી તે તેની સામે દષ્ટિ પણ કરતો નથી.

‘આ અંશ જ્ઞાનને નયજ્ઞાન કહેવાય છે.’ આ નયજ્ઞાન વિના મનુષ્યનો વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. જાણતાં કે અજાણતાં નયજ્ઞાનનો ઉપયોગ મનુષ્ય કરતો જ હોય છે. પણ તેને તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેની મહત્તાને સમજી શકતો નથી.

‘જેટલા વચનના પ્રકારો છે. તેટલા નયવાદો છે.’ એવું શાસ્ત્રીય વચન છે. માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે વચન એવું હોવું જોઈએ કે જેના દ્વારા જડ ચેતન વસ્તુઓને યથાસ્થિત ન્યાય મળે. તેમના સ્વરૂપમાં હાની ન આવે અને નિરાખાધ જગતનો વ્યવહાર ચાલી શકે. અને જે વચનમાં વિસંવાદ ન હોય. જે વચન બોલાય તે દ્વારા તે વસ્તુની તેવા સ્વરૂપમાં પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ., પ્રતીતિ થવી જોઈએ. એટલા માટે વસ્તુના કોઈ એકાદ અંશને જ સત્ય માની બીજા તે જ વસ્તુમાં રહેલા અનેક વિદ્યમાન સદ્ અંશોનો અપલાપ કરવો તે નયજ્ઞાન કે નયદષ્ટિ નથી. “નયતો યોતાના ઇષ્ઠ ધર્મનું સ્થાપન કરી બીજા બીજા નયના વિષયોનું પ્રતિપાદન પણુ ન

કરે, તેમજ તેનો નિષેધ પણ ન કરે". પણ બીજા નયોના વિષયમાં ઉદાસીન લાવને ધારણુ કરે. અને જો પોતાના ઇષ્ટ અંશનું પ્રતિપાદન તો કરે જ છે અને સાથે સાથે બીજા બીજા નયોના વિષયોનું અંડન પણ કરે છે તો તે સુનય નથી પણ કુનય છે". દરેક સુનય તો પોતાનું જ ઘર સંભાળી બેસી રહે પોતાના ઘરની જ પંચાત કરે, બીજા નયના ઘર પ્રતિ ઉદાસીન હોય, તેની વાતમાં તે વચ્ચે કૂદી ન પડે.

“આમ પોત પોતાની વિષય પ્રતિપાદનેની મર્યાદામાં રહેનારા સુનયો છે. અને તે મર્યાદાને તોડી બીજા નયોના વક્તવ્યમાં હસ્તક્ષેપ કરી તેને તોડી પાડનારા કુનયો છે”.

દરેક નયને પોત પોતાની વિષયની મર્યાદા હોય છે અને તે મર્યાદામાં રહીને જ અને બીજા નયોને સાપેક્ષ રહીને જ પોતાના વિષયનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોય છે. આ લિન્ન લિન્ન નયદષ્ટિથી જ આગમોમાં તે તે સુત્રોનું અને અર્થોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે.

આ સૂક્ષ્મ નયદષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખીને જ શાસ્ત્રના અર્થ વિચારવાના હોય છે. કે કયું સુત્ર કે કયો અર્થ કયા નયણિદુથી કહેવામાં આવ્યો છે. આમાં કોઈવાર ગોટાળો કે વિપર્યાસ થઈ જાય તો શાસ્ત્ર કોઈવાર શસ્ત્રનું કામ કરે છે. એટલે જોણે નયોનું જ્ઞાન ગુરૂગમથી પ્રાપ્ત કર્યું નથી, સુત્રોના અર્થો ગુરૂગમથી મેળવ્યા નથી તેને સુત્રની વ્યાખ્યા કરવાનો પણ અધિકાર નથી. માટે પ્રત્યેક આત્માર્થીએ આ સૂક્ષ્મ અને ગંભીર નયોના સ્વરૂપને સમજવું અત્યંત આવશ્યક છે.

ખ્યાલ રહે છે કે પ્રત્યેક નય વસ્તુના એક અંશનું પ્રતિપાદન કરતો હોવાથી પ્રત્યેક નય સંપૂર્ણ વસ્તુ ગ્રાહક નથી. તેથી કોઈ એક નય ગ્રાહ્ય વિષયને જ સંપૂર્ણ વસ્તુ માની ખેસે નહિ. જૈન દર્શન તો સર્વ નયાત્મક છે. સર્વ નયો મળીનેજ પૂર્ણ વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવી શકે છે. પ્રત્યેક નયના અભિપ્રાયો લેગા કરવાથી સંપૂર્ણ વસ્તુનું પ્રતિપાદન થાય છે. અન્યથા એકાંત એકેક નયથી પ્રતિપાદિત વસ્તુ વાસ્તવમાં વસ્તુજ નથી. વસ્તુના એકાદ અંશમાં જ માત્ર વસ્તુ રહેલી નથી, પણ વસ્તુના સમસ્ત અંશોમાં તે વ્યાપીને રહેલી છે.

આત્માના અસંખ્યેય પ્રદેશો છે. તેમાં કોઈ પ્રથમ પ્રદેશમાં જ આત્મા માને તો ખોટું, કોઈ બીજામાં જ માને તો પણ ખોટું, કોઈ ત્રીજા પ્રદેશમાં જ માને તો પણ ખોટું, તો સાચું શું? આત્માનું સ્વરૂપ અસંખ્યેય પ્રદેશમય હોઈ તે એકેક પ્રદેશમાં અંશરૂપે હોવા છતાં પણ એકાંત મતે એક એક પ્રદેશમાં આત્મા નથી. જેમ પ્રત્યેક અલગ અલગ મોતીમાં માળા નથી દેખાતી. પણ તેજ અલગઅલગ મોતીઓ જ્યારે યથા-સ્થાને લેગા થઈ ગોઠવાઈ જાય છે ત્યારે જ માળા કહેવાય છે પ્રત્યેક અલગઅલગ નદીઓમાં કયાંયે સમુદ્રનું દર્શન થતું નથી તેમ પ્રત્યેક નયની વસ્તુમાં કયાંયે સંપૂર્ણ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી. છએ આંધળાઓએ પોત પોતાના પકડેલા અવયવને સંપૂર્ણ હાથી માની ખેડા હતા પણ જ્યાં એ દેખતાએ આવી હાથીના પ્રત્યેક અંગે લેગા કર્યા તો સંપૂર્ણ હાથી બની ગયો એટલે દરેક આંધળો હાથીના પ્રત્યેક અંગને પૂર્ણ હાથી માની ખેડા હતો પણ બધા આંધળાઓના વકતવ્યને લેગું કર્યું તો પૂર્ણ હાથી બની ગયો અને વિવાદ શમી ગયો.

જૈન દર્શનનો અભ્યાસી નય વિશારદ મનુષ્ય તો બધા નયોના વક્તવ્યને સાચું માને છે કોઈને પણ તે બુઠો કહેતો નથી. સાથે સાથે કોઈ એકાદ નયની વાતમાં જ આગ્રહી કે પક્ષપાતી બની જતો નથી, પણ દરેક નયોની વાતોને સમાન દષ્ટિથી બુઝે છે. અને દરેકનો સમન્વય કરી સંપૂર્ણ વસ્તુનો નિર્ણય કરે છે. તે જ્ઞાન નયનું પણ વક્તવ્ય સાંભળે છે અને ક્રિયા નયનું પણ વક્તવ્ય સાંભળે છે. અને બંને નયોની દલીલો સાચી માને છે. પણ તે મધ્યસ્થ બંને નયોની દલીલો નો સમન્વય કરી તત્વનો નિષ્કર્ષ કાઢે છે કે જ્ઞાનને ક્રિયાની જરૂર છે અને ક્રિયાને જ્ઞાનની જરૂર છે.

બંને જ્ઞાન અને ક્રિયા સાપેક્ષ રહીને જ ઇષ્ટ કાર્ય સાધી શકે છે. એમ મધ્યસ્થ સ્પષ્ટ માને છે. તેમ નિશ્ચય નય અને વ્યવહાર નય પોત પોતાના વક્તવ્યમાં સાચા હોવા છતાં અને બંનેની દલીલો સાચી હોવા છતાં પણ તે પ્રત્યેકથી કોઈ પણ કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી. પણ તે બંને મળીને જ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે. એમ અર્થ નય અને શબ્દ નયમાં પણ સમજ્યું. જેમ દ્રવ્યમાર્ગ ઉપર ચાલવા માટે આંખ અને પગ બંનેની સાથે જરૂર પડે છે તેમ ભાવમાર્ગ ઉપર ચાલવા માટે જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયની સાથે જરૂર પડે છે. જ્ઞાન આંખ સ્થાને છે અને પગ ક્રિયા સ્થાને છે. બંનેના સહયોગથી જ ગતિરૂપી કાર્ય થાય છે. એક બીજાના અભાવે તે અટકી પડે. પગ કહે કે આંખ મારા વગર શું કરવાની છે? જ્યારે આંખ કહે કે પગ મારા વગર શું કરવાનો છે? આ બંનેની દલીલો મધ્યસ્થ સાંભળી ન્યાય આપે છે કે તમારે બંનેને ચાલવું હોય તો તમે બંને સંપ કરી ચાલવા માંડો, નહીંતર રસ્તા વચ્ચેજ અથડાઈ મરશો.

પ્રત્યેક નયો આમ દેખીતી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવા લાગે છે, પણ જ્યારે જૈન શાસનની સેવાનો અવસર આવે છે ત્યારે તે સાતેય પોત પોતાનો અંગત વિરોધ ભૂલી જઈ ભેગા મળી જૈનશાસનની સુંદર સેવા બજાવે છે. જેમ સૈનિકો પરસ્પર લડતા હોય પણ જ્યારે રાજનું કોઈ યુદ્ધ વગેરેનું કાર્ય આવે છે ત્યારે બધા પોત પોતાનો માંહેમાંહેના મત ભેદોને ભૂલી જઈ યુદ્ધમાં એક સાથે લાગી જઈને જયલક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ પ્રત્યેક નય સૈનિકના સ્થાન પર છે જ્યારે જૈન શાસન ઉપર કોઈ કુવાદીનું આક્રમણ આવે છે ત્યારે તે બધા નય રૂપી સૈનિકો ભેગા મળી કુમતના કટકને કચડી નાંખી જૈન શાસનની જયપતાકાને લહેરાવે છે.

નયોનું પ્રયોજન:-

જ્યાં સુધી મનુષ્ય વસ્તુને લિત્ત લિત્ત દષ્ટિકોણથી સમજવા પ્રયત્ન કરતો નથી ત્યાં સુધી તે વસ્તુ સંબંધી પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. અને જ્યાં સુધી વસ્તુનું લિત્ત લિત્ત દષ્ટિથી જ્ઞાન ન કરે અને કોઈ એકાદ દષ્ટિકોણમાં જ આગ્રહી બની જાય તો વસ્તુ સ્વરૂપનો નાશ કરી નાંખે. તેથી પૂર્ણતયા વસ્તુને ઓળખવા માટે લિત્ત લિત્ત નય દષ્ટિઓના વકતવ્યને પણ સમજવું જરૂરી છે. હવે નયની વ્યાખ્યા જોઈએ.

નયનો સીધો અર્થ— ‘નયતિ इति नयः’ ‘લઈ જાય તે નય’ પણ કોને કયાં લઈ જાય ? એ પ્રશ્ન સહજ થાય તો વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે તેને કોઈ એક પોતાને ઈષ્ટ અંશમાં ખેંચી લઈ જવી અને તે ધર્મને મુખ્ય કરીને વસ્તુ કહેવી તેને નય કહે છે. જેમ શરીર અનેક હાથ-પગ-નાક-આંખ

કાન-મોઢું આદિ અવયવોથી બનેલું છે. તેમાંથી કોઈવાર મનુષ્ય પ્રયોજનવશ હાથને શરીર કહે છે કોઈ વાર પગને તો કોઈવાર આંખને શરીર કહે છે. એટલે અનેક અવયવોથી સમન્વિત વસ્તુને પોતાને ઇષ્ટ અવયવમાં લઈ જવી તેને નય કહે છે. આ થઈ સીધી સાદી નયની વ્યાખ્યા.

તેજ વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરી જોઈએ-

‘અનન્ત ધર્માધ્યાસિતં વસ્તુ સ્વાભિપ્રેતૈક ધર્મં ત્રિશિષ્ટં નયતિ પ્રાપયતિ સંત્રેદનકોટિમારોહયતિ ઇતિ નયઃ’ ।

અર્થ :- અનન્ત ધર્મથી સમન્વિત વસ્તુને સ્વઅભિપ્રેત (ઇષ્ટ) કોઈ એક ધર્મમાં લઈ જવી, પોતાના જ્ઞાનનો વિષય બનાવવી તે નય. એકજ વસ્તુને સિદ્ધ સિદ્ધ દૃષ્ટિકોણથી જોવી જ્ઞાન કરવું પ્રતિપાદન કરવું તે નયનું કાર્ય છે.

નય અનન્ત છે :- પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનન્ત ધર્મો રહેલા હોઈ પ્રત્યેક ધર્મના આહક નયો પણ અનન્તા છે, પણ અનન્તા નયોનું જ્ઞાન હલસ્થ કરવા શક્તિમાન ન હોઈ તેનો સંક્ષેપમાં સાત નયોમાં સમાવેશ જ્ઞાની પુરૂષો એ કર્યો છે.

શંકા :- સાત નયોથી વસ્તુના અનન્ત ધર્મોનું પ્રતિ-પાદન કેવી રીતે શક્ય બને ?

સમાધાન :- કોઈવાર અભિપ્રાય અર્થ દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે તો કોઈવાર શબ્દ દ્વારા પ્રગટ કરવામાં આવે છે. તે સિવાય અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાનો ત્રીજો માર્ગ નથી. તેથી કેટલાક નયો અર્થ પ્રધાન હોવાથી અર્થ પ્રરૂપણા

કરનારા છે તો કેટલાક નયો શબ્દ પ્રધાન હોઈ શબ્દ દ્વારા પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરનારા છે. તેથી આ અર્થ પ્રધાન નયો દ્વારા અર્થ અંશનું પ્રતિપાદન થાય છે અને બાકીના શબ્દ પ્રધાન નયો દ્વારા શબ્દનું પ્રતિપાદન થાય છે.

બંને નયોનો અભિપ્રાય ભેગો કરવાથી વસ્તુનું સંપૂર્ણ પ્રતિપાદન થઈ જાય છે. તેથી સાત નયો દ્વારાજ સંપૂર્ણ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકે છે તેથી વધારે નયોની આવશ્યકતા દેખાતી નથી. હવે સાતે નયોનું સ્વરૂપ જોઈએ.

નૈગમનય:-

‘ન એકે ગમા: इति नैगमः’ જેને વસ્તુનું જ્ઞાન કરવા માટે એક પ્રકાર નથી પણ અનેક પ્રકાર છે તેને નૈગમનય કહે છે. આ નય લોક પ્રસિદ્ધ વસ્તુનો પ્રતિપાદક છે. લોક વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય અંશને પણ માને છે અને વસ્તુમાં રહેલા વિશેષ અંશને પણ માને છે તેમ આ નય પણ વસ્તુના સામાન્ય અને વિશેષ બંને અંશને ગૌણ મુખ્ય ભાવે માને છે. ઘડામાં રહેલો સામાન્ય અંશ માટી તેને પણ આ સત્ય માને છે અને વિશેષ અંશ આકૃતિ તેને પણ સત્ય માને છે. કારણ કે સામાન્ય વગર કેવળ વિશેષ ટકી શકતું નથી. તેમજ વિશેષ વગર કેવળ સામાન્ય કયાંયે દેખાતું નથી. જ્યાં જોઈએ ત્યાં સામાન્યથી યુક્ત વિશેષ અને વિશેષથી યુક્ત સામાન્ય જ દેખાય છે તેથી વસ્તુમાં રહેલા સામાન્ય અને વિશેષ બંને અંશોને ગૌણ મુખ્ય તથા માનનાર આ નય છે.

સંત્રહ નય :-

આ નય વિશ્વવતી તમામ જડ-ચેતન પદાર્થોનો

સત્ રૂપેણ સંગ્રહ કરી આખા વિશ્વને એકરૂપ માને છે ભેદ જેવી ચીજ આ નયના મતે નથી. મનુષ્યરૂપે બધા મનુષ્યોને એકરૂપ માને છે. દ્રવ્યરૂપેણ બધા જડ-ચેતન દ્રવ્યોને એક માને છે. આત્મા રૂપે બધા આત્માઓને એક માને છે. વનસ્પતી રૂપે બધી વનસ્પતીઓને એક માને છે.

આ નયનું મંતવ્ય એવું છે કે વિશ્વમાં સામાન્ય (સત્) અંશને છોડીને વિશેષ જેવું છે જ શું? માટીને છોડીને ઘડા જેવી વિશેષ ચીજ છે જ શું? જીવને છોડી સંસારી અને મુક્ત એવા ભેદ છે જ ક્યાં? સંસારીમાં અને મુક્ત બંનેમાં જીવત્વ સમાન છે. તેથી બંનેમાં ભેદ કેમ મનાય? એટલે આ નય વસ્તુના ઉભય અંશમાંથી માત્ર સામાન્ય અંશનો જ ગ્રાહક છે.

વ્યવહાર નય:-

આ નય સંગ્રહનય ગૃહિત વસ્તુનું વિધિપૂર્વક પૃથક્કરણ કરે છે અને કહે છે કે માત્ર જીવ કે સત્ જોલવા માત્રથી વસ્તુનો યોધ અને વસ્તુનો અખાધિત વ્યવહાર થઈ શકતો નથી તેથી આ નય તેના વિભાગ કરી વ્યવહારોપયોગી વસ્તુ બંને એમાં પ્રયત્નશીલ છે. જેમ સત્ છે તે દ્રવ્ય અથવા પર્યાય પણ હોય, જેમ દ્રવ્યમાં પણ કોઈ દ્રવ્ય ચેતન હોય તેા કોઈ અચેતન પણ હોય, પર્યાયમાં પણ કોઈ પર્યાય સહલાવી હોય અને કોઈ કમલાવી પણ હોય.

જીવોમાં બધા જીવો સમાન ન કહેવાય, પણ તેમાં કેટલાક જીવો સંસારી પણ હોય અને મુક્ત પણ હોય. આ નય સંગ્રહ નયના વિષયનું વિભાગીકરણ કરી વસ્તુને વ્યવહારોપયોગી

બનાવે છે આ નયનો વિષય મુખ્ય વિશેષ છે. આ નયનું એવું મંતવ્ય છે કે સુવર્ણ સામાન્ય કટક કુંડલાદિ વિશેષોથી પૃથક્ છે જ નહિ. જ્યાં જુઓ ત્યાં વિશેષ જ દષ્ટિગોચર થાય છે. સામાન્ય ઝિચાડું તો ક્યાંયે કોઈને દષ્ટિગોચર થતું જ નથી અને કાર્ય સાધક પણ વિશેષ જ છે કેમકે કોઈપણ ગણામાં કેવળ સોનાની લગડી નાંખતું નથી પણ હારજ નાંખે છે. તેથી વ્યવહારોપયોગી વિશેષજ હોઈ સામાન્ય જેવી વસ્તુ આ નયની દષ્ટિમાં નથી.

ઋણસુત્ર નય :- ઋણ સુત્રનો અર્થ શો છે ?

ઋણ - વર્તમાન સમયની વસ્તુ. સુત્ર - ગુંથવું - જાણવું. વર્તમાન સમયની વસ્તુને જ જે જાણે ગુંથે માને તે ઋણસુત્ર

આ નયનું મંતવ્ય એવું છે કે વર્તમાન વસ્તુ જ વિદ્યમાન છે ભૂતકાલીન કે ભવિષ્યકાલીન વસ્તુ વર્તમાનમાં મૌઁગુદ ન હોવાથી તેને સત્ કેવી રીતે માનવી ?

જે વસ્તુ વર્તમાનમાં જ્ઞાનનો સ્ત્રીધો વિષય બને, જ્ઞાનમાં સ્ત્રીધી દેખાય તેજ વસ્તુ સાચી મનાય. ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન વસ્તુનો જ્ઞાનમાં સ્ત્રીધો ભાસ થતો નથી. તેને સત્ કેમ મનાય ? તેથી આ નય વર્તમાનકાલીન સ્વક્રીય વસ્તુને જ સત્ માને છે. ભૂતકાલીન, ભવિષ્યકાલીન અને પરક્રીય વસ્તુને અસત્ય માને છે. જે ધન નાશ થઈ ગયું અથવા વિદ્યમાન ધનપણ પારકું પોતાને શું કામ લાગવાનું ?

પોતાની સ્ત્રી મરી ગઈ અને પડોશમાં પાડોશીની સ્ત્રી

વિદ્યમાન છે તેથી ઓછું પોતાનું ઘર ચાલવાનું છે? તેથી નષ્ટ અનુત્પન્ન અને પરક્રીય વસ્તુને આ નય અસત્ માને છે. વ્યવહાર નય જેમ સામાન્યને વ્યવહારોપયોગી ન હોવાથી સત્ માનતો નથી તેમ વ્યવહારનયના વિષયમૂલ પરક્રીય, અતીત, અનાગત વસ્તુને પણ વ્યવહારોપયોગી ન હોવાથી આ નય પણ શા માટે સત્ માને? પ્રયોજન સાધક નહિ હોવાથી અતીત, અનાગત, પરક્રીય વસ્તુ અસત્ છે. સત્ તે કે જે સ્વક્રીય અને સાંપ્રત કાલીન હોય.

શબ્દ નય :- શબ્દ નયની વ્યુત્પત્તિ:-

“શબ્દતે-ગ્રાહ્યતેડનેના મિદ્રાયેણાર્થઃ ઇતિ શબ્દઃ” ।

શબ્દ દ્વારા જે નય પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે વસ્તુનું નિરૂપણ કરે તે શબ્દ નય. આ નય શબ્દથી વાચ્ય વસ્તુને જ પ્રધાન રૂપે ગ્રહણ કરે છે પણ ઋજુસુત્રની જેમ લિંગ, વચન, કાલાદિ લેદથી શબ્દને અભિન્ન ન માનતાં ભિન્ન માને છે. અને ઋજુસુત્રની જેમ ચારે નિક્ષેપાને ન માનતાં માત્ર ભાવ નિક્ષેપાને જ સત્ માને છે. તેમજ પર્યાયલેદે અર્થલેદ માનતો નથી.

અનેક પર્યાયોથી વાચ્ય વસ્તુને એક જ માને છે. જેમ ઘટના પર્યાયવાચી કુટ, કુંભ કલશ વગેરે છે તે બધાને એકજ માને છે. પણ તે પર્યાયોમાં પણ જે લીંગલેદ, કાળલેદ, કારકલેદ, સંખ્યાલેદ, પુરૂષલેદ કે ઉપસર્ગલેદ થયેલા માલુમ પડે તો આ નય તેને ભિન્ન માને છે. જેમ લિંગલેદ તદઃ, તદી, તદઃ

કાળલેદ- સુમેરૂ હતો, હશે અને છે.

કારકલેદ- તે કુંલ કરે છે અને તેનાથી કુંલ કરાય છે.

સંખ્યાલેદ- દારા: કલત્ર, બંને એકાર્થવાચી છતાં બંનેને લિન્ન માને છે.

પુરૂષલેદ:- ગચ્છામિ-ગચ્છસિ, ગચ્છતિ.

ઉપસર્ગલેદ:- સંતિષ્ઠતે-બ્રહ્મતિષ્ઠતે.

આ રીતે શબ્દનું લિંગ વચન વગેરે ફરવાથી અર્થલેદ આ નય માને છે. પણ સમલિરૂઢની જેમ વ્યુત્પત્તિલેદથી અર્થલેદ માનતો નથી.

સમલિરૂઢનય:-

વ્યુત્પત્તિ:-પર્યાય શબ્દેષુ નિરૂઢિત ભેદેન ભિન્નમર્થં સમભિરોહન્ (જાનન્) સમભિરૂઢઃ ॥

અર્થ:-પર્યાયવાચી શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિલેદથી વસ્તુનો લેદ બાણે-માને તે સમલિરૂઢ નય કહેવાય.

આ નયનું મંતવ્ય એવું છે કે ઘટ, કુટ, કુંલ, કલશ વગેરે શબ્દો, પટ, સ્તંભ ગૃહ ઇત્યાદિની જેમ લિન્ન લિન્ન પ્રવૃત્તિનિમિત્ત (વ્યુત્પત્તિ) વાળા હોવાથી તે લિન્નલિન્ન અર્થના વાચક છે કેમકે એક અર્થમાં અનેક શબ્દની પ્રવૃત્તિ ન હોઈ શકે. એક શબ્દથી એકજ વસ્તુ વાચ્ય બની શકે. જેમ ઘટ શબ્દથી ઘટ વાચ્ય બની શકે પણ કલશ કે કુટ નહિ. ઘટનાત્ ઘટ:- કુટનાત્ કુટ: ઇત્યાદિ.

બંનેની વ્યુત્પત્તિ અલગ અલગ હોઈ ઘટ અને કુટને અલગ અલગ માને છે.

એવંભૂત નય:-

આ નયનું મંતવ્ય એવું છે કે જ્યારે શબ્દથી વાચ્ય અર્થ (વસ્તુ) ક્રિયાશીલ હોય તોજ તે વસ્તુનો તે શબ્દથી વ્યવહાર થઈ શકે. તે તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મુજબ તે સમયે તે વસ્તુમાં ક્રિયા થતી હોયતોજ તેને સત્ તરીકે માને છે. સમલિરૂઢ નય તો માત્ર વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન શબ્દથી વાચ્ય અર્થને માનતો નહોતો પણ આતો એથી પણ આગળ વધી કહે છે કે હું તો ભિન્ન વ્યુત્પત્તિ વાચ્ય વસ્તુ જ્યારે વર્તમાનમાં પોતાનું કાર્ય કરી રહી હોય ત્યારે જ હું સત્ માનું. અન્યથા વસ્તુ સત્ માનવામાં આવે તો મોટી આપત્તિ આવે. જેમકે શિક્ષક વર્તમાનમાં વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષા-દેઈ રહ્યો નથી, છતાં તેને શિક્ષક કહેવાય તો રસ્તામાં જતા મૂર્ખ મનુષ્યને પણ શિક્ષક કહેવામાં શું વાંધો છે? વર્તમાનમાં પેટ્રો પણ શિક્ષકનું કાર્ય કરતો નથી અને આ પણ કરતો નથી તો બંને સમાન જ છે.

તેથી આ નય તીર્થંકર દેશના આપી રહ્યા હોય ત્યારે જ આ નય તેમને તીર્થંકર કહે, દેશના આપી દેવછંદામાં બિરાજમાન તીર્થંકરને આ નય તીર્થંકર ન માને. ઘરમાં દ્વીપક જલતો ન હોય. વસ્તુઓનું દ્વીપન કરતો ન હોયતો તેને દ્વીપક આ નય ન કહે.

ઉપસંહાર:-

પૂર્વ પૂર્વના નયો કરતાં ઉત્તરોત્તર નયનો વિષય સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતર સૂક્ષ્મતમ છે. પ્રથમનાં ચાર નયો અર્થનયો કહેવાય છે અર્થને જ પ્રધાન માનતા હોવાથી. જ્યારે પછીના ત્રણ

શબ્દ નયો કહેવાય છે. શબ્દને જ પ્રધાનતા આપતા હોવાથી.

આ દરેક નય સાચો તો જ કહેવાય બ્લે પોતે ઇતરનય સાપેક્ષ રહી સ્વવિષય ગ્રાહક હોય તો. આ સાતે નયો લેગા મળી સંપૂર્ણ વસ્તુ સ્વરૂપનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કરે છે. એકાંત પોતાના જ વિષયને સત્યમાની બીજા નયોનું ખંડન કરનાર કુનય કહેવાય છે. દરેક નયને પોતાનું વક્તવ્ય રબ્બુ કરવાનો અધિકાર લગવાન જિનેશ્વરોએ હીયો છે પણ બીજા નયોને માન્ય વિષયનો તિરસ્કાર કે ખંડન કરવાનો અધિકાર આખ્યો નથી.

નયાભાસનું લક્ષણ:-

સ્વાભિપ્રાયાદ્ અંશાદ્ इतरांशपलापी पुन नयाभासः ।

સ્વઇષ્ટ અંશને માન્ય રાખી બીજા નયોના અભિપ્રાયનો અપલાપ કરનાર નયને નયાભાસ કહે છે. “સ્યાત્” શબ્દથી લાગિ-છત નયોજ પ્રમાણભૂત છે.

‘સ્યાત્’ શબ્દથી બીજા નયોના વિષયની સાપેક્ષતા રહે છે. જ્યારે ‘સ્યાત્’ શબ્દથી રહિત એકાંત પ્રતિપાદન કરવામાં તે સાપેક્ષતા ઉડી જાય છે, તેથી સુનય પણ રહેતું નથી.

એકાંત નયો ઉપર ભિન્ન ભિન્ન દર્શનોની ઉત્પત્તિ:-
ન્યાય વૈશેષિક દર્શન:- નૈગમને માને છે તે પૃથ્વીત્વ, ઘટત્વ, સત્તા સામાન્યનું જગતમાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ માને છે.

તેમજ પરમાણુ- પરમાણુએ સ્વતંત્ર વિશેષ નામનો પદાર્થ માને છે.

વેદાન્ત દર્શન:- સંગ્રહને માને છે. એક જ સત્ એવા પરમ પ્રહાને એકાંતે પારમાર્થિક તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે.

બૌદ્ધ ઋણુસુત્રને અનુસરે છે.

इति नयवादः

હવે પ્રમાણુનું પણ લક્ષણ વિચારી લઈએ:-

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં- 'પ્રમાણ નયૈરધિગમઃ' પ્રમાણ અને નયોર્થી વસ્તુનો સમ્યગ્ બોધ થાય છે. તો પ્રશ્ન થાય કે પ્રમાણ એટલે શું ?

સમસ્ત નયદષ્ટિથી વિષયિકૃત જે અનેકાન્ત વસ્તુ એનું આહક જ્ઞાન તે પ્રમાણ. અર્થાત્ જે વસ્તુ સમસ્ત નયોનો વિષય બનેલી છે તેવી વસ્તુનું આહકજ્ઞાન તે પ્રમાણ.

'રત્નાકર અવતારિકા' નામના ગ્રંથમાં પ્રમાણુનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:-

'સ્વ પર વ્યક્ત્યાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણં' જે જ્ઞાન સ્વ પરનું નિશ્ચિત યથાવસ્થિત આહક હોય, સંશય, વિષયય, અનધ્યવસાયથી રહિત નિશ્ચિત (યથાસ્થિત) જ્ઞાનજ સ્વ-પરનું આહક બનતું હોવાથી પ્રમાણ કહેવાય છે.

* સાપેક્ષ ઉભયમુખી દષ્ટિ તે પ્રમાણ.

* સમસ્ત નયદષ્ટિથી વસ્તુને જ્ઞેનાર્થ જ્ઞાન તે પ્રમાણ.

* આખી વસ્તુને આવરી લેતો બોધ તે પ્રમાણ.

એટલે પ્રમાણુ અને નય બંને છે તો સમ્યગ્ જ્ઞાનોજ, પણ એક જ્ઞાન (પ્રમાણુ) વસ્તુના સમસ્ત ધર્મોનું આહક છે જ્યારે એક જ્ઞાન (નય) વસ્તુના કોઈ એક ધર્મ માત્રનુંજ આહક છે. તેનો વિષય વસ્તુના સમસ્ત ધર્મો નથી, પણ એકાદ ધર્મ છે.

પ્રમાણુજ્ઞાનનો વિષય વસ્તુના સમસ્ત ધર્મો છે. પણ સમ્યગ્ બોધ માટે છદ્મસ્થને તો બંને જ્ઞાનોની (પ્રમાણુ અને નય) આવશ્યકતા છે માટે સમ્યગ્ જ્ઞાનના પિપાસુએ આ પ્રમાણુ અને નયોનું જ્ઞાન ગુરુગમથી મેળવવું ખૂબજ જરૂરી છે.

इति नयवादः ।

જૈન દર્શનનો સ્યાદ્વાદ

પ્રશ્ન:- ‘સ્યાદ્વાદ એટલે શું’ ?

સ્યાદ્વાદ શબ્દમાં જે પદ રહેલા છે. ‘સ્યાત્’ અને ‘વાદ’ તેમાં ‘સ્યાત્’ પદનો અર્થ ‘અપેક્ષાએ’ અને ‘વાદ’ પદનો અર્થ થાય છે ‘કથન કરવું’. અનેનો લેગો અર્થ થાય છે ‘અપેક્ષાએ કથન કરવું’. કોનું કથન કરવું ? વસ્તુનું. કેવી વસ્તુનું ? અનંત ધર્માત્મક. અનંત ધર્મોથી યુક્ત વસ્તુમાંના ધર્માનું અપેક્ષાએ કથન કરવું તે સ્યાદ્વાદ. આ સ્યાદ્વાદને અપેક્ષાવાદ અથવા અનેકાંતવાદ પણ કહે છે. એકાંત=એક+અંત.

કોઈપણ એક વસ્તુ સંબંધી કોઈ એક જ દષ્ટિથી નિર્ણય કરવો તેને એકાંત કહે છે. અને એક જ દષ્ટિકોણથી નિર્ણય ન કરતાં અનેક દષ્ટિઓથી નિર્ણય કરવો તેને અનેકાંતવાદ કહે છે. આ સ્યાદ્વાદમાં અત્યંત મહત્ત્વ ‘સ્યાત્’ પદનું છે. ‘સ્યાત્’ પદ એ એકાંતવાદીઓ ડૂબી રાજ્યોને વશમાં રાખનાર ચક્રવર્તી રાજા છે.

‘સ્યાત્’ પદ ચક્રવર્તન છે’.

એકાંતવાદીઓ ડૂબી દુસ્મનોના મસ્તકોને છેતી નાંખનાર ચક્રવર્તન છે.

‘સ્યાત્’ પદ શ્રેષ્ઠ પ્રમાણિક ન્યાયાધીશ છે’.

વિશ્વવર્તી સમસ્ત જડ-ચેતન પદાર્થોને કુમતિઓ રૂપી એકાંતવાદીઓએ જે તેઓના અસલી સ્વરૂપને કુપ્રરૂપણા-એકાંત પ્રરૂપણા દ્વારા ઘોર અન્યાય કર્યો છે તેઓના ઘોર અન્યાયને ખુલ્લો કરી તેને યોગ્ય ન્યાય આપનાર ન્યાયાધીશ છે.

“ ‘સ્યાત્’ પદ પરમ મંત્ર છે ”

એકાંતવાદ રૂપી કાલકૂટ ઝેરને દૂર કરવાનો, તે ઝેરનું મારણ કરવા માટેનો પરમ મંત્ર છે.

“ ‘સ્યાત્’ પદ ગારૂડિક છે. ”

એકાંતવાદીઓ રૂપી ભુજંગોના ઝેરને ઉતારનાર કુશળ ગારૂડિક છે.

‘સ્યાત્’ પદ મુદ્દગર છે.’

એકાંતવાદીઓ રૂપી ઘડાઓને તોડી ફેાડી નાંખનાર મુદ્દગર છે.

‘સ્યાત્’ પદ સિંહ છે.’

એકાંતવાદીઓ રૂપી હાથીઓના મદને ગાળી નાંખનાર સિંહ છે.

‘સ્યાત્’ પદ જૈન શાસનનું અમોઘ શસ્ત્ર છે.’

વિશ્વવર્તી કુમતિઓ રૂપી મદોન્મત રાજાઓ સાથેના યુદ્ધમાં વિજય અપાવનાર અમોઘ શસ્ત્ર છે.

‘સ્થાત્’ પદ વિશ્વવર્તી સમસ્ત વસ્તુઓના પ્રાણ છે.’

જે આ ‘સ્થાત્’ પદ ન હોય તો એકાંત પ્રરૂપણાથી વસ્તુ સ્વરૂપનો જ નાશ થઈ જાય.

‘સ્થાત્’ પદ પરમ સુંદર નિવાસ ભૂમિ છે.’

વિશ્વના પદાર્થોને સુરક્ષિત નિર્ભય રહેવાની પરમ સુંદર નિવાસ ભૂમિ છે.

‘સ્થાત્’ પદ શ્રેષ્ઠ પોલીસ છે.’

જે વસ્તુ આ ‘સ્થાત્’ પદ રૂપી શ્રેષ્ઠ પોલીસને સાથે રાખીને ફરે છે તેને એકાંતવાદીઓ રૂપી ગુંડાઓ કાંઈપણ તેનું અહિત કરી શકતા નથી.

વધુ શું કહું ? જે વિશ્વ ઉપર આ ‘સ્થાત્’ પદ રૂપી શ્રેષ્ઠ પુરૂષ વિદ્યમાન ન હોત તો એકાંતવાદીઓ રૂપી હુંટારાઓએ ક્યારનુંયે આ જગતને લૂંટી લઈ ખતમ કરી નાખ્યું હોત. જૈન શાશનનો ત્રિભુવનમાં યશ ફેલાવનાર આ ‘સ્થાત્’ પદ જ છે. તેને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે.

જગતની કોઈ પણ જડ-ચેતન વસ્તુ અનંત ધર્મોત્તમક છે. અર્થાત્ અનંત ધર્મોથી યુક્ત છે અરે ! વસ્તુ જ તેનું નામ છે કે જે અનંત સ્વ-પર પર્યાયથી યુક્ત જ હોય. જે વસ્તુ અનંત ધર્મમય નથી તે વસ્તુ જ નથી. તેવી વસ્તુ ખરશૃંગની જેમ અસત્ છે. તેથી અનેક સ્વરૂપવાળી વસ્તુને એકાંતે એક જ સ્વરૂપ વાળી માની તેનું એકાંત કથન કરવું તે યુક્ત નથી. તેથી વસ્તુ સ્વરૂપનો દ્રોહ થાય છે. એક માતાને સાત છોકરા હોય

અને તેમાંથી એક છોકરો કહે કે આતો મારી જ માતા છે અને હું જ તેનો સાથો છોકરો છું. તમે મારી માતાને માતા કેમ કહો છો ? તમારો શો હક્ક છે માતા કહેવાનો ? આમ ખીબા છ છોકરાઓનો માતા ઉપર હક્ક હોવા છતાં જેમ દાદાગીરી કરનાર છોકરો તેઓના હક્કને અવગણી તિસ્કાર કરે તો તે ઉચિત નથી ગણાતું એમ એક વસ્તુના આશ્રયે અનંત ધર્મો (પર્યાયો) રહેલા છે, જેમ વસ્તુમાં નિત્યત્વ ધર્મ રહેલો છે તેમ તે જ વસ્તુમાં તે જ કાળે સમાન રૂપે અનિત્યત્વ ધર્મ પણ રહેલો છે.

વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વ, જ્ઞેયત્વ, મૂર્તત્વ આદિ અનેક ધર્મો રહેલા છે છતાં કોઈ એકાંતવાદી આ કહે કે વસ્તુમાં નિત્યત્વ જ રહેલું છે અનિત્યત્વ રહેલું છે જ નહિ અથવા કોઈ એકાંતવાદી કહે કે વસ્તુતો એકાંતે અનિત્ય જ છે નિત્ય છે જ નહિ. તો વસ્તુમાં તે જ કાલે સમાનભાવે સુહૃદભાવે રહેલા ખીબા વિદ્યમાન અનેક ધર્મોનો અપલાપ કરવો તે શું અન્યાય નથી ?

ભલે કોઈ આદમી વસ્તુને કોઈ અપેક્ષાએ નિત્ય કહે કે અનિત્ય કહે તેની સાથે વાંધો નથી પણ તે જ્યારે એકાંતપક્ષી વસ્તુના કોઈ એકાદ ધર્મમાં જ બદ્ધ આગ્રહવાળો બની જાય તેનો મોટો વાંધો છે. અનેક ધર્મોથી સુક્ત વસ્તુનું પ્રતિપાદન ખીબા વિદ્યમાન અનેક ધર્મોની અપેક્ષા રાખ્યા વગર નિરપેક્ષપણે કરવું તે વસ્તુનો જ નાશ કરવા બરાબર છે. કોઈ એક ધર્મવાળી જ વસ્તુ જગતમાં જોવા નહિ મળે પણ અનેક ધર્મોથી સુક્ત વસ્તુ જ જ્યારે ત્યારે તમને જોવા મળશે.

સાંખ્ય દર્શનવાળા આત્માને એકાંતે કૂટસ્થ નિત્ય સ્વ-

ભાવવાળો માને છે. તે કહુ છે કે આત્મામાં કોઈ કાળે કંઈ પણ ફેરફાર પરિવર્તન થતું જ નથી. તે જેવો છે તેવો જ સદા રહે છે. આ પ્રતિપાદન એકાંત છે. વસ્તુની ખીજ સાઈડ પણ જોવી જરૂરી છે. જો આત્મામાં કોઈ કાળે કંઈ ફેરફાર ન થતો હોય તો યમ-નિયમ વગેરે ક્રિયાકાંડો શા માટે જોઈએ ? બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા કેમ ઘટે ?

જો આત્મામાં કંઈ ફેરફાર થવાનો જ નથી તો યમ-નિયમ વગેરે ક્રિયા કાંડો દ્વારા આત્માની સફાઈ કરવાની મહેનત કરવાની શી જરૂર છે ? ક્રિયાની આવશ્યકતા તો મલીનને શુદ્ધ કરવા માટે હોય. વસ્તુ જો મલીન જ નથી, મલીન છે તો શુદ્ધ થવાનું જ નથી. તો ધોવાનો પરિશ્રમ અને સાબુ-પાણી અને સમય કોણુ બગાડે ? તેમ સાંખ્યનો કલ્પેત્સો આત્મા એકાંતે નિત્ય જ અને સદા શુદ્ધ મુક્ત જ છે તો પછી યમ-નિયમ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓની નિષ્ફળતા સિદ્ધ થાય છે. અને તેના મતે સુખી તે સદા સુખી, દુઃખી તે સદા દુઃખી, રોગી તે સદા રોગી, મૂર્ખ તે સદા મૂર્ખ, પંડિત તે સદા પંડિત, રાય તે સદા રાય, રંક તે સદા રંક, સ્ત્રી તે સદા સ્ત્રી, પુરુષ તે સદા પુરુષ, નિરોગી તે સદા નિરોગી. કારણુ કે તેના માનેલા આત્મામાં કંઈ ફેરફાર વિકાર થતે જ નથી.

જ્યારે જગતમાં વસ્તુસ્થિતિ સાંખ્યના સિદ્ધાંતથી તદ્દન વિરુદ્ધ જોવામાં આવે છે. કે મૂર્ખ માનવી લણવાનો પુરૂષાર્થ કરે છે તો પંડિત બને છે, ગરીબ ધન કમાવાનો પુરૂષાર્થ કરે તો શ્રીમંત બને છે, રોગી આદમી નીરોગી થતો જણાય છે, કંજૂસ આદમી મહા ઉદાર થતો જણાય છે, મહાદુરા-

ચારી મહાસહાચારી બની જાય છે, મહાહિંસક મહાઅહિંસક આદમી બની જાય છે, મહાભોગી માનવી મહાત્યાગી બની જાય છે. આ બધું આત્મામાં થતા પરિવર્તન (ફેરફાર) વગર કેમ થટે ? કોઈ આત્મા મહા ક્ષમાશીલ બનતાં જોઈએ છીએ, લોભી આત્મા મહાસંતોષી બનતાં જોઈએ છીએ.

આવી દીવા જેવી સ્પષ્ટ અનુભવગમ્ય વસ્તુસ્થિતિનો અપલાપ ઉન્મત્ત સિવાય કોણ કરે ?

બૌદ્ધ દર્શન કહે છે કે આત્મા એકાંતે અનિત્ય છે.

‘યત્ સત્ તત્ ક્ષણિકં’ જે કાંઈ બધું છે તે ક્ષણિક જ છે આ બૌદ્ધ દર્શનની વાત પણ એકાંતવાદના ઝેરથી વ્યાપ્ત છે. આ એકાંત ક્ષણિકવાદી મતે એકાંત નિત્યવાદીની જેમ સમસ્ત વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. એકાંત ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમત પ્રતિક્ષણુ ભિન્ન ભિન્ન એવા ચૈતન્યનો ગ્રાહક છે. અને પ્રત્યેક ક્ષણે આત્માનો નિરન્વય (સમૂળ) વિનાશ માનતો હોવાથી કોઈ અન્વયી આત્મા વિના તેને બીજા લવનો કે ભાવનો અયોગ છે,

બીજું યમ-નિયમ વગેરે કરનારો આત્મા તો પૂર્વ ક્ષણે નિરન્વય (મૂળથી જ નાશ) નાશ પામી ગયો તો ભવિષ્યમાં દેવલોક વગેરેમાં શુભફળનો ભોક્તા કોણ ? અને અહિં જો હિંસાદિ પાપો કર્યા તેનો ભવિષ્યમાં અશુભ ફળોનો ભોક્તા કોણ ? બૌદ્ધમતે તો ‘ખાય પોતે અને ઝાડે જાય બીજો’, પાણી પીવે પોતે અને પેશાબ કરવા જાય બીજો, ધર્મ કરે કોઈ અને સ્વર્ગમાં લહેર કરે બીજો, પાપ કરે કોઈ અને નરકમાં દુઃખો ભોગવે બીજો. તેના મતે કોઈ કાર્ય કારણભાવ

જેવી વસ્તુ ઘટી શકતી નથી. કારણ પૂર્વ ક્ષણમાં રહીને જ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. માટીનો નિરન્વય નાશ થઈ જાય અને પછી માટી વગર એકલો ઘટ ઉત્પન્ન થયેલો ક્યાંયે જાયો નથી.

તેથી આ બંને સાંખ્ય અને જૌદ્ધ એકાંતવાદીઓ આત્મારૂપી પુરુષને એક ગામ લણી ખેંચે છે અને એક સીમ લણી ખેંચે છે. તેમાં તો તે બંને આત્મસ્વરૂપનો જ નાશ કરી નાંખે છે.

આમ એકાંત નિત્યપક્ષે અને એકાંત અનિત્યપક્ષે મોટા મોટા દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. અને ચોક્કસ આત્મસ્વરૂપ જ સ્થાપિત થઈ શકતું નથી. ત્યાં સ્યાદ્વાદ બંને પક્ષોને લેગા કરી સમાધાન કરાવે છે કે તમે બંને શા માટે પરસ્પર વિવાદ કરો છો ? તમે તમારા એકાંત પ્રતિપાદન આગળ 'સ્યાત્' પદ મૂકી દો તો તમે બંને સમાધાન પર આવી જશો. તમે બંને એમ એકાંત પ્રતિપાદન કરો છો કે:-

‘આત્મા નિત્ય એવ’ ‘આત્મા અનિત્ય એવ’ બસ આ પ્રતિપાદન આગળ ‘સ્યાત્’ પદ મૂકો એટલે તમે સત્ય ઠરશો અને તમારો વિવાદ શમી જશે.

સ્યાદ્વાદી મતો:- ‘સ્યાત્ નિત્ય એવ’ ‘સ્યાત્ અનિત્ય એવ’

આત્મા અપેક્ષાએ (કથંચિત) નિત્ય પણ છે જ અને આત્મા અપેક્ષાએ (કથંચિત) અનિત્ય પણ છે જ.

આમ ‘સ્યાત્’ પદથી લાગિ-છત વસ્તુનું પ્રતિપાદન એજ

સમ્યક્ પ્રતિપાદન છે. 'સ્યાત્' પદથી બીજા તેજ કાળે તેજ વસ્તુમાં રહેલા અન્ય અન્ય ધર્મોની સાપેક્ષતા રહે છે. જૈન-મતે આત્મા વગેરે પદાર્થો એકાંતે નિત્ય પણ નથી અને અનિત્ય પણ નથી. પણ નિત્યાનિત્ય એક વિલક્ષણ સ્વભાવ-વાળા છે. અર્થાત્ પરિણામી નિત્ય પદાર્થો છે.

જેમ-મૂળદ્રવ્ય દષ્ટિથી આત્મા વગેરે નિત્ય છે.

તેથી પરલોક, સુખ, દુઃખ, બંધ મોક્ષ વગેરે ઘટી શકે છે. ભિન્ન ભિન્ન યોનિમાં, ભિન્ન બલિમાં, કુળોમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં, અને નાશ પામવા છતાં અનુયાયી મૂળ આત્મ દ્રવ્ય-તેનું તેજ અવિનાશી રહે છે.

પર્યાય દષ્ટિથી આત્મા વગેરે અનિત્ય છે.

તેથી મૂળ સ્વરૂપે આત્મા કાયમ રહી તે તે નવા નવા પર્યાયોને ધારણ કરે છે અને પૂર્વ પૂર્વના પર્યાય રૂપે નાશ પામે છે. જેમ મનુષ્ય રૂપે આત્મા હોતો તે નાશ પામી અને દેવરૂપે ઉત્પન્ન થયો. આમ મૂળ આત્મદ્રવ્ય કાયમ રહે છે અને તેની અવસ્થાઓ-પર્યાયો પલટાયા કરે છે.

જે દષ્ટિથી કે જે અપેક્ષાએ આત્માનું વગેરેનું નિત્યત્વ છે તે જ દષ્ટિએ આત્મા વગેરેનું અનિત્યત્વ નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિથી આત્માનું નિત્યપણું અને અનિત્ય પણું છે. એમ જૈન દર્શન કહે છે. મૂળ દ્રવ્ય દષ્ટિએ નિત્યપણું અને પર્યાયદષ્ટિએ અનિત્યપણું કહે છે. એકજ સાથે એકજ કાળે આત્મામાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ નિરાબાધ પણે રહેલું છે. એમ પોકારી પોકારીને જૈન દર્શન કહે છે. આથી

એકાંત નિત્ય પક્ષના અને એકાંત અનિત્ય પક્ષના હોષો આવતા ટળી જાય છે. અને વસ્તુની યથાસ્થિત વ્યવસ્થા સ્થાપિત થાય છે.

જેમ એકલા ભાતના અને એકલી ઢાળના ગુણો જુદા. અને ખંનેના મિશ્રણથી ખનાવેલ ખીચડીના ગુણો જુદા. લહે ખીચડી અને અલગ અલગ ઢાળ ભાતમાં ઉપલક દષ્ટિએ એક જેવું લાગે પણ અલગ અલગ ઢાળ ભાત વાયુ ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે ખંનેના મિશ્રણથી તૈયાર થયેલ ખીચડી વાયુના હોષને ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી. અને શરીરને પુષ્ટિ વગેરે ગુણ કરે છે.

એમ અલગ અલગ હરડે બહેડાં આંખળાનો ગુણ જુદો. અને ત્રણેના સરખેલાગે મિશ્રણથી થયેલ ત્રિક્લાનો ગુણ જુદો. અલગ અલગ હરડે બહેડા અને આંખળા કદાચ એક એક ગુણ કરશે તો સાથે સાથે એક એક હોષ પણ ઉત્પન્ન કરશે જ્યારે એ ત્રણેના મિશ્રણથી તૈયાર થયેલાં ત્રિક્લાં ત્રિહોષનો નાશ કરી શરીરની કાન્તિ અને સ્ફૂર્તિ વધારશે.

તેમ એકાંત નિત્યપક્ષ અને એકાંત અનિત્યપક્ષમાં સમસ્ત સંસાર વ્યવહારનો જ ઉચ્છેદ થઈ જાય છે જ્યારે નિત્યાનિત્ય પક્ષે -કથંચિત નિત્ય અને કથંચિત અનિત્ય પક્ષે નથી આવતો કોઈ હોષ અને સારાચે વિશ્વની સુંદર વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે.

જેમ ઉપર મુજબ નિત્યાનિત્યત્વ સંબંધી વિચારણા કરી તેમ વસ્તુમાં રહેલ એકાનેકત્વ, ભેદાભેદત્વ, સત્વાસત્વ

અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોની પણ થોડીક વિચારણા કરી લઈએ.

વસ્તુમાં એકાનેકત્વ:-

જેમ આત્મા રૂપી વસ્તુમાં એકત્વ પણ છે અને અનેકત્વ પણ છે. મૂળ આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વિચારએ તો વિશ્વ-વર્તી બધા આત્માઓનું સ્વરૂપ સમાન હોવાથી સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ બધા આત્માઓ એકરૂપ છે. અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પ્રત્યેક આત્મા જુદો જુદો છે એ એની વિવિધ-વિચિત્ર પ્રવૃત્તિઓ પરથી જણાય છે. જે આત્મા દરેક જુદા જુદા ન હોય તો દરેક આત્માનાં સુખ, દુઃખ સમાન હોય. દેહ બધાનાં સમાન હોવા જોઈએ. જ્ઞાનમાં કે અજ્ઞાનમાં તરતમતા ન હોય. બંધ અને મુક્ત બધાની સાથે જ થવી જોઈએ. એક પશુ એક માનવ અને એક દેવ એ ભેદ ન હોઈ શકે.

કાર્ય કારણમાં ભેદાભેદ છે:-

એકાંતવાદી ખૌદ્ર અને વૈશેષિક ભેદવાદી હોવાથી કારણ અને કાર્યને સર્વથા ભિન્ન માને છે. માટે ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં પૂર્વ નહિં એવી અપૂર્વ જ કાર્યની ઉત્પત્તિ સ્વીકારે છે. બ્યારે સાંખ્યો એકાંત અભેદવાદી હોઈ કારણ અને કાર્યને સર્વથા અભિન્ન માને છે અને તેથીજ તેઓ ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કારણમાં વિદ્યમાન એવા કાર્યની ઉપસ્થિતિ માને છે. તેથી કારણમાં કાર્ય સર્વથા સત્ જ છે એમ માને છે બ્યારે ખૌદ્ર વૈશેષિક કારણમાં કાર્ય સર્વથા અસત્ છે એમ માને છે.

ખૌદ્ર અને વૈશેષિકની દલીલ એવી છે કે કારણમાં ઉત્પત્તિ

પહેલાં પણ કાય સત્ હોય તો ઉત્પત્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો નકામો છે. અને બીજું ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કારણમાં કાર્ય દેખાવું જોઈએ અને બધા વ્યવહારો કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ થવાં જોઈએ.

સાંખ્યની દલીલ એવી છે કે જો અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો ગમે તે કારણમાંથી ગમે તે કાર્ય કેમ ઉત્પન્ન થતું નથી ? માટીમાંથી ઘટ જ કેમ ? સૂતરમાંથી જ પટ કેમ ? અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો માણસને શિંગડા કેમ ન આવે ?

આ બંને દષ્ટિઓ એકાંગી હોઈ બીજી બાબુ જોતી જ નથી જ્યારે જોઈને દષ્ટિએ કાર્ય-કારણનો કથંચિત્ ભેદાભેદ છે.

કાર્ય કારણથી કથંચિત્ લિન્ન પણ છે અને અલિન્ન પણ છે. તંતુમાં પટ કથંચિત્ લિન્ન પણ છે અને અલિન્ન પણ છે. માટીના પિંડમાં ઘટ કથંચિત્ લિન્ન પણ છે અને અલિન્ન પણ છે.

‘ સ્વાત્ કારણે કાર્યં સત્, સ્વાત્ કારણે કાર્યં અસત્ ’

અર્થ:- કારણમાં કાર્ય એકાંતે સત્ પણ નથી તેમજ અસત્ પણ નથી. પરંતુ કથંચિત્ સત્ અને કથંચિત્ અસત્ છે. સર્વથા અસત્માંથી સત્ કદાપી ઉત્પન્ન ન થાય તેમજ સર્વથા સત્ જ હોય તેને પછી ઉત્પન્ન કરવાનું શું ? કાર્ય તિરોભાવે કારણમાં સર્વથા નથી તો પ્રગટપણે કયાંથી ઉત્પન્ન થવાનું છે ? અને પહેલેથી જ કારણમાં કાર્ય સર્વથા સત્ છે તો પછી તેને ઉત્પન્ન કરવાનું શું ? સર્વથા સત્માં કાર્યને

ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી નિષ્કળ જાય. તેથી સ્યાદ્વાદ મતે જ સંપૂર્ણ કાર્ય કારણભાવની વ્યવસ્થા ઘટી શકે છે

જેમ, માટીમાં ઘટ સત્ પણુ છે. અને અસત્ પણુ છે. સત્ એટલા માટે કે એ જો સત્ ન હોત તો માટીમાંથી જ ઘટ શા માટે ઉત્પન્ન થાય ? ગમે ત્યાં તંતુ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. અસત્ એટલા માટે કે કર્તૃવ્યાપારની જરૂર પડે છે ત્યારે જ ઘટ દેખાય છે. જો સર્વથા સત્ હોત તો ત્યાં કર્તૃવ્યાપારની જરૂર ન પડત. તેથી કારણમાં કાર્ય કથંચિત્ સત્ છે અને કથંચિત્ અસત્ છે.

પુરુષ વસ્તુમાં લેદાલેદ:-

'સ્યાત્' પદથી ચિન્હિત લેદાલેદ રૂપ પુરુષ દ્રવ્યને જે જંકારપૂર્વક લેદ રૂપજ કે અલેદ રૂપજ છે' એવું એકાંત પ્રતિપાદન કરે છે તેની આગમને વિષે નિશ્ચિત (સ્થિર) બુદ્ધિ નથી. કેમકે અર્થનયોની દષ્ટિએ પુરુષ રૂપ વસ્તુમાં કથંચિત્ લેદ છે અને શબ્દનયોની દષ્ટિએ પુરુષમાં અલેદ છે.

જેમકે, જાતિ કુલ રૂપ, આદિ લક્ષણો નામ અને બીજા પુત્ર પિતા આદિના સંબંધો તે પુરુષને અલિન્ન સાબિત કરે છે. જ્યારે ખાલ, યુવાન પ્રૌઢ, વૃદ્ધ વગેરે અવસ્થાઓ જે એક પછી એક આવીને નાશ પામી ચાલી જાય છે તે પુરુષને લિન્ન રૂપે સાબિત કરે છે. આમ પ્રત્યેક જડ-ચેતન પદાર્થોમાં લેદાલેદ છે પણ એકાંત લેદ કે એકાંત અલેદ નથી.

સર્વ વસ્તુ-એક-અનેક સ્વરૂપ છે:-

દ્રવ્ય રૂપે વસ્તુ એક છે, પર્યાય રૂપે વસ્તુ અનેક છે,

જેમકે એકજ માટી દ્રવ્યના અનેક કોશ, કુશુલ, કપાલ, ઘટ, શરાવ, કુંડી વગેરે પર્યાયો અનેક વિદ્યમાન છે તેથી કહેવાય છે કે તેજ માટી દ્રવ્ય તે તે અવસ્થા રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. બાકી મૂળ માટી દ્રવ્ય તો એકનું એક જ રહે છે તેથી ભૂત-ભવિષ્ય વર્તમાન ત્રિકાળની અપેક્ષાએ એક માટી દ્રવ્યના અનંતાનંત પર્યાયો થઈ ગયા. અર્થાત્ નય દષ્ટિથી કહીએ તો અર્થનયો વસ્તુને કથંચિત્ એક માને છે અને શબ્દનયો વસ્તુને કથંચિત્ અનેક માને છે. તેમ જીવત્વની દષ્ટિએ બધા આત્માઓ એક છે અને વ્યક્તિની દષ્ટિએ આત્માઓ અનેક છે.

તેમ સામાન્ય અને વિશેષને નૈયાયિક વગેરે તદ્દન પૃથક્ પૃથક્ માને છે તે પણ ખોટું છે કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર કથંચિત્ અલિન્ન હોવાથી એક-અનેક રૂપ છે. વિશેષ અનેક હોવાથી સામાન્ય પણ અનેક છે. અને સામાન્યથી વિશેષ અલિન્ન હોવાથી સામાન્ય એક હોવાથી વિશેષ પણ એક છે.

હવે એકાંતે વસ્તુ સત્ નથી તેમજ અસત્ પણ નથી. પણ સવસવાત્મક છે તે જોઈએ:-

વસ્તુ એકાંતે સત્ હોય તો સાંજે વિશ્વ એક રૂપ બની જાય છે. પછી આ ઘટ, આ પટ, આ મઠ, આ ઘર, આ ઝાડ જેવું કંઈજ રહે નહિ. તેથી ઘડો માટી રૂપે સત્ તેમ ઘર વસ્તુ રૂપે પણ સત્. આમ આખું જગત યાવત્ સત્ હોવાથી ઘટનું કોઈ એક નિયમ (ચોક્કસ) સ્વરૂપ ન રહ્યું તેમ એકાંત અસત્ વસ્તુ માનતાં વસ્તુ નિઃરૂપ બની જાય કારણ કે ઘટ

માટી રૂપે પણ અસત્ બન્યો તેથી તેનું કોઈ પ્રતિનિયત સ્વરૂપ ન રહ્યું.

માટે સર્વ વસ્તુ સ્વ-સ્વરૂપેણ સત્ જ છે. અને પરરૂપેણ અસત્ છે તેથી સ્યાદ્વાદ દષ્ટિથી વિશ્વવર્તી સમસ્ત વસ્તુઓ સ્વ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવથી સત્ છે. અને પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી અસત્ છે. કોઈ વિવક્ષિત ઘટ પોતાના માટી દ્રવ્યથી સત્ છે, વળી કોઈ વિવક્ષિત ઘટ પોતાના પાટલી પુત્ર ક્ષેત્રથી સત્ છે. વસંતઋતુ વગેરે કાળથી સત્ છે અને લાલ ભાવથી સત્ છે. બ્યારે

તેજ ઘડો તંતુરૂપે અસત્ છે, અમદાવાદ ક્ષેત્ર રૂપે અસત્ છે. શ્રીધમઋતુ રૂપે અસત્ છે. કાલારંગ રૂપે અસત્ છે.

તેમ પટ તંતુ રૂપે સત્ છે અને માટી રૂપે અસત્ છે.

„ દિલ્હી રૂપે સત્ છે અને કાનપુર રૂપે અસત્ છે.

„ શરદઋતુ રૂપે સત્ છે અને વસંતઋતુ રૂપે અસત્ છે.

„ વાદળી રંગ રૂપે સત્ છે અને કાબરચિત્રા રંગ રૂપે અસત્ છે.

આવી રીતે જ અનેકાંત દષ્ટિથી જ સત્ અસત્ની સુંદર વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. નહિ કે એકાંતવાદથી. એકાંતવાદથી તો ઉલટી વસ્તુ વ્યવસ્થા તુટી જાય છે અને અસમન્વસ જોવું બની જાય છે. મનુષ્ય પુત્ર રૂપે પણ સત્ અને પિતા રૂપે પણ સત્ ત્યારે જ કહેવાય છે કે તેના પિતાની અપેક્ષાએ તે પુત્ર રૂપે

સત્ છે એને તેના પુત્રની અપેક્ષાએ પિતા રૂપે પણ સત્ છે. પણ એક જ દષ્ટિએ, એક જ અપેક્ષાએ મનુષ્ય એક પિતા, પુત્ર રૂપે સત્ નથી.

‘આ આંગળી મોટી છે’ આ વચન સાપેક્ષ છે કે અનામિકા કનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ મોટી છે પણ વચલીની અપેક્ષાએ નહિ અને તેજ અનામિકા નાની છે તે કનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ નહિ પણ વચલીની અપેક્ષાએ. ‘આ મનુષ્ય અજ્ઞાન છે’ આ વચન પણ સાપેક્ષ છે. સાવ અજ્ઞાન તો કોઈ મનુષ્ય હોતો જ નથી. પણ બીજા મનુષ્યના જ્ઞાનથી તેનું જ્ઞાન ઓછું છે તે અપેક્ષાએ તેને અજ્ઞાની કહેવાય છે. અને તેને જ લોકો જ્ઞાની પણ કહે છે કેમકે તેના કરતાં કોઈ મનુષ્યો કોઈ વિષયના જ્ઞાનમાં નીચા પણ હોઈ શકે છે. તેઓની અપેક્ષાએ તેને જ્ઞાની પણ કહેવાય. એટલે એક જ મનુષ્ય તે તે મનુષ્યોની અપેક્ષાએ જ્ઞાની પણ છે અને અજ્ઞાની પણ છે.

‘આ મનુષ્ય ધનવાન છે’ આ વચન પણ સાપેક્ષ છે. તેનાથી ઓછા ધનવાળાની અપેક્ષાએ એ જરૂર ધનવાન કહેવાય પણ તે જ મનુષ્ય નિર્ધન પણ કહેવાય કેમકે તેનાથી વધારે શ્રીમંતની અપેક્ષાએ એ નિર્ધન પણ કહેવાય. તેથી એકજ મનુષ્યમાં આમ અપેક્ષાએ પરસ્પર વિરોધી ધનવાન-પણું અને નિર્ધનપણું અને ધર્મો નિરાબાધપણું રહી શકે છે.

કોઈ એમ શંકા કરે કે બે પરસ્પર વિરોધી ધર્મો એકજ વસ્તુમાં સાથે કેમ રહી શકે તો ઉપરના દષ્ટાંતો વાંચવાથી તેની તે શંકા દૂર થઈ જશે.

એકજ વ્યક્તિમાં પરસ્પર વિરોધી લાગતા પિતૃત્વ,

પુત્રત્વ, કાકાપણું, પતિપણું, મામાપણું, શેઠપણું, નોકરપણું, માસ્તરપણું વગેરે ધર્મો નિરાબાધપણે સાથે રહી શકે છે તે જ્ઞેયઃ—

પોતાના પુત્રની અપેક્ષાએ તેનામાં પિતૃત્વ ધર્મ છે.

” પિતાની	”	”	પુત્રત્વ ધર્મ છે.
” ભત્રિજની	”	”	કાકાપણુનો ધર્મ છે.
” ની પત્નિની	”	”	પતિત્વ ધર્મ છે.
” નોકરની	”	”	શેઠપણુનો ધર્મ છે.
” શેઠની	”	”	નોકરપણુનો ધર્મ છે.
” વિદ્યાર્થીની	”	”	માસ્તરપણુનો ધર્મ છે.
” ભાણેજની	”	”	મામાપણુનો ધર્મ છે.

એટલે એકજ વ્યક્તિમાં તે તે વ્યક્તિની અપેક્ષાએ તે તે વિરોધી ધર્મો રહેવામાં જરાયે આધા આવતી નથી. હા, આધા આવે પણ ક્યારે કે જે રૂપે તેનામાં પુત્રત્વ ધર્મ રહ્યો છે તેજ રૂપે પિતૃત્વ ધર્મ માનવામાં આવે તો. અહિં તો સ્યાદ્વાદી જૈન દર્શનમાં તો તેને ભિન્ન રૂપેણ ભિન્ન ભિન્ન વિરુદ્ધ અનેક ધર્મો એકજ વસ્તુમાં એક સાથે એક જ કાલે રહેવામાં જરાયે વાંધો નથી. આમ અનેકાંતવાદથી વિશ્વવર્તી સમસ્ત જડ-ચેનન પદાર્થોમાં નિત્યાનિત્યપણું, ભેદાભેદપણું, એકાનેક-પણું સત્-અસત્પણું વગેરે જ્ઞેયું.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘નિશ્ચય નિયામક સ્યાદ્વાદ મુદ્રા ભાવાત્’

સ્યાદ્રાહ મુદ્રા વિનાનો કોઈપણ વાદ-વચન કે શાસ્ત્ર પ્રમાણિક કહેવાતું નથી.

જેમ સ્ત્રી કુળમર્યાદામાં રહીને જ સતીત્વની ખ્યાતિને પ્રાપ્ત કરે છે તેમ વચન કે શાસ્ત્ર સ્યાદ્રાહની મર્યાદામાં રહીને જ સમ્યક્પણને પ્રાપ્ત કરે છે. આ સ્યાદ્રાહનો સિદ્ધાંત જ વિશ્વવર્તી સમસ્ત પદાર્થોની વ્યવસ્થાનો નિયામક છે. સમસ્ત પદાર્થોને યોગ્ય ન્યાય આપનાર કુશળ અને નિડર ન્યાયાધીશ છે. વિશ્વવર્તી કુમતો રૂપી અધિકારનો નાશ કરનાર તેજસ્વી સૂર્ય છે. કુમત રૂપી સાંદ્રનો ત્રાસ કરનાર રાહુ છે. વિશ્વવર્તી પદાર્થો પર વ્યવસ્થિત શાસન કરનાર કુશળ અને નીડર સરકાર છે. સમસ્ત કલેશો અને મતભેદોને શમાવનાર કુશળ અને ન્યાયી સરપંચ છે સ્યાદ્રાહ એ જૈનશાસન રૂપી મુગટનો તેજસ્વી કિંમતી મણી છે. જૈનશાસન રૂપી નગરની રક્ષા કરનાર સમર્થ અને અજોડ ચોકીદાર છે. જૈન શાસન રૂપી પુરૂષનો કિંમતી શણગાર છે. જૈનશાસન રૂપી મહેલનો આધાર છે. જૈનશાસન અજોય છે એમ સૂચવનાર લાહેરાતો સપ્તરંગી ધ્વજ છે. કુવાદીઓ રૂપી ધૂવડો માટે સૂર્ય સમાન છે.

જૈનશાસન અજોય છે. આવો અનુપમ અદ્વિતીય સ્યાદ્રાહનો સિદ્ધાંત વિશ્વ ઉપર ન હોત તો જગતની વ્યવસ્થાનું હાય ! શું થાત ? કોડો કોડો નમસ્કાર હો એવા જિનેશ્વર કથિત સ્યાદ્રાહ સિદ્ધાંતને.

કોઈવાર ઉપલક દષ્ટિથી જોતા કેટલાંક વચનો સુંદર હોય છે પણ તેના ઉપર સ્યાદ્રાહની મુદ્રા લાગેલી ન હોવાથી

તે પ્રમાણિક ગણાતાં નથી જેમ:- 'દાન દેવું જોઈએ', 'મૌન રાખવું જોઈએ'....

વગેરે વચનો જો એકાંતે સ્યાદ્રાદ મુદ્રા વગરનાં છે. તો તે સમ્યગ્ નથી કહેવાતાં. દાન દેવું જરૂરી છે પણ સુપાત્રને, કુપાત્રને નહિ.

મૌન રાખવું જોઈએ પણ પાપની વાતોમાં, ધર્મની વાતમાં યા શાસન રક્ષાદિ ખાસ પ્રસંગોમાં બોલવું જરૂરી હોય ત્યાં મૌન રાખવું તે ગુણ નથી પણ દોષ રૂપ છે.

સમલંગીનું સ્વરૂપ

સમલંગીનું રહસ્ય:-

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ અર્થે સ્યાદ્વાદનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. કારણ કે સ્યાદ્વાદ જ્ઞાન જ પૂર્ણ અર્થગ્રાહક હોઈ વાસ્તવ પ્રમાણ રૂપ છે પ્રમાણ, નય, નિક્ષેપા અને સમલંગીનું જ્ઞાન એ તત્ત્વરૂચિમાં કારણ રૂપ છે એના યોગે સમ્યગ્ દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જ્ઞાન સમ્યગ્ બને છે અને એથી હેય-ઉપાદેય તત્ત્વોનું ભાન થાય છે. અને તેથી હેયના ત્યાગમાં અને ઉપાદેયના અહણમાં અસ્ખલિત ગતિ થાય છે અને તેથી શીઘ્ર મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમલંગી એટલે શું ?

અહિં 'લંગી' નો અર્થ પ્રકાર સમજવો એટલે- સમલંગી-સાત પ્રકાર.

એક વસ્તુના એક ધર્મનું જ્ઞાન સાત પ્રકારે થઈ શકે છે. તેથી કોઈ એક વસ્તુના એક ધર્મ વિષયક સાત રીતે જિજ્ઞાસુ પ્રશ્નો પૂછે તો તેનો જ્ઞાતા સાત પ્રકારે તે જિજ્ઞાસુને તે સાતે પ્રશ્નોના જવાબ આપે છે. તે વક્તાકૃત સમવિધ વાક્યપ્રયોગ એજ સમલંગી.

સમલંગી અને નયદ્વારા દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયનું વાસ્તવ ભાન થાય તો જ આત્મા વાસ્તવિક તત્ત્વનો જ્ઞાતા

કહેવાય. જિજ્ઞાસુ શ્રોતાને જિજ્ઞાસિત ધર્મનું જ્ઞાન ઇષ્ટ છે, એ જ્ઞાન જ્ઞાતા વક્તાના વાક્યપ્રયોગ દ્વારા જ થઈ શકે છે. શ્રોતાની જિજ્ઞાસા એક વસ્તુના કોઈ એક ઇષ્ટ ધર્મને બાણુવાની ઈચ્છા સાત પ્રકારે છે તો વક્તાએ વાક્ય-પ્રયોગ પણ સાત પ્રકારે કરવો જોઈએ. એક વસ્તુના જિજ્ઞાસિત એક ધર્મનું જ્ઞાન સાત પ્રકારના વાક્યપ્રયોગ દ્વારા થઈ બંધ છે ન્યુનાધિક વાક્યપ્રયોગની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

સમ્મલંગી એટલે એક એક વસ્તુના એક એક ધર્મ વિષયક જિજ્ઞાસાથી પ્રયોજ્ય પ્રશ્નના યોગે પરસ્પર વિરોધ ન આવે તે રીતે પૃથક્ પૃથક્ અને સમુદ્ધિત વિધિ નિષેધની કલ્પનાથી સ્વાત્કાર અને એવકારથી અંકિત સાત પ્રકારનો વાક્યપ્રયોગ તે સમ્મલંગી.

સ્વાદ્રાદ એ સકલાદેશ વિકલાદેશ રૂપ સમ્મલંગી જનિત શાબ્દબોધરૂપ છે. સમ્મલંગી દ્વારા જ સ્વાદ્રાદ પ્રમાણુની ભૂમિકાનું સર્જન થઈ શકે છે.

શ્રી રત્નપ્રલાયાર્યે મતપંચાશિકામાં કહ્યું છે કે:- વસ્તુ ભાવાભાવરૂપ નિત્યાનિત્ય રૂપ અનેક ધર્માત્મક છે. તે વસ્તુના એક એક ધર્મ વિષયક સાત પ્રકારે જિજ્ઞાસા થાય છે. તેથી જ જિજ્ઞાસુ જ્ઞાતા સમક્ષ સાત પ્રકારે પ્રશ્ન કરે છે અને વક્તા તેનો જ્ઞાતા હોય છે. તે સદંશ અને અસદંશ પ્રકારે અબાધિત સાત પ્રકારે વાક્ય પ્રયોગ કરે છે. એના યોગે શ્રોતાને તે ધર્મનું પ્રામાણિક જ્ઞાન થાય છે.

એ નિર્દોષ સાત વાક્ય પ્રયોગ જ સમ્મલંગી છે. એ

સમલંગીનું જ્ઞાન થઈ જાય તો વાદી વાદરૂપ વાગ્યુ-
દ્ધમાં અગ્રેસર બની ક્ષણવારમાં પ્રતિવાદીને જીતી લઈ
વિજયમાળા પ્રાપ્ત કરે છે. જિજ્ઞાસુ શ્રોતાને જિજ્ઞાસિત
ધર્મનું જ્ઞાન ઇષ્ટ છે, એ જિજ્ઞાસાની પૂર્તિ જ્ઞાતા-વક્તાના
વાક્ય પ્રયોગ દ્વારા શક્ય છે. શ્રોતાને જે જે રીતે જ્ઞાન
ઇષ્ટ હોય તે તે રીતે વક્તાએ વાક્ય પ્રયોગ કરવો
જોઈએ. અને તેજ તેની જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થાય.

આ સમલંગીમાંથી સ્વતંત્ર યા અન્તર્ભૂત અન્યતર
લંગને નયવાક્ય કહે છે. કોઈવાર એક જિજ્ઞાસા હોય તો
એક પ્રકારે જ વાક્ય પ્રયોગ થઈ શકે. પણ તેથી કંઈ બીજા
સત્ લંગોનું નિરસન થતું નથી. પ્રયોજન એક લંગનું હોઈ
ઇતર લંગ પ્રતિ ઉદાસીનભાવ રહે છે પણ તેથી ઇતર લંગોનું
દ્વેષપૂર્વક નિરસન થઈ જતું નથી. માત્ર જિજ્ઞાસિત ધર્મ-
નું જ ભાન થાય, કિંતુ ઇતર ધર્મોનું ભાન ન થાય તો
તે નય સાતલંગી કહેવાય છે.

પ્રમાણ સમલંગી તો પૂર્ણ અર્થગ્રાહક છે:-

પ્રમાણ સમલંગીમાં દ્રવ્યાર્થિક નયોની મુખ્યતા છે.
તેથી જ અલિપ્તતયા સકલ ધર્મોનું ભાન થાય છે. કારણ કે
દ્રવ્યાર્થિક નય અન્વયી દ્રવ્યને માનતો હોવાથી અલેદને મુખ્ય
માને છે. જ્યારે નય સમલંગીમાં પર્યાયથ ક નયની મુખ્યતા
હોય છે. તેથી જ તેની અપેક્ષાએ ધર્મોનું લિપ્ત લિપ્ત ભાન
થાય. કારણ કે આ નય પર્યાયને મુખ્ય માનનાર હોઈ લેદને
જ મુખ્ય માને છે. પૂર્ણ અર્થગ્રાહક સકલાદેશ કહેવાય
અને એકધર્મ ગ્રાહક વિકલાદેશ કહેવાય.

એટલે પ્રથમના ત્રણ ભંગ સકલાદેશ અને અંતિમ ચાર ભંગ વિકલાદેશ મનાય છે.

વસ્તુમાત્ર અપેક્ષાએ સદ્અસદ્ ઉભયાત્મક એક જ્ઞાન્યન્તર રૂપ છે. એટલે નહિ કે કેવળ સત્ રૂપ કે અસત્ રૂપ કે બંનેના સરવાળા રૂપ પણ એક વિલક્ષણ વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. જેમ સૂંઠ અને ગોળના અલગ અલગ ગુણધર્મો જુદા જુદા એકલી સૂંઠ વાયુનો તો નાશ કરે પણ સાથે સાથે પીત્તનો દોષ ઉત્પન્ન કરે. અને એકલો ગુડ પીત્તનું તો શમન કરે પણ સાથે સાથે કફદોષ ઉત્પન્ન કરે. પણ બંનેના મિશ્રણથી બનાવેલી ગોળી એ વાયુ-પિત્તનો તો નાશ કરે જ પણ સાથે સાથે કોઈ દોષ તેનાથી ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી સૂંઠ-ગોળના અલગ અલગ ગુણધર્મો જુદા અને બંનેના મિશ્રણથી બનેલી જ્ઞાન્યન્તર ગોળીના ગુણધર્મો જુદા. તેમ એકાન્ત નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ જુદું અને બંનેથી બિલકુલ વિલક્ષણ ગુણધર્મવાળું નિત્યાનિત્યત્વ જુદું.

આ સમ્ભાંગીમાં સકલ પદાર્થોના ધર્મો સંબંધી ભંગ નહિ સમજવા પણ માત્ર એક જ વસ્તુના એક ધર્મ સંબંધી જ ભંગ સમજવો. એક જ વસ્તુમાં સત્-અસત્ આદિ અનંત ધર્મો છે. તેથી અનંત ધર્મ વિષયક જિજ્ઞાસા પ્રયોજ્ય અનંત પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં અનંતભંગ થઈ જાય. તેથી એક એક વસ્તુના એક એક ધર્મની જિજ્ઞાસા પ્રયોજ્ય અહિં પ્રશ્ન સમજવો. તેથી એક એક પદાર્થના એક એક ધર્મના પ્રશ્નોમાં તો એક એક જ સપ્તભાંગી થાય. કારણ એક એક વસ્તુનો એક એક ધર્મ સાત પ્રકારે જ વ્યવસ્થિત છે. તેથી તદ્દ વિષયક શંકા પણ સાત પ્રકારે જ થાય એટલે ઉત્તર પણ સાત પ્રકારના વાક્યથી જ થાય.

સપ્તભંગીની સમજણ:-

જ્યારે વિધિની પ્રધાનતા કલ્પના હોય ત્યારે પ્રથમ ભંગ. નિષેધની પ્રધાનતા કલ્પના હોય ત્યારે દ્વિતીય ભંગ. ક્રમશઃ વિધિ-નિષેધની કલ્પના હોય ત્યારે તૃતીય ભંગ. યુગપદ્ એક સાથે વિધિ-નિષેધની કલ્પના હોય ત્યારે ચતુર્થ ભંગ. વિધિ-પ્રધાનતા સાથે યુગપદ્ ઉભયની મુખ્ય કલ્પના હોય ત્યારે પંચમ ભંગ. નિષેધની પ્રધાનતા સાથે યુગપદ્ ઉભયની કલ્પના હોય ત્યારે ષષ્ઠ ભંગ. અને ક્રમશઃ વિધિ-નિષેધ અને યુગપદ્ ઉભયની કલ્પના હોય ત્યારે સપ્તમભંગ.

હવે ઉપરના ભંગો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે એક દ્રષ્ટાંતથી જોઈએ.

દા. ત.:- કોઈ જિજ્ઞાસુને આત્માના અનંત ધર્મોમાંથી એક અસ્તિત્વ ધર્મની જિજ્ઞાસા થઈ તેથી તે તેના જ્ઞાતા સમક્ષ નીચે મુજબ સાત પ્રશ્નો પુછે છે.

- ૧ આત્મા છે ?
- ૨ આત્મા નથી ?
- ૩ આત્મા છે કે નહિ તે ક્રમશઃ કહો.
- ૪ આત્મા છે કે નહિ તે યુગપદ્ કહો.
- ૫ આત્મા છે પણ યુગપદ્ કહો તે છે કે નહિ ?
- ૬ આત્મા નથી પણ યુગપદ્ કહો તે છે કે નહિ ?
- ૭ ક્રમશઃ આત્મા છે, આત્મા નથી પણ યુગપદ્ કહો કે છે કે નહિ ?

જિજ્ઞાસુના હવે ઉપર મુજબના પ્રશ્નોના જવાબો ક્રમશઃ આપવામાં આવે છે.

- ૧ આત્મા સ્યાત્ અસ્તિ એવ
- ૨ " " નાસ્તિ "
- ૩ " " અસ્તિ એવ, સ્યાત્ નાસ્તિ એવ (ક્રમશઃ)
- ૪ (અવકતવ્ય) (સાપેક્ષ બે વિરુદ્ધ ધર્મોનું નિર્વાચન યુગપદ્ધ ન થઈ શકે માટે અવકતવ્ય).
- ૫ આત્મા સ્યાત્ અસ્તિ એવ કિન્તુ અવકતવ્ય (યુગપદ્ધ)
- ૬ " " નાસ્તિ " " (")
- ૭ " " અસ્તિ એવ સ્યાત્ નાસ્તિ એવ કિન્તુ યુગપદ્ધ અવકતવ્ય (અસ્તિ નાસ્તિ અવકતવ્ય)

વસ્તુમાત્રમાં સત્ અસત્ રૂપ ધર્મોનું અસ્તિત્વ છે તે સાપેક્ષ છે. તેથી ઉભય ધર્મો એકાન્તતઃ વિરુદ્ધ નથી, પણ સાપેક્ષ છે. જેમ નાસ્તિત્વનું જ્ઞાન અસ્તિત્વના જ્ઞાનને સાપેક્ષ છે તેમ અસ્તિત્વનું જ્ઞાન નાસ્તિત્વના જ્ઞાનને સાપેક્ષ છે. અસ્તિત્વનું જ્ઞાન પર રૂપે નાસ્તિત્વના જ્ઞાન વિના ન થાય તેમ નાસ્તિત્વનું જ્ઞાન પણ અસ્તિત્વના જ્ઞાન વિના ન થાય. પરસ્પર અવિનાભાવ છે.

પ્રશ્ન- સમભંગીમાં 'સ્યાત્' પદની જરૂર છે ?

ઉત્તર- હા, વસ્તુના સાપેક્ષિક ધર્મોનું ભાન કરાવનાર 'સ્યાત્' પદ છે તેના યોગે જિજ્ઞાસિત ધર્મનું પ્રધાનતયા અને ઈતર ધર્મોનું ગૌણતયા ભાન થાય છે.

પ્રશ્ન- સપ્તલંગીમાં 'એવ' કાર પદની શી જરૂર છે ?

ઉત્તર- જિજ્ઞાસિત ધર્મના અસ્તિત્વનો નિર્ણય કરાવનાર 'એવ' કાર પદ છે. તેના યોગે જિજ્ઞાસિત ધર્મના અસ્તિત્વની ગિલકુલ શંકા રહેતી નથી. 'એવ' કાર પદ ન મૂકીએ તો શંકા રહી જાય કે જેમ અસ્તિત્વ હોય તેમ ન પણ હોય ? તેથી અવધારણથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે વસ્તુમાત્રના અસ્તિત્વમાં તો શંકા છેજ નહિ આમ છતાં આ 'એવ' કારનો અર્થ એ નથી કે વસ્તુમાં અસ્તિત્વ સિવાય અન્ય ધર્મો નથી જ. માત્ર પ્રકરણ વશાત્ જે અંશમાં સંદેહ થયો હતો તેનું જ નિવારણ 'એવ' કારથી થાય છે, નહિ કે તેથી બીજા ધર્મોનું નિરસન થાય છે. તેથી નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે:-

પ્રતિનિયત ધર્મની પ્રતિપત્તિ અર્થે સ્થાત્ પદ અને જિજ્ઞાસિત ધર્મના નિર્ધારાર્થે 'એવ' કાર પદનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આથી સપ્તલંગીના સાત લંગોમાં 'સ્થાત્' પદ અને 'એવ' કાર પદનો પ્રયોગ કરવો આવશ્યક છે.

આમાં 'એવ' કાર અવધારણ કરે છે અને 'સ્થાત્' પદ અનવધારણ કરે છે એવું નથી પણ 'એવ' કાર શક્તિધર્મની શંકાનો વ્યવચ્છેદ કરે છે અને 'સ્થાત્' પદ પ્રતિનિયત ધર્મનું ભાન કરાવે છે.

હવે આ સપ્તલંગીમાં નય યોજના:-

સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋણુસુત્ર અર્થનયો છે.

શબ્દ-સમલિરૂપ-એવંભૂત એ શબ્દનયો છે.

સંગ્રહ 'અસ્તિ' માને છે વ્યવહાર 'નાસ્તિ' માને છે. અને ઋગ્વેદસુત્ર અવકતવ્ય માને છે.

સંગ્રહ સામાન્ય પ્રધાન છે, સત્તા પ્રધાન છે તેથી તે સામાન્યને માને છે. વ્યવહાર વિશેષ પ્રધાન છે અને વિશેષ ક્ષણિક છે તેથી વિનાશી છે માટે જ તે અસત્ માને છે.

ઋગ્વેદસુત્ર તેજ જ્ઞાન, તેજ અર્થ, અને તેજ શબ્દને માને છે કે જે માત્ર વાર્તામાનિક હોય અને સ્વકીય હોય તેથી એના મતમાં એક સમયે જે વિરુદ્ધ ધર્મો વાચ્ય ન બને.

ચતુર્થ ભંગ- સંગ્રહ-વ્યવહારમાં.

પંચમ ભંગ- વ્યવહારમાં.

ષષ્ઠ ભંગ- વ્યવહારમાં.

સપ્તમ ભંગ- સંગ્રહ-વ્યવહાર અને ઋગ્વેદસુત્રમાં અન્તર્ભાવ પામે છે.

આ ત્રણ અર્થનયોમાં સાતે ભંગ આવે. પણ શબ્દનય ત્રણમાં તો આઠ જેજ ભંગ આવે તેમાં પ્રથમ શબ્દનયમાં સવિકલ્પ. કારણકે અર્થનું ઐક્ય છે. અને તે નય પર્યાયલેદે અર્થલેદ માનતો નથી. જ્યારે સમલિરૂદ અને એવંભૂત તો પર્યાયલેદે અને ક્રિયાલેદે અર્થલેદ માને છે તેથી તે અંત્ય બંને નયના મતે નિર્વિકલ્પ એટલે શબ્દનયમાં જેજ વચનમાર્ગો છે.

(૧) સવિકલ્પક (૨) નિર્વિકલ્પક.

આ શબ્દનયમાં અવકતવ્ય લંગ ન ઘટે કારણકે શ્રોતાને અર્થબોધ શબ્દ શ્રવણથી જ થાય. પણ શબ્દ શ્રવણ વિના ન થાય. અને શબ્દનય તો શબ્દપ્રધાન હોઈ શબ્દ વિના અર્થનું અભિધાન ન કરી શકે. કેમકે શ્રોતાનો અભિપ્રાય એજ શબ્દ નય (વ્યંજનનય છે) તેથી શબ્દ શ્રવણ દ્વારા અર્થનું પ્રતિ-પાદન કરી શકે, શબ્દ શ્રવણ વિના નહિ. માટે શબ્દનયમાં સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ રૂપ પ્રથમ દ્વિતીય લંગ જ છે. 'एवं आचार्येण अभिहितं' એવું આચાર્યે કહેલું છે.

હવે એક એક લંગને જરા વિસ્તારથી જોઈએ જેથી સપ્તલંગીનો સ્પષ્ટ બોધ થઈ જાય:-

- ૧ લો લંગ- સ્યાત્ અસ્તિ
- ૨ જો લંગ- સ્યાત્ નાસ્તિ
- ૩ જો લંગ- અસ્તિ-નાસ્તિ
- ૪ થો લંગ- અવકતવ્ય
- ૫ મો લંગ- અસ્તિ અવકતવ્ય
- ૬ ઠો લંગ- નાસ્તિ અવકતવ્ય
- ૭ મો લંગ- અસ્તિ-નાસ્તિ-અવકતવ્ય

પ્રથમ લંગ:- કોઈપણ જડ ચેતન વસ્તુ સ્વ સ્વરૂપથી સત્ છે.

દ્વિતીય લંગ:- કોઈપણ વસ્તુ પર સ્વરૂપથી અસત્ છે.

તૃતીય લંગ:- અસ્તિ-નાસ્તિ વસ્તુનો એક દેશ (ધર્મ) સદ્-

ભાવમાં નિયત છે. અને વસ્તુનો એકદેશ (ધર્મ) અસદ્ભાવમાં નિયત છે. પ્રાધાન્ય ઉભય ધર્મોનું હોવાથી અને અવયવ અને અવયવીનો કથંચિત્ અભેદ હોવાથી વસ્તુના અવયવના સદ્ભાવથી અને અસદ્ભાવથી વસ્તુ પણ અસ્તિ કે નાસ્તિ કહેવાય છે.

જેમ માણસમાં બુદ્ધિ ઓછી હોય તો કહેવાય છે આ તો માણસ નથી પણ પશુ છે. પણ પાછા તેના વિશિષ્ટ આકૃતિ વગેરે ધર્મોને લઈને માણસ છે એમ પણ વ્યપદેશ થાય છે. આથી ડબ્બે ભંગ અસ્તિ-નાસ્તિ કહેવાય છે.

ચતુર્થ ભંગ:- કોઈને એવી જિજ્ઞાસા થઈ કે વસ્તુ સત્ છે કે અસત્. તે યુગપદ્ (એક સાથે) એક વાક્યમાં કહો. તો તેને કહેવું જોઈએ કે યુગપદ્ બંને ધર્મોનું મુખ્ય રૂપે યા ગૌણ રૂપે પ્રતિપાદન કરવા માટે કોઈ વાક્ય સમર્થ નથી. તેથી આવું પૂછનારને કહેવું જોઈએ કે અવકતવ્ય છે. વચનનો વિષય ન હોવાથી.

૧. જો સત્ કહેવા જઈએ તો પણ વસ્તુ પરરૂપેણ અસત્ છે.
૨. વસ્તુને અસત્ કહેવા જઈએ તો પણ વસ્તુ સ્વસ્વરૂપેણ સત્ પણ છે તેથી તેનો જવાબ એક શબ્દમાં યુગપદ્ કેમ આપી શકાય ?

પાંચમો ભંગ:- 'અસ્તિ અવકતવ્ય'

વસ્તુનો એક દેશ સદ્ભાવમાં નિયત હોય અને અપર-દેશ ઉભયધર્મથી નિયત હોય.

પ્રશ્ન:- વસ્તુ સ્વ-સ્વરૂપેણ અસ્તિ કિંતુ યુગપદ્ ઉભય-રૂપેણ કિં ? તો જવાબ આપવો જોઈએ કે 'અસ્તિ અવકતવ્ય'

કેમકે વસ્તુનો એક દેશ તો અસ્તિરૂપે નિયત છે પણ બીજો દેશ યુગપદ્ એ ધર્મોથી વિવક્ષિત હોવાથી તેનો જવાબ એક શબ્દમાં યુગપદ્ આપવો શક્ય ન હોવાથી 'અસ્તિ અવકતવ્ય' પણ 'અસ્તિ એ અવકતવ્ય' થી અનુવિદ્ધ છે પણ પ્રથમ ભંગ અને ચતુર્થ ભંગનો સરવાળો નથી.

વસ્તુમાં અપર ધર્મનો અલેદ ન હોય તો વિવક્ષિત ધર્મનું પણ અસ્તિત્વ સંભવતું નથી. અરવિષાણુની જેમ ઘટ-પટથી લિન્ન છે, મઠથી લિન્ન છે, આવો પરસ્વરૂપ નાસ્તિત્વ ધર્મ એનામાં હોવાથી તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. નહિંતર ઘડો માટીમય છે. તેમ તંતુમય હોય તો વસ્તુનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ ન રહેવાથી વસ્તુ અરવિષાણુવત્ અસત્ અને. વસ્તુમાં રહેલા ધર્મો જેવી રીતે પરિણત હોય તેવી રીતે તે દ્રવ્ય પણ તેવું કહેવાય છે.

૬ ઠો ભંગ:- 'નાસ્તિ અવકતવ્ય'

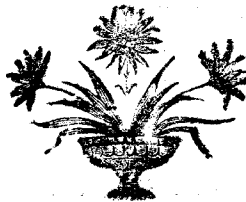
જેમાં જિજ્ઞાસુને એવી પૂછવાની ઇચ્છા થાય કે વસ્તુ પરરૂપેણ નાસ્તિ કિંતુ ઉભયરૂપેણ કિં ? વસ્તુનો એક દેશ અસત્ રૂપે નિયત છે. અને અપરદેશ ઉભયરૂપેણ નિયત હોય ત્યારે આ ભંગ અને.

સપ્તમ ભંગ:- 'અસ્તિ-નાસ્તિ અવકતવ્ય'

જેમાં કોઈ પૂછે કે વસ્તુ સ્વરૂપેણ અસ્તિ, પરરૂપેણ નાસ્તિ કિંતુ ઉભયરૂપેણ કિં ?

વસ્તુનો એકદેશ સદ્ભાવ રૂપેણ નિયત હોય, બીજો અસદ્ભાવ રૂપેણ નિયત હોય. અને તૃતીય દેશ ઉભયરૂપેણ નિયત હોય. આથી દેશોના (ધર્મના) સત્-અસત્ અવકતવ્યના વ્યપદેશથી તે દ્રવ્યપણ અસ્તિ-નાસ્તિ અવકતવ્ય કહેવાય છે.

આવી રીતે વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા માટે આ સાત જ વચનમાર્ગો છે. આઠમો નથી. બીજા બધા વચન વિકલ્પો આ સાતમાં જ અન્તર્ભાવ પામે છે.

જૈન દર્શનનો નિક્ષેપવાદ

નિક્ષેપ એટલે શું ?

નિ + ક્ષેપ આ બે શબ્દો મળીને નિક્ષેપ શબ્દ બન્યો છે. તેમાં 'નિ' નો અર્થ 'નિશ્ચિત' અને 'ક્ષેપ' નો અર્થ 'સ્થાપના કરવી' બંનેનો સંયુક્ત અર્થ થાય છે:-

'નિશ્ચિત રૂપે વસ્તુની સ્થાપના કરવી'

નિક્ષેપ જ્ઞાનની આવશ્યકતા:-

નિક્ષેપ એ નિશ્ચિત રૂપે વસ્તુનું વ્યવસ્થાપન કરાવે છે. નિશ્ચિત રૂપે વસ્તુનો યોગ કરાવે છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપો દ્વારા વિવક્ષિત વસ્તુનો, વિવક્ષિત શબ્દનો, પદનો, વાક્યનો, અર્થનો ચોક્કસ યોગ થાય છે. વક્તાનો અભિપ્રાય, શાસ્ત્રકારનો અભિપ્રાય આ નિક્ષેપ દ્વારા સારી રીતે સ્પષ્ટ બાણી શકાય છે. દા.ત. કોઈ માણસ 'રાબ' શબ્દ બોલ્યો. આ રાબ શબ્દનું શ્રવણ કરી શ્રોતા મુંઝવણમાં પડી બંધ છે કે રાબ શબ્દથી શું કહેવા માગે છે? શું રાબ રાબ નામની કોઈક વ્યક્તિ વિવક્ષિત છે? અથવા કોઈ રાબની આકૃતિ, ફોટો, બાબલું વિવક્ષિત છે? કે કોઈ પદ-બ્રહ્મ રાબ કે ભવિષ્યમાં થનાર રાબ વિવક્ષિત છે? કે વાસ્તવ કોઈ ઐશ્વર્યવાન છત્ર, ચામર મુગટધારી રાબ વિવક્ષિત છે? આમ શ્રોતાના મનમાં ચાર પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આ તેના મનના પ્રશ્નોનું સમાધાન આ ચાર નિક્ષેપો દ્વારા જ

શક્ય છે. અને જગતનો વ્યવહાર પણ બાણે-અબાણે આ ૪ નિક્ષેપ દ્વારા જ પ્રવર્તી રહેલો છે. તેથી જ તીર્થંકર ભગવાંતે જગતને આ ચાર નિક્ષેપા દ્વારા વસ્તુ સ્વરૂપ સમજાવે છે.

ચાર નિક્ષેપાનું સ્વરૂપ:-

નામ નિક્ષેપ:- કોઈ પણ જડ-ચેતન વસ્તુનું નામ પાડવું તેને નામ નિક્ષેપ કહે છે. ચાહે પછી તે નામ તે વ્યક્તિને અનુરૂપ હોય કે અનનુરૂપ હોય, ગુણને અનુરૂપ હોય યા ન હોય. આ નામ નિક્ષેપાની ખાસ ચાર વિશેષતાઓ છે.

- (૧) પર્યાયોથી અવાચ્ય (૨) તદ્અર્થ નિરપેક્ષ
(૩) યદ્અચ્યા (૪) પ્રાયઃ યાવત્ દ્રવ્યભાવી

(૧) માનો કે એક માણસનું નામ ઇન્દ્ર પાડ્યું તે આ ઇન્દ્ર નામની વ્યક્તિ માત્ર ઇન્દ્ર શબ્દથી જ વાચ્ય બનવાની પણ ઇન્દ્ર શબ્દના બીજા શક પુરન્દર, પાકશાસન, હરિ વગેરે પર્યાયોથી વાચ્ય નહિ બનવાની. લોકો તેને માત્ર ઇન્દ્ર શબ્દથી જ ઓલાવવાના, પણ તેના પર્યાયવાચી શબ્દોથી ઓલાવવાના નહિ તેથી આ નામ નિક્ષેપ પર્યાયોથી અનભિધેય છે

(૨) આ ઇન્દ્ર નામની વ્યક્તિ પાસે કંઈ દેવલોકના ઇન્દ્રનું અર્થ નથી. વાસ્તવ ઇન્દ્રના ગુણોથી નિરપેક્ષ છે. શૂન્ય છે. તેથી આ નામ નિક્ષેપ તદર્થ નિરપેક્ષ છે.

(૩) જે નામ પાડવામાં આવે છે તે પોતાની ઇચ્છા મુજબ. પછી ભલે તે નામ બીજે વિદ્યમાન હોય ન હોય.

જેમ ગોવાળના છે. કરાનું નામ પાડ્યું ડિલ્થ-ડવિલ્થ વગેરે. એટલે નામ પાડવામાં નામ પાડનારની જેવી ઇચ્છા તે મુજબ નામ વસ્તુનું રાખવામાં આવે છે.

(૪) નામ જે પાડ્યું તે વ્યક્તિ કે વસ્તુ જ્યાં સૂધી રહે-ટકે ત્યાં સૂધી નામ પણ રહે છે. પ્રાયઃ એટલા માટે કે પાછળથી કોઈ વ્યક્તિના કે વસ્તુના નામમાં પણ ફેરફાર કરવામાં આવે છે. દ્રવ્ય તેનું તે જ રહે છે. છતાં નામ ફરી બદલે છે. પણ જો મેરૂ દ્વિપાદિનાં નામો તો યાવત્ દ્રવ્યભાવી જણાય છે.

સ્થાપના નિક્ષેપ:-

કોઈ પણ વસ્તુનું ચિત્ર, આકૃતિ, ફોટો, મૂર્તિ, ખાવડું વગેરેને સ્થાપના નિક્ષેપ કહેવાય છે. અથવા સંકેતથી અલિ-ધેય પ્રતિકૃતિમાં પ્રકૃષ્ટ જે કલ્પના કરવી તે સ્થાપના.

જેમ મહાવીર સ્વામી નામની લગવાનની પ્રતિકૃતિ (મૂર્તિ) માં આ લગવાન મહાવીર દેવ જ છે એવી જે પ્રકૃષ્ટ કલ્પના કરવી તેને સ્થાપના નિક્ષેપ કહે છે. આ સ્થાપના સદ્ભૂત પણ હોય અને અસદ્ભૂત પણ હોય. ફોટા કે મૂર્તિમાં મૂળ વસ્તુનો આકાર હોય તે સદ્ભૂત સ્થાપના કહેવાય. અને જેમાં મૂળ વસ્તુનો આકાર ન હોય તેને અસદ્ભૂત સ્થાપના કહેવાય છે. જેમ:-

પાપાણુમાં જિનમૂર્તિ તે સદ્ભૂત સ્થાપના.

અક્ષમાં પરમેષ્ઠિ તે અસદ્ભૂત સ્થાપના.

આ સ્થાપના નિક્ષેપમાં ચાર વસ્તુ વિચારવાની છે:-

(૧) તદ્ અભિપ્રાયથી (૨) તદર્થ શૂન્ય (૩) સમાનાકાર
યા અસમાનાકાર (૪) ઈત્વરિક યા યાવત્કથિક.

(૧) સદ્ભૂત ઇન્દ્ર વગેરે વસ્તુના અભિપ્રાયથી જ
ઈન્દ્રાદિની સ્થાપના કરવામાં આવે છે.

(૨) સદ્ભૂત (વાસ્તવ) ઇન્દ્ર વગેરેના ઐશ્વર્યથી
શૂન્ય હોય.

(૩) સદ્ભૂત ઇન્દ્ર વગેરેના આકારને સમાનાકાર પણ
હોય અથવા અસમાનાકાર પણ હોય.

(૪) આ સ્થાપના અલ્પકાળ માટે પણ કરવામાં
આવે છે. અને નંદીશ્વર દ્વીપ વગેરેમાં ચૈત્ય પ્રતિમાદિની
સ્થાપના યાવત્ કથિક પણ હોય છે. પણ ત્યાં સ્થાપનાની
વ્યુત્પત્તિ 'તિષ્ઠતીતિ સ્થાપના' કરવી પણ 'સ્થાપ્યતે इति સ્થાપના'
નહિં કરવી.

દ્રવ્ય નિક્ષેપ:-

મૂળભૂત વાસ્તવ વસ્તુની આગળ પાછળની અવસ્થાને
દ્રવ્યનિક્ષેપ કહેવાય છે. જેમ પહેલાં એક વ્યક્તિ ડોક્ટરની
પ્રેક્ટીસ કરતી હતી પણ હાલમાં નિવૃત્ત છે, છતાં લોકો તેને
ડોક્ટરસાહેબ કહે છે અથવા ભવિષ્યમાં ડોક્ટર થનાર છે
તેવી ડોક્ટરની પરીક્ષા પાસ કરી આવેલી વ્યક્તિને પણ
ડોક્ટર કહે છે. એમ રીટાયર જજ તે દ્રવ્ય જજ.

દેવછંદામાં ગિરાજમાન તિર્થંકર કે છન્નસ્થ અવસ્થામાં
રહેલા તિર્થંકર તે દ્રવ્ય તિર્થંકર કહેવાય છે. માટીનો પિંડ
દ્રવ્યઘટ વગેરે.

ભાવ નિક્ષેપ:-

‘વિવક્ષિત રૂપેણ-ભવનં પરિણમનં ભાવ:’ ।

‘સ્વ સ્વરૂપેણ પરિણમવું-થવું-હોવું’ તે ભાવ’.

‘ઇન્દનાદિ ક્રિવાન્નિવિતો પારમાર્થિક ઇન્દ્ર:’ ॥

વિવક્ષિત પર્યાયમાં વર્તમાન સમયે હોવું તે ભાવ નિક્ષેપ

વસ્તુ કે વ્યક્તિ જ્યારે તે પોતાનું કામ વર્તમાનમાં કરતી હોય તેને ભાવ નિક્ષેપ કહેવાય.

જેમ સમોચરણમાં બેસી દેશના આપતા હોય ત્યારે જ તીર્થ કરને ભાવતીર્થ કર કહેવાય.

હવે તે નામાદિ ચાર નિક્ષેપમાં પરસ્પર ભિન્નતા જોઈએ. નામ અને દ્રવ્યથી સ્થાપના નિક્ષેપો પાંચ રીતે ભિન્ન છે.

(૧) કારણથી (૨) અભિપ્રાયથી (૩) બુદ્ધિથી (૪) ક્રિયાથી (૫) પ્રાયેક્ષથી.

આ પાંચ વસ્તુ નામ કે દ્રવ્યમાં નથી હોતી. સ્પષ્ટ હોવાથી પ્રથમ નામ-દ્રવ્યથી સ્થાપનાનો ભેદ બતાવી હવે નામ અને સ્થાપનાથી દ્રવ્યનો ભેદ બતાવે છે.

(૧) ઉપયોગ લક્ષણ ભાવ તે અનુપચુકત વક્તાદિરૂપ દ્રવ્યનો જ પર્યાય છે.

(૨) ભાવ ઇન્દ્ર રૂપ પરિણુતિનું કારણ તે સાધુરૂપ દ્રવ્ય ઇન્દ્ર જ છે કેમકે તે ભાવ ઇન્દ્ર તેનો જ પર્યાય છે. તેથી

સામાન્યથી ભાવનું કારણ દ્રવ્ય જ અને છે પણ નામ સ્થાપનાદિ નહીં.

નામનો સ્થાપના અને દ્રવ્યથી ભેદ અર્થાપત્તિથી જાણી લેવો.

શંકા:— તમારા સિદ્ધાંતમાં તો ‘સર્વં સર્વમયં એવ’ તો નામાદિમાં ભેદની જાંઘ પણ કેમ હોય ? તમારા શાસનમાં તો સર્વત્ર અભેદ છે, કેમકે તમે અનંતધર્માત્મક વસ્તુ માનો છો. સ્વપર પર્યાયથી વસ્તુ સર્વમય જ છે.

સમાધાન:— કોઈ કોઈ ધર્મોની સમાનતા હોવા છતાં પણ બીજી ઘણી ઘણી અસમાનતા હોય છે. જેમ દૂધ અને છાસમાં શ્વેતત્વ, પ્રવાહિત્વ વગેરે ધર્મોની સમાનતા હોવા છતાં માધુર્ય, ખટાશ વગેરે ધર્મોમાં વિષમતા પણ સુતરાં છેજ.

શંકા:— ભાવ એજ પારમાર્થિક વસ્તુ છે માટે તદર્થ-શૂન્ય એવા નામાદિ નિક્ષેપાનું શું કામ છે ? કારણકે વિવક્ષિત કાર્યસાધક તેઓ નથી.

સમાધાન:— સામાન્ય રૂપથી ભાવ વસ્તુ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો નામાદિથી પણ સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે કેવી રીતે ?

નામાદિ પણ વસ્તુના જ પર્યાય છે તેનાથી સામાન્ય તથા ઇન્દ્ર શબ્દ ઉચ્ચારવાથી ચારે નિક્ષેપાનો ભેદ પ્રતીત થાય છે.

- (૧) શું નામ શબ્દથી નામ ઇન્દ્ર વિવક્ષિત છે કે
- (૨) શું સ્થાપના ઇન્દ્ર વિવક્ષિત.
- (૩) દ્રવ્ય વા ભાવ ઇન્દ્રો વિવક્ષિત છે

તેથી સામાન્ય ઇન્દ્ર વસ્તુના ચારે પર્યાયો છે. માટે નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યનિક્ષેપ પણ ભાવનિક્ષેપ જ છે છતાં ભાવથી વસ્તુને સાધતાં અમારું કંઈ જવાનું નથી. પછી ભાવ, પર્યાય કે ભેદ એ અનર્થાન્તર જ છે. માટે ભાવ ઇન્દ્રાદિની જેમ વિશિષ્ટ ક્રિયાસાધક છે.

ખીબું નામાદિ પણ ભાવનું કારણ હોવાથી તે પણ ભાવ જ કહેવાય છે. જેમ જિનેશ્વરનું નામ સાંભળતા જ જિનેશ્વર પ્રતિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જિનેશ્વર દેવની મૂર્તિ જોતાં જિનેશ્વરની પ્રતિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. છત્રસ્થ અવસ્થામાં પણ દ્રવ્ય જિનેશ્વરને જોઈ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના પુત્ર મરીચિ ભવિષ્યમાં ચોવીસમા તીર્થંકર થવાના છે તે ઋષભદેવ ભગવાનના મુખથી સાંભળતા જ ભરત મહારાજએ ભાવિ તીર્થંકર માની વંદના કરી. તેથી જિનેશ્વર દેવના નામાદિ ચારે નિક્ષેપા પૂજ્ય છે, વંદનીય, સ્મરણીય અને ધ્યાન યોગ્ય છે.

સામાન્યથી પુનઃ વિચાર કરતાં સર્વ વસ્તુઓમાં આ ચાર નિક્ષેપાનો સદ્ભાવ હોય છે.

- (૧) નામ- કોઈપણ વસ્તુનું નામ હોય છે.
- (૨) સ્થાપના- કોઈપણ વસ્તુની આકૃતિ હોય છે.

(૩) દ્રવ્ય- કોઈપણ વસ્તુની કારણતા હોય છે.

(૪) ભાવ- કોઈપણ વસ્તુ પોતાનું કાર્ય કંઈને કંઈ કરતી હોય છે. અર્થાત્ કાર્યાપન્ન હોય છે.

આ ચાર નિક્ષેપાને માને તેજ સમ્યગ્ દષ્ટિ છે. કારણકે જિનમત એ સર્વનય સમુહાત્મક હોવાથી પ્રથમનાં ત્રણ નિક્ષેપા દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષય છે અને ભાવ-નિક્ષેપ પર્યાયાર્થિક નયનો વિષય છે માટે આ બે મુખ્ય નયોમાં સકલનયોનો અન્તર્ભાવ થતો હોવાથી તેઓનો પણ વિષય આ ચાર નિક્ષેપા રૂપ વસ્તુઓ જ છે માટે આ નામાદિ ચાર નિક્ષેપામાંથી એકને પણ ન માને તો તે મિથ્યા દષ્ટિ છે.

તેથી નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપ પણ ભાવનું કારણ હોવાથી તે પણ ભાવ રૂપ જ છે એક વસ્તુમાં એક કાલે વિદ્યમાન પર્યાયોની મધ્યે 'આ વસ્તુ અને બીજી અવસ્તુ' એવું બોલી શકાય નહિ. અમુક પર્યાયોને ધ્યાનમાં રાખી વસ્તુ કહેવી અને બાકીના પર્યાયોને ખ્યાલ બહાર રાખી અવસ્તુ કહેવી તે યોગ્ય નથી. કેમકે સર્વે પર્યાયો દ્રવ્યરૂપતયા એક રૂપ જ છે.

આ ઉપરોક્ત ચારે નિક્ષેપામાં નામનય નામને જ પ્રધાન માને છે.

નામ નય:-

ઔદ્ધ મત વાળા શબ્દ પ્રમાણુ માનતા નથી માટે નામને વસ્તુના ધર્મ તરીકે માનતા નથી તેની પ્રતિ નામ નય કહે છે:-

वस्तुनः स्वरूपं नाम तत्प्रत्यय हेतुत्वात् કેમકે
 यद् यस्य प्रत्यय हेतुस्तत् तस्य धर्मः ।

વસ્તુનું સ્વરૂપ નામ છે. તેની પ્રતીતિનું કારણ હોવાથી જે જેના પ્રત્યયનું (પ્રતીતિનું) કારણ હોય તેને તેનો ધર્મ કહેવાય છે. જેમ ઘટનું જ્ઞાન તેના રૂપાદિ ધર્મોને લઈને જ થાય છે. માટે તે રૂપાદિ ધર્મો ઘટની જ પ્રતીતિના હેતુ છે. પણ તે ઘટના ધર્મો પટના નથી તેથી તે પટનું અભિધાન કરતા નથી પણ ઘટનું જ અભિધાન કરે છે. તેમ ઘટના અભિધાનથી ઘટનું જ જ્ઞાન થાય છે માટે તે નામ પણ ઘટનો જ ધર્મ છે. ઘટ શબ્દથી પટાદિનો વ્યવચ્છેદ થવાથી ઘટની જ પ્રતિપત્તિ (જ્ઞાન) થાય છે માટે વસ્તુનું નામ નથી તો તે વસ્તુ જ નથી કેમકે નામ વિના વસ્તુ અભિધેય (વાચ્ય) બનતી જ નથી.

બીજું જે નામ વસ્તુનો ધર્મ ન હોય તો વક્તા ઘટ શબ્દ ઉચ્ચારતા શ્રોતાને કિમયમાહ આણે શું કહ્યું? એવો સંશય જ થાય. અથવા ઘટને બદલે પટનો વિપરીત યોધ થાય. અથવા અપ્રતિપત્તિ રૂપ અનધ્યવસાય થાય. કંઈ ગમ જ ન પડે અથવા ગમે તેવું અનિશ્ચિત જ્ઞાન થાય. માટે વસ્તુ ધર્મ એ જ નામ છે.

બીજું નામને આધીન લક્ષ્ય, લક્ષણ અને વ્યવહાર છે, નામને આધીન બુદ્ધિ, શબ્દ અને ક્રિયા છે. જીવ એવું નામ છે તો તેને લક્ષ્ય બનાવી ચેતના લક્ષણો જીવઃ ॥ એવું લક્ષણ બનાવવામાં આવે છે અને તેથી જ જીવ-અજીવ એવો અખા-ધિત વ્યવહાર પ્રવર્તે છે.

નામ ન હોય તો વ્યવહારમાં મોટી ગરબડ મચી જાય. નામ વગર ટપાલી ટપાલ કેને પહોંચાડે? નામ વગર દેશ-પરદેશથી વસ્તુ કેવી રીતે મંગાવે? નામ વગર બજાર-માંથી વસ્તુ નોકર પાસે પણ કેવી રીતે મંગાવે? નામ વગર ભગવાનનું સ્મરણ પણ કેવી રીતે કરવું? નામ વગર સ્કૂલમાં શિક્ષક કેવી રીતે ભણાવે? લઈ જાઓ, લાવો વગેરે ક્રિયાઓ નામને જ આધીન છે. આત્મ સ્વરૂપનો (વસ્તુ) લાભ પણ નામને જ આધીન છે. માટે આ નામ વગર જગતને ચાલે તેમ નથી. નામ ઉપર જ વ્યવસ્થિત જગતને વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે.

સ્થાપના નયનું વ્યક્તવ્ય:-

સ્થાપના નય કહે છે કે નામ પણ શબ્દરૂપ છે. અને જે પૌદ્ગલિક હોય તે આકારવાળું જ હોય માટે 'યદસ્તિ તત્ સંવમાકારમભેવ । યત્ ગ્નાકારં તદ્નાસ્તિ એવ યથા વચ્ચાપુત્ર'

પરવાહી જે અનાકાર વસ્તુને માને છે તેનું નિરાકરણ કરે છે (૧) અનાકાર વસ્તુનો સર્વાથા અનુપલંભ છે. (પ્રતિતી નથી) (૨) અનાકાર વસ્તુથી નાનો પણ વ્યવહાર થતો નથી. આ જે કારણથી આકાશ કુસુમની જેમ અનાકાર વસ્તુ છે.

દ્રવ્યનયનું સ્વરૂપ:-

દ્રવ્યના પરિણામ માત્રને મૂકીને આકાર જેવું શું છે?

ઉત્પાદ-વ્યય રહિત નિર્વિકાર દ્રવ્ય એજ વસ્તુ છે.

પૂર્વ પર્યાયનો તિરોલાવ અને ઉત્તર પર્યાયમાત્રનો આવિર્ભાવરૂપ દ્રવ્યના પરિણામને છોડીને આકાર-દર્શન જેવું ખીણું શું છે?

શંકા:- જો એક સ્વભાવરૂપ નિર્વિકાર દ્રવ્ય છે તો અનંતકાલ ભાવિ અનંત અવિભાવ-તિરોભાવનું એક સાથે કારણ કેમ નથી બનતું ?

સમાધાન:- અચિન્ત્ય સ્વભાવવાળું દ્રવ્ય હોવાથી તેનો એક સ્વભાવ હોવા છતાં તેમાં ક્રમશઃ અવિભાવ-તિરોભાવની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેમ સર્પાદિ દ્રવ્યમાં.

શંકા:- આવું બહુરૂપવાળું દ્રવ્ય નિત્ય કેવી રીતે ?

સમાધાન:- 'યથા વેષાન્તરાપન્નો નદો બદ્ધરૂપ.' યથા આકારો'

જેમ નવા નવા વેશને ધારણ કરનાર બહુરૂપી નટ. નવા નવા વેશ ધારણ કરવા માત્રથી નટ કંઈ પણટાઈ જતો નથી કે નાશ પામી જતો નથી. તેમ દ્રવ્ય પણ નવા નવા પર્યાયો રૂપી વેશ ધારણ કરવા માત્રથી તેની નિત્યતામાં કંઈ ક્ષતિ આવતી નથી.

જેમ આકાશ ઘટાકાશ-પટાકાશ રૂપે પરિણમવા છતાં તેની નિત્યતામાં ક્ષતિ આવતી નથી. માટે સર્વત્ર જગતમાં કારણ જ છે. ન કાર્યમ્ યત્ કારણં તત્ સર્વં દ્રવ્યમેવ, યત્ ન કારણં ન તત્ સર્વં દ્રવ્યમેવ । જે કારણુ છે તે બધું દ્રવ્ય રૂપ જ છે. અને જે કારણુ નથી તે દ્રવ્ય રૂપ નથી.

શંકા:- કારણુ શબ્દથી કાર્યની જિજ્ઞાસા થાય છે જ તો તમે શા માટે કારણુમાત્ર જ છે અને કાર્ય નથી એમ કહો છો ?

સમાધાન:- અવિભાવ-તિરોભાવ સ્થાસ, કુશુલાદિનો

ઘટાદિમાં માત્ર કાર્યનો ઉપચાર જ કરવાથી કાર્ય કહેવાય છે. ઉપચાર કોઈ વાસ્તવ વસ્તુ નથી. માટે સ્થાપનાદિ એ કોઈનું કારણ ન હોવાથી વસ્તુ નથી.

ભાવનયનું વ્યક્તવ્ય:-

ભાવનય કહે છે કે ભાવથી અલગ દ્રવ્ય જેવું શું છે ? અર્થાત્ કંઈ જ નથી. પ્રતિક્ષણ પર્યાયોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ હોવાથી પ્રતિક્ષણ વસ્તુ ઉત્પન્નશીલ અને વિનાશશીલ જ દેખાય છે. કોઈ અનાદીકાલીન સ્થિર વસ્તુ હતી અને તેમાંથી ખીજી ખીજી વસ્તુનો આરંભ થયો એવું નથી પણ એક પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને અપર પર્યાયનો નાશ આવું પ્રતિક્ષણ ચાલુ છે કોઈ વસ્તુ તદ્દન નાશ પામતી નથી પણ પાછા ખીજા પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ કંઈ નવી ઉત્પન્ન થતી નથી.

અને નામાદિ ત્રણેનો આધાર તો હું જ છું, કેમકે હું જ મૂળ રૂપમાં ન હોત તો નામ કોનું પાડત, સ્થાપના કોની સ્થાપિત કરત, અને દ્રવ્ય પણ કોનું હોત. કોઈ ઇન્દ્ર જેવી વાસ્તવિક વસ્તુ જગતમાં વિદ્યમાન છે તો તેનું નામ છે, સ્થાપના છે, દ્રવ્ય છે. ભાવ તિર્થંકર છે તો તેનાં નામ સ્થાપના-દ્રવ્ય હોય છે માટે મારા ઉપર જીવનારા તમે ત્રણે મગ-રૂખી શાની કરો છો ? જે કંઈ છે તે ભાવ જ છે.

આ ચારે નામાદિ નયો પરસ્પર સાપેક્ષ રહે તો જ સમ્યગ્ કહેવાય છે. પરસ્પરના વ્યક્તવ્યને તોડી ફેડી પોત-પોતાનો જ પક્ષ સ્થાપિત કરવા જતાં તો સ્વયં જ મિથ્યા ઠરે છે.

આમ દરેક નામાદિ નયો પોતપોતાના અભિપ્રાયમાં સાચા હોવા છતાં જો આપસ આપસમાં નિરપેક્ષ બની રહે તેો જૈનશાસનની સેવા કરવાને બદલે કુસેવા કરે છે.

આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિથી અને કંઈક વિસ્તારથી નિક્ષેપાના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું. પાઠક વર્ગ ચારે નિક્ષેપાના વક્તવ્ય તરફ મધ્યસ્થ ભાવ રાખી ચારે પોતપોતાના સ્થાન પર સાચા છે. અને પ્રત્યેક જીવનમાં ઉપયોગી છે એમ તાત્પર્ય કાઢે. જૈનાગમોમાં શાસ્ત્રના પદ-પદની વ્યાખ્યા કરતાં આ નામાદિ નિક્ષેપાઓનો ઉપયોગ કરેલો છે. શાસ્ત્રકારના અભિપ્રાયને સમજવા નિક્ષેપાના જ્ઞાનની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. વ્યવસ્થિત શાસ્ત્ર અધ્યયન આ અલગ અલગ નિક્ષેપ પાડવા પૂર્વક જ થઈ શકે છે.

(વિશેષાવશ્યક ગ્રંથના આધારે)

જૈન દર્શનનો કર્મવાદ

કર્મને કોણ બનાવે છે ?

જેમ ગાય શુષ્ક ઘાસમાંથી દૂધ બનાવે છે. મનુષ્ય શેટલીમાંથી લોહી બનાવે છે. તેમ પ્રત્યેક સંસારી જીવ મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ વડે કર્મ બનાવે છે.

આ ચૌદ રાજલોક રૂપ સમસ્ત વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત એક પુદ્ગલ નામનું દ્રવ્ય છે. તેમાંથી અલગ અલગ આઠ વર્ગણાઓ (સરખા સરખા પરમાણુઓનો જથ્થો) જીવને ગ્રહણ યોગ્ય બને છે. અસુક નિયત પુદ્ગલ પરમાણુઓથી બનેલી હોય છે તે ઔદારિકાદિ શરીરને ગ્રહણ યોગ્ય બને છે. જેમ જેમ તેનો પરિણામ પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ સુક્ષ્મ-સુક્ષ્મ-તર-સુક્ષ્મતમ થતો જાય છે. અને તેમાં પરમાણુઓની સંખ્યા કર્મસર વધતી જાય છે ત્યારે તે ઔદારિક, વૈજિય-આહારક, તૈજસ, ભાષા, શ્વાસોશ્વાસ, મન અને કાર્મણુ વર્ગણાઓ જીવને ગ્રહણ યોગ્ય બને છે.

કાર્મણુ વર્ગણા સમસ્ત લોકમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. પણ તે હોવા માત્રથી કોઈને કંઈ નુકશાન નથી. કોઈને સુખ-દુઃખ આપવું, જ્ઞાનને રોકવું, દર્શન શક્તિ આવ-રવી, ઉચ્ચ કુળમાં કે નીચ કુળમાં જન્મ આવવો વગેરે કંઈ પણ કરી શકતી નથી. જીવસંબંધ રહિત તે

કાર્મણુ વર્ગણુના પુદ્ગલોમાં તેવી શક્તિ પણ નથી. જેમ ગાય સંબંધ રહિત શુષ્ક ઘાસમાં કંઈ દૂધ આપવાની શક્તિ નથી પણ તેજ શુષ્ક ઘાસને ગાય જ્યારે ખાય છે તો તેમાંથી દૂધ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે દૂધ દ્વારા પીનારને પૃષ્ઠિ વગેરે શુભુ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ લોક વ્યાપી કાર્મણુ પુદ્ગલો એમજ તથા સ્વભાવે રહેલા છે. તે સ્વયં જડ છે. મૂર્ત છે. તે કોઈને પણ પોતાને ગ્રહણુ કરવા કહેતા નથી. તેમજ ગ્રહણુ કરવા માટે પ્રેરણુ પણ કરતા નથી પણ જેમ લોઢાને લોહ-ચુંબક ખેંચનાર મલી જાય તો તથા સ્વભાવે લોઢાને તેના પ્રતિ ખેંચાવું જ પડે છે. તેમ રાગ દ્વેષ યુક્ત યા યોગ કષાયની પરિણતિ વાળો જીવ લોહચુંબક જેવો છે. તેથી તેવા જીવ રૂપી લોહચુંબકના પ્રભાવે તથા સ્વભાવે તે તે કાર્મણુ વર્ગણુના પુદ્ગલો ખેંચાઈને આત્મા સાથે દૂધ-પાણીની માફક આત્મસાત્ બની જાય છે. મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ વડે કાર્મણુ પુદ્ગલો ગ્રહણુ કરી આત્માએ ક્ષીર-નીરની જેમ આત્મસાત્ બનાવેલા આ કાર્મણુ વર્ગણુના પુદ્ગલોને જ જૈન દર્શનમાં 'કર્મ સંજ્ઞા' આપેલી છે.

બસ, આત્માએ રાગ દ્વેષ અને મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિ દ્વારા ગ્રહણુ કરેલા કાર્મણુ વર્ગણુના પુદ્ગલોને જૈન દર્શનમાં કર્મ કહેવામાં આવે છે. અને તેનેજ કર્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે .

ન્યાં સુધી જીવે તે કાર્મણુ પુદ્ગલોને ગ્રહણુ કર્યાં નથી ત્યાં સુધી તેને કર્મ સંજ્ઞા આપવામાં આવતી નથી. આ રાગ દ્વેષ યા યોગ કષાયની પરિણતિ દ્વારા ગ્રહણુ કરેલા કાર્મણુ પુદ્ગલો ચાર વિભાગમાં ગ્રહણુ કાળમાં જ વહેંચાઈ જાય છે.

તેજ વળતે તેજ સમયે, તે પુદ્ગલોનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે સ્થિતિ નક્કી થાય છે, પુદ્ગલોનો જથ્થો નક્કી થાય છે અને શુભાશુભ તિવ્ર કે મંદ રસ પણ નિયત થાય છે તેને જૈન દર્શનની પરિભાષામાં પ્રકૃતિ બંધ, સ્થિતિ બંધ, પ્રદેશ બંધ અને રસ બંધ કહે છે.

(૧) પ્રકૃતિબંધ:- જે કાર્મણુ પુદ્ગલોને જીવે ગ્રહણ કર્યા તે પુદ્ગલોનો સ્વભાવ નક્કી થાય છે જેમકે કોઈનો જ્ઞાનને રોકવાનો, કોઈનો દર્શન શક્તિને રોકવાનો, કોઈનો સુખ દુઃખ આપવાનો, કોઈનો સત્ પ્રવૃત્તિને અટકાવવાનો, વીર્ય શક્તિને રોકવા વગેરેનો.

(૨) સ્થિતિબંધ:- જે કર્મના પુદ્ગલો જીવે ગ્રહણ કર્યા તે આત્મા સાથે ક્યાં સુધી સંબંધમાં રહેવાના તેનો કાળ નક્કી થાય છે તે.

(૩) રસબંધ:- જીવે ગ્રહણ કરેલા કાર્મણુ પુદ્ગલો ભવિષ્યમાં કેવું શુભાશુભ તિવ્ર કે મંદ ફળ આપશે તે નક્કી થાય તે.

(૪) પ્રદેશબંધ:- જે કાર્મણુ પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યા તેનો જથ્થો (કોન્ટીટી) નક્કી થાય તે.

બંધાયેલ કર્મ આ ચાર વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. આત્માએ ગ્રહણ કરેલા કાર્મણુ પુદ્ગલોનો સ્વભાવ, કાળ-મર્યાદા રસ અને પ્રદેશનું નક્કી થવું તેને જૈન દર્શનની પરિભાષામાં કર્મબંધ કહે છે.

જૈન દર્શનમાં આઠ કર્મોનું સ્વરૂપ:-

(૧) જ્ઞાનાવરણ કર્મ:- આ કર્મનો સ્વભાવ જ્ઞાનને રોકવાનો, ખુદ્ધિના વિકાસને રોકવાનો છે. તેને જ્ઞાનને આવરનાર એવું જ્ઞાનાવરણ કર્મ કહે છે.

(૨) દર્શનાવરણ કર્મ:- આ કર્મનો સ્વભાવ આત્માની અનંત દર્શન શક્તિને રોકવાનો છે. આ કર્મના ઉદ્ભવે અંધપણું, ખહેરાપણું, નિદ્રા વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩) વેદનીય કર્મ:- આ કર્મનો સ્વભાવ અનંત અવ્યાખાધ સુખને રોકવાનો અને ભૌતિક સુખ-દુઃખ આપવાનો છે.

(૪) મોહનીય કર્મ:- આ કર્મનો સ્વભાવ મિથ્યા વૈષયિક સુખોમાં મોહ ઉત્પન્ન કરવાનો અને વીતરાગ અવસ્થાને રોકવાનો છે.

(૫) આયુષ્ય:- આ કર્મનો સ્વભાવ મૂળ સ્વભાવે બિલકુલ સ્વતંત્ર એવા આત્માને ચારે ગતિઓમાં ભ્રમાવી પરાધીન બનાવવાનો છે. આયુષ્ય આ કર્મને આધીન છે.

(૬) નામ કર્મ:- આ કર્મનો સ્વભાવ મૂળ સ્વભાવે અરૂપી એવા આત્માને વિવિધ દેવ-નારક-પશુ, પાંખી, મનુષ્ય વગેરેના રૂપો આપી બહુરૂપી બનાવવાનો છે.

(૭) ગોત્ર કર્મ:- આ કર્મનો સ્વભાવ મૂળ સ્વભાવે અગુરૂલ્લઘુ ગુણવાળા આત્માને ઉચ્ચકુળ કે નીચકુળમાં જન્મ આપવાનો છે.

(૮) અંતરાય કર્મ:- આ કર્મનો સ્વભાવ મૂળ સ્વરૂપે અનંત શક્તિશાળી એવા આત્માને શક્તિહીન, સામર્થ્યહીન બનાવવાનો અને તપ જપ કરતાં, દાન દેતાં અંતરાય વગેરે કરવાનો છે.

આ આઠે મૂળ કર્મના પેટા ભેદ ૧૫૮ છે.

જ્ઞાનાવરણના	૫	ભેદ
દર્શનાવરણના	૯	ભેદ
મોહનીયના	૨૮	ભેદ
વેદનીયના	૨	ભેદ
આયુષ્યના	૪	ભેદ
નામ કર્મના	૧૦૩	ભેદ
ગોત્ર કર્મના	૨	ભેદ
અંતરાયના	૫	ભેદ

૧૫૮ ભેદ છે.

જૈન દર્શન કહે છે કે અનાદી કાળથી અજ્ઞાની અને રાગી દ્વેષી સંસારી જીવ આયુષ્ય સિવાય સાતે કર્મોને પ્રતિ-સમય બાંધ્યા કરે છે. કોઈ કાળે પૂર્વે આત્મા કર્મ રહિત હતો અને પછી એકદમ કર્મ બાંધવાની જીવે શરૂઆત કરી એવું નથી, નહિંતર સર્વથા કર્મ રહિત શુદ્ધ મોક્ષના જીવને પણ કર્મ લાગતાં હોય તો મોક્ષમાં ગયેલા અનંતા સિદ્ધ આત્માઓને પણ તે લાગી પડે. અને તેથી કર્મયોગે તેઓને પણ પાછા ત્યાંથી સંસારમાં જન્મ મરણ કરવા આવવું પડે. અને એવું હોય તો પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે તપ-સંયમ અને

જ્ઞાન-ધ્યાનમાં પ્રયત્ન કોણ કરે? એથી માનવું જોઈએ કે જીવ અનાદી કાળથી કર્મબદ્ધ જ છે. પૂર્વે કોઈ કાળે કર્મથી રહિત છેજ નહીં.

શંકા- અનાદી કાળથી કર્મબદ્ધ જીવ કેમ છે ?

સમાધાન- કારણ હોય તો કાર્ય થાય જ. અપથ્ય ભોજન ચાલુ રહે તો રોગથી મુક્ત થવાની ભાવના હોય તો પણ રોગ મુક્ત ન થઈ શકે, તેમ જીવે અનાદી કાળથી કર્મ બંધવાના કારણો સેવવાનું ચાલું રાખ્યું છે. તેથી કર્મબંધ પણ અનાદી કાળથી ચાલ્યો આવે છે. હિંસા, જીક, ચોરી, મૈથુન, પરિશ્રદ્ધ, માંસાહાર, ઢાઙ, પરસ્ત્રીગમન, રાગ દ્રેષ, મોહ, કામ ક્રોધ, લોભ વિષયાસક્તિ આ બધા કર્મબંધનના કારણો જે અનાદી કાળથી જીવે ચાલુ રાખ્યાં છે. તેથી અત્યાર સુધી કર્મોથી આત્મા બંધાતો આવ્યો છે. હવે કર્મબંધનના કારણોને બંધ કરી અહિંસા, સત્ય, ન્યાય, નીતિ, સદાચાર, નિષ્પરિશ્રદ્ધતા, ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, તપ-સંયમનું આત્મ શુદ્ધિની કામનાથી, મોક્ષની ભાવનાથી, સેવન કરે, આદરથી નિરંતર પાલન કરે તો અનાદી કાલીન કર્મબંધનોથી મુક્ત બની મોક્ષના અનંત સુખને પ્રાપ્ત કરે.

જેમ રોગ જતો ન હતો કારણ કે રોગનાં કારણોને દરદી છોડતો ન હતો. પણ ડોક્ટરના કહેવાથી દરદીએ રોગના બધાં કારણો બંધ કરી દીધાં. અને પૂર્ણ પથ્યના પાલનપૂર્વક નિયમિત દવા કરવા લાગ્યો તો રોગમુક્ત બની ગયો. પછી કારણના અભાવે કાર્ય ક્યાંથી ઉત્પન્ન થવાનું છે ?

તેમ કર્મબંધના કારણો જ જીવે બંધ કરી નાંખ્યા હવે

કર્મબંધરૂપ કાર્ય ક્યાંથી ઉત્પન્ન થવાનું છે ? ઘરની બારીઓ-
માંથી ધૂળ પવનથી ઉડીને વારેવારે આવ્યા કરતી હતી તેથી
આખું ઘર ધૂળથી વ્યાપ્ત બની જતું હતું અને મલીન થતું
હતું. પણ ઘરની બધી બારીઓ બંધ કરી દીધી તો પછી
ક્યાંથી ઘરમાં ધૂળ પેસવાની હતી ?

એમ આ આત્મારૂપી ઘરની (કર્મબંધના કારણે રૂપી)
આશ્રવો રૂપી બારીઓ જ બધી બંધ કરી દીધી તો પછી
આત્મઘરમાં કર્મરૂપી ધૂળ ક્યાંથી ભરાવાની હતી ? પછી
કર્મરજ દ્વારા જીવને જે પરેશાની ભોગવવી પડતી હતી
તે પણ ક્યાંથી રહેવાની ? પછી તો કર્મરૂપી ધૂળ વગરના
શુદ્ધ પવિત્ર આત્મઘરમાં રહેવાની જીવને ઓર મજ પડવાની.

શંકા- અનાદી કાલીન જીવનો કર્મની સાથેનો સંબંધ
છૂટી શકે ખરો ?

સમાધાન- હા, જેમ સોનાની ખાણમાં અનાદી
કાળથી સોનાનો માટી સાથે ગાઢ સંબંધ હોય છે, છતાં
સોનાને ખાણમાંથી કાઢી તેના ઉપર યોગ્ય સંસ્કારો કરવામાં
આવે છે તો સોનું માટીથી તદ્દન અલગ પડી ચળકતું સો
ટચનું શુદ્ધ સોનું બની જાય છે તેમ આત્મારૂપી સુવર્ણ પણ
અનાદી કાળથી કર્મરૂપી માટી સાથે ભળેલું છે. તેને તપરૂપી
અગ્નિમાં નાખી શુદ્ધ, સંયમ, જ્ઞાન, ધ્યાનની પ્રક્રિયાઓમાંથી
પ્રસાર કરવામાં આવે તો આત્મારૂપી સુવર્ણ પણ કર્મરૂપી
માટીથી અલગ પડી ચળકતું સો ટચનું શુદ્ધ સુવર્ણ બની જાય.

કર્મ એ ઉપાધી છે, જેમ સ્ફટિક રત્નની સામે જેવા
રંગની વસ્તુ આવે તેવા તેવા રંગવાળું તે દેખાય છે. તેની

આગળથી લાલ-પીળા રંગની ઉપાધી હટાવી લેવામાં આવે તો સફેદનું સફેદ જ છે. તેમ આત્મા પણ મૂળ સ્વભાવે શુદ્ધ સ્ફટિક રત્ન જેવો પ્રવેત છે. તેની આગળ કર્મરૂપી ઉપાધી આવવાથી તે ખીન્ન સ્વરૂપે બની ગયો હોય તેવો લાગે છે. ખસ, હવે તે કર્મરૂપી ઉપાધી દૂર કરી નાખો તો આત્મા શુદ્ધનો શુદ્ધ જ છે.

પાણીમાં ઉષ્ણતા અગ્નિની ઉપાધીથી આવી હતી. હવે અગ્નિની ઉપાધી દૂર કરી તો પાણી શીતનું શીત જ છે. સુવર્ણમાં દ્રવતા અગ્નિના સંબંધથી આવી હતી હવે અગ્નિનો સંબંધ દૂર કર્યો તો સુવર્ણ ઘનનું ઘન જ છે.

કુમિત્રના સંગથી મનુષ્યમાં ખરાબી આવી હતી તે કુમિત્રનો સંગ દૂર કરી હવે કલ્યાણ મિત્રનો સંગ કરે તો આવેલી ખરાબી દૂર થઈ જાય છે.

તેમ આત્માના મૂળ સ્વભાવમાં વાસ્તવિક કોઈ ખરાબી નથી પણ અનાદીકાળથી કર્મમિત્રના કુસંગથી આત્મામાં રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, વિષયાસક્તિ વગેરે દૂર કરી શુદ્ધ ધર્મની આરાધના આત્મા કરે તો શુદ્ધ ખુદ્ધસુક્ત નિરંજન નિરાકાર બની જાય.

આત્માએ પોતે જ પોતાનું મૂલ્ય કર્મરૂપી પાણીનો સંગ કરી ઘટાડ્યું છે. જેમ દૂધ પાણીનો સંગ કરે છે તો દૂધનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે. શુદ્ધ દૂધ રૂપિયે શેર વેચાતું હતું તે દૂધમાં પાણી ભળ્યું તો ૮-૧૦ આને શેર વેચાવું પડે છે તેમ આત્મારૂપી દૂધ કર્મરૂપી પાણી સાથે ભળ્યું તેથી જ આત્માના ભાવ ઘટી ગયા છે હવે તેના મૂળ

લાવ ઉપજવવા હોય તો આત્મારૂપી દૂધે હવે કર્મરૂપી પાણીનો સંગ સર્વથા ત્યજી દેવો જોઈએ.

લોહું અગ્નિનો સંગ કરે છે તો તેને પણ ઘણથી લુહારની શાળામાં કુટાવું પડે છે. તેમ જીવરૂપી લોહાએ કર્મરૂપી અગ્નિનો સંગ કર્યા છે તેથી જ ચારે ગતિઓમાં ૮૪ લાખ યોનીઓમાં કર્મરૂપી લુહારના હાથે કુટાવું પડે છે.

શુદ્ધ ધીમાં વેજીટેબલ ધી વગેરેની મિલાવટ થવાથી શુદ્ધ ધીની મહત્તા ઘટી જાય છે, તેમ શુદ્ધ આત્મામાં કર્મની મિલાવટ થવાથી આત્માની મહત્તા ઘટી ગયેલી છે. અનંત જ્ઞાનમય આત્મા ઉપર આઠ કર્મરૂપી વાદળ આવી ગયાં છે. તેથી આત્મારૂપી સૂર્યની જ્યોતિ આવરાઈ ગઈ છે. જો વૈરાગ્ય અને ત્યાગરૂપી જોરદાર પવન શરૂ થઈ જાય તો કર્મરૂપી વાદળાં આત્મારૂપી સૂર્ય પરથી ખસી જાય તો આત્માનું અનંત જ્યોતિમય સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ જાય. ખસ, માનવ જીવનમાં આ આત્મા ઉપર આવી ગયેલાં કર્મરૂપી વાદળોને દૂર કરવાનું મહત્વનું છે. તે વાદળો સર્વથા દૂર થયા પછી તો આત્માને સદાકાળ લીલાલહેર છે.

શંકા:- અરૂપી આત્માને રૂપી કર્મોની અસર કેમ હોય ?

સમાધાન:- સંસારી કર્મજન્ય આત્મા સર્વથા અરૂપી નથી પણ કથંચિત્ અરૂપી છે. તેથી જ્યાં સુધી જડ કર્મોથી યુક્ત છે, ત્યાં સુધી તે મૂર્ત જોવો છે અને જ્યાં સુધી કર્મજન્યની યોગ્યતા જીવમાં પડેલી છે તેનો સર્વથા નાશ ન થાય ત્યાં સુધી કથંચિત્ અરૂપી આત્માને રૂપી કર્મનો સંબંધ થયા કરવાનો.

ખીજું જ્ઞાન અરૂપી છે છતાં રૂપી એવી બ્રાહ્મીના સેવ
નથી તેની જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. અને મદિરા પાનથી જ્ઞાન
આવરાઈ બંધ છે. તેા અરૂપી જ્ઞાનને રૂપીની અસર પ્રત્યક્ષ
સિદ્ધ છે. તેથી કથંચિત્ અરૂપી આત્માને રૂપી એવા કર્મની
અસર માનવામાં જરાયે વાંધો નથી.

જૈન દર્શનનું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે કે આત્મા જે અનાદી-
કાળથી ૮૪ લાખ યોનીઓમાં અનંત જન્મ-મરણ, સુખ,
દુઃખ, રોગ શોકાદિ અનુભવી રહ્યો છે. તે કર્મને જ આભારી
છે. જે કર્મ વેદાંત દર્શનની અવિદ્યાની જેમ કેવળ કાલ્પનિક
હોત તેા આ સ્પષ્ટ કર્મની અસરો આત્મા ઉપર દેખાય છે
તે ન દેખાત, પરંતુ કેવળ કાલ્પનિક અસત્ વસ્તુથી સુખ,
દુઃખ, જન્મ-મરણ વગેરે પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. આત્મા સાથે
કર્મનો વાસ્તવ સંબંધ માનવામાં આવે તેા જ આ બધી
જગતની વિષમતાઓનું સમાધાન થઈ શકે.

વન્ધ્યા પુત્રના સંગથી મારો છોકરો બગડી ગયો
આ વાત જેમ યુક્તિહીન છે. તેમ કાલ્પનિક કર્મ
(અવિદ્યા) થી આત્મામાં રાગ, દ્વેષ અને વાસનાઓની ખરાબી
આવી ગઈ તે પણ યુક્તિ વગરની વાત છે. શુદ્ધ પાણીમાં
વાસ્તવિક કચરો, મેલ વગેરે ભળે છે. તેા જ શુદ્ધ પાણી
મલીન બને છે. કાલ્પનિક કચરાથી કે મેલથી શુદ્ધ પાણી
અશુદ્ધ ન બની શકે તેમ સત્ એવા કર્મરૂપી કચરાથી જ
આત્મારૂપી શુદ્ધ પાણીમાં મલીનતા દાખલ થઈ છે.

તેથી જેમ જૈન દર્શન ધર્માસ્તિકાયાદિ છ દ્રવ્યોને સત્
માને છે તેમ પુદ્ગલમય કર્મને પણ સત્ માને છે. અને જે

સત્ હોય તેનું કંઈને કંઈ કાર્ય અવશ્ય હોય જ. જે વાસ્તવમાં સત્ નથી. પારમાર્થિક સત્ નથી તેનું કંઈ પણ કાર્ય ન હોય. જેમ વંધ્યાપુત્ર તે સર્વથા અસત્ છે તો તેનું કાર્ય પણ જગતમાં દેખાતું નથી કાલ્પનિક અપરમાર્થિક ક માયા કે અવિદ્યા જીવમાં ભ્રમ કેમ પેદા કરી શકે? તેથી માનવું જોઈએ કે કર્મ સત્ છે અને તેથી જ જીવો પર અને વિશ્વ ઉપર તેની વિવિધ સ્પષ્ટ અસરો દેખાય છે.

શંકા:- કર્મ ન માનીએ તો શો વાંધો ?

સમાધાન:- જો કર્મ ન માનવામાં આવે તો:-

(૧) જીવોમાં પરસ્પર સુખ દુઃખની, જ્ઞાતિની, કુળની, યોનીઓની, શરીરોની, બાહ્ય સુખ દુઃખના સાધનોની વિષમતા કેમ ?

(૨) બાહ્ય સુખનાં સાધનો સમાન હોવા છતાં બંને સગા જોડીયા ભાઈઓમાં પણ સુખ-દુઃખની, રોગી-નિરોગીની બુદ્ધિની, શ્રીમંત-ગરીબાઈની, સ્વભાવની, સદ્ગુણો-દુર્ગુણોની વિષમતા કેમ દેખાય છે ?

(૩) બધાને સમાન સુખનાં કે દુઃખનાં સાધનો કેમ પ્રાપ્ત થતાં નથી ?

(૪) બધાનાં શરીરો સરખા કેમ નહિ ? બધાની જ્ઞાતિ, કુળ, યોની સમાન કેમ નહિ ? બધાને સરખી ઇન્દ્રિયો કેમ નહિ ? બધાનાં સ્વભાવ, લાગણીઓ સરખી કેમ નહિ ? બધાનાં આયુષ્ય, રૂપ, નૌસવ વગેરે સમાન કેમ નહિ ?

(૫) ઇચ્છા વગર રોગના, ઘડપણના, મરણના ભોગ કેમ થવું પડે છે? તે કોણ આપે છે?

(૬) બધું ઇચ્છા મુજબ કેમ બની આવતું નથી? ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઘણું ઘણું કેમ બને છે?

(૭) બધા જીવોની રૂચિ અને પ્રવૃત્તિઓની સિદ્ધતાઓનું નિયામક કોણ?

(૮) સીધો વિચારીને વેપાર કરવા છતાં નુકશાન કેમ આવે છે?

(૯) આપણને બધા અનુકુળ કેમ નથી?

આ બધી જગતની વિષમતાઓનું સમાધાન જૈન દર્શનનો કર્મ સિદ્ધાંત માનવાથી જ થાય તેમ છે.

શંકા:- કર્મને બદલે આ બધું ઇશ્વર જ કરે છે એમ માનીએ તો શું વાંધો?

સમાધાન:- આ પ્રશ્નનું સમાધાન આપતાં પહેલાં હું તમને પુછી લઉં કે તમે ઇશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું માનો છો? સરાગી કે વીતરાગી? અનંત કરુણામય કે ક્ષુદ્ર જીવોની માફક ક્ષણમાં તુષ્ટ અને ક્ષણમાં રૂષ્ટ જેવું માનો છો? ઇશ્વરનું સ્વરૂપ તો અનંત વીતરાગી અને અનંત કરુણામય જ હોયને? તો પછી વીતરાગ અને અનંત કરુણામય ઇશ્વરને સંસારના પ્રપંચોમાં પડવાની આવશ્યકતા શી? આવા દુઃખમય સંસારને તે કેમ બનાવે? જીવોને તે જન્મ-મરણ વગેરેના કષ્ટો કેમ આપે?

શંકા:— તે જીવોનાં તેવા તેવા પ્રકારના શુભાશુભ કર્મો અનુસાર ઈશ્વર તેઓને જન્મ-મરણ, સુખ-દુઃખ વગેરે આપે છે એમ માનીએ તો શું વાંધો ?

સમાધાન:— એમ માનવામાં તો શુભાશુભ કર્મો જ ઈશ્વરે તેઓને કેમ કરવા દીધા ? પહેલાં ગુનો પોલીસ કરવા દે અને પછી તેને પકડી જેલમાં પૂરે તો તે પોલીસ કેવી કહેવાય ? તેમ અનંત શક્તિમય ઈશ્વરે દેખવા છતાં તેમને તેવાં તેવાં કર્મો કરતાં પહેલાં રોક્યા કેમ નહિ ?

ખીજું જ્યારે ઈશ્વર સૃષ્ટિનું સર્જન કરે છે તો સૃષ્ટિના સર્જન પહેલાં તો કોઈ જીવો હતા જ નહિ. તેથી તેમણે તેવાં કર્મો પણ કરેલાં નહોતાં. તો કર્મ રહિત જીવોને આ અનંત દુઃખમય સંસારરૂપી કેદખાનામાં કેમ નાખ્યા ? નિરપરાધી આત્માઓને અનંત દુઃખમય સંસારરૂપી જેલમાં લાવી કેમ પુર્યા ? નિરપરાધિ જીવોને દુઃખમય સંસારરૂપી જેલમાં લાવી પુરવા એ શું ઈશ્વરનો ન્યાય કહેવાય ખરો ?

સંસારનું સર્જન અનંત દયાળુ ઈશ્વરના હાથમાં હતું તો આવો દુઃખમય સંસાર કેમ બનાવ્યો ? ક્રૂર સુખમય સ્વર્ગ જ બનાવવું હતુંને ? જેથી જીવો ખીચારા ત્યાં રહીને લાહેર તો કરત ! નરક, પશુચોનિ, જન્મ-મરણ વગેરે અનંત કષ્ટો ઈશ્વરને જીવોને આપવાની ઉપાધીમાં ન પડવું પડત. અને જીવો ન ચાહે તેવા જન્મ-મરણનાં કષ્ટો દયાળું ઈશ્વર આપે છે એવું માનવું તે પણ ઈશ્વરને મહા ઘાતકી, મહા ક્રૂર બનાવવા જેવું ઘોર પાપ છે.

તેથી અનાદીકાળથી જૈન દર્શન કહેતું આવ્યું છે કે

આ સૃષ્ટિનો રચયિતા કોઈ ઇશ્વર નથી પણ આ સૃષ્ટિ અનાદીકાલીન છે. તે સૃષ્ટિનાં દ્રવ્યો અનાદીકાલીન છે તેમાં માત્ર અવસ્થાઓનો ફેરફાર થયા કરે છે. નથી તેમાં કોઈ દ્રવ્ય આવતું કે જતું. જેટલા જીવો અને જેટલા પદાર્થો અનાદીકાળથી છે તેમાં નથી અત્યાર સુધીમાં એક ઓછો થયો કે નથી કોઈ નવો આવ્યો. માત્ર તે તે દ્રવ્યોની અવસ્થાઓ પલટાયા કરે છે. પૂર્વ અવસ્થાનો નાશ અને ઉત્તર અવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને મૂળ દ્રવ્ય કાયમ. આમ અનાદી-કાળથી એક સરખી સંસારની ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.

તેથી વિવેકી આત્માઓએ આ સંસારના પ્રપંચોમાં હયાળુ ઇશ્વરને ન પાડતાં કર્મ સિદ્ધાંત ઉપર આ બધું છોડી દેવું ઉચિત છે.

સૌ કોઈ આ જૈન દર્શનનો કર્મવાદ વાંચી-વિચારી કર્મમુક્ત બનવા પ્રયત્ન કરે એજ મંગલ કામના...

જોન દર્શન માને છે કે કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિમાં પાંચ કારણોનો સમવાય (સમુદાય) કારણ છે. કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત કર્મ અને પુરુષાર્થ આ પાંચ કારણો પરસ્પર સાપેક્ષ રહીને જ કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે. તે પાંચ કારણોમાં પરસ્પર પ્રધાનતા-ગૌણતા અવશ્ય રહેલી હોય છે. કોઈવાર કાળની પ્રધાનતા તો બીજા ચારની ગૌણતા, કોઈવાર સ્વભાવની પ્રધાનતા તો બીજા ચારની ગૌણતા, કોઈવાર નિયતિની પ્રધાનતા તો બીજા ચારની ગૌણતા, કોઈવાર પૂર્વકૃત કર્મની પ્રધાનતા તો બીજા ચારની ગૌણતા, કોઈવાર પુરુષાર્થની પ્રધાનતા તો બીજા ચારની ગૌણતા.

એક કારણ જ્યારે અગ્રેસર બની કાર્ય કરતું હોય છે તે વખતે ગૌણરૂપે (સહાયરૂપે) બીજા તેને અવશ્ય અનુસરે છે. અથવા તે વખતે પરોક્ષરૂપમાં તે બાકીનાં ચાર મોજુદ હોય છે અને તેને અનુકુળ થઈ વર્તે છે. પણ કદાપી બાધારૂપ બનતા નથી. તે પાંચે કારણોમાં એકાન્ત માનવું તે મિથ્યાત્વ છે. એક એક કારણ અન્ય નિરપેક્ષ રહી સ્વયં એકલું કોઈપણ કાર્યનું સાધક બની શકતું નથી. ચાર માણસોએ ઉપાડવાની જે પાલખી તે એકલાથી ન ઉપડી શકે.

તેમ કાર્યરૂપી પાલખીને ઉપાડવા માટે પરસ્પર પાંચે હુળીમળીને જ એક સાથે ઉપાડે તોજ તે પાલખી પોતાના મૂળ સ્થાને પહોંચાડી

શકે. પાત્ર કારણ એક કાર્યમાં કેવી રીતે છે તે એક દષ્ટાંતથી જોઈએ:-

ખેડૂત ખેતી કરે છે તેમાં વર્ષાઋતુનો કાળ જરૂરી છે. ખીજમાં અંકુર ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જરૂરી છે. બળેલા ખીજમાં તે સ્વભાવ નથી તેથી તેમાં અંકુર વિગેરે ન ઉગે. ભવિતવ્યતા અનુકુળ જોઈએ. નહિંતર તીડ વગેરે પાકને ખતમ કરી નાખે. અથવા પાણીનું પુર વગેરે ન આવ્યું, અતિવૃષ્ટિ ન થઈ, તેથી ભવિષ્યતા અનુકુળ જોઈએ. ખેડૂતનું ભાગ્ય પણ અનુકુળ જોઈએ નહિંતર કોઈ ખીમારી વગેરે આવી જાય તો ખેતી રહી જાય અથવા ખેતરમાંથી ચોરો ચોરી જાય. ચાર કારણો અનુકુળ હોય પણ આજસુ ખેડૂત હોય, ખેતી કરવાનો પુરુષાર્થ જ ન કરે તો શું વળે?

એટલે ખેતી કરવામાં વર્ષાઋતુનો કાળ, ખીજમાં અંકુર વગેરે ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા અનુકુળ, ભાગ્ય પણ ખેડૂતનું અનુકુળ અને ખેડૂતનો ખેતીમાં પુરુષાર્થ આ પાંચમાંથી એક પણ ગેરહાજર હોય તો કાર્ય ન થાય.

તેમ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ચરમાવર્તનો કાળ જોઈએ. તથા ભવ્યત્વનો પરિપાક જોઈએ. મનુષ્યભવ, ધર્મસામગ્રી વગેરે મેળવી આપનાર પુણ્ય કર્મ જોઈએ. આ બધા ઉપરાંત સ્વયં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેનો સંયમનો પુરુષાર્થ જોઈએ.

‘સમ્મતિ તર્કની’ તૃતીય કાંડની પર મી ગાથાની ટીકામાં (અભયદેવસુરિ કૃત) કહ્યું છે કે:-

“એકાન્તાઃ સર્વેઽપિ એકાઃ” કાલ સ્વભાવઃ નિયતિઃ, પૂર્વકૃત

પુરુષ કારણરૂપાઃ મિથ્યાત્વમ્ । ત એવ સમુદિતાઃ પરસ્પરાઽત્રહદ્વૃત્તયઃ
સમ્યક્ત્વરૂપતાં પ્રતિપદ્યન્તે ।”

આ પાંચ કારણવાદનો સમ્યક્ સ્વીકાર તે સમક્ષિત અને સમ્યક્ સ્વીકાર નહિ કરવો તે મિથ્યાત્વ છે.

પાંચે કારણોને જરા વિસ્તારથી જોઈએ:-

(૧) કાળ:-

કોઈપણ કાર્યમાં અમુક કાળ અપેક્ષિત હોય છે. માતાપિતા બનનારને પુત્રમુખ દર્શનની ગમે તેટલી તિવ્ર અભિલાષા હોય પણ સામાન્યથી નવ મહિના પૂરા થયા વગર પુત્રમુખનું દર્શન થતું નથી.

આંબાની ગોટલી વાવી પણ તેમાંથી કેરી પાકવા માટે વર્ષો સુધી રાહ જોવી પડે છે.

છોકરાને પંડિત બનાવવાની માતાપિતાની તિવ્ર ભાવના છે, પણ સ્કુલમાં દાખલ કરતાં જ તે કંઈ પંડિત બની જતો નથી. પણ ૧૦-૧૫ વર્ષ રાહ જોવી પડે છે.

ગરમ પાણીમાં ચોખા નાખ્યા કે તુરતજ ખાવા યોગ્ય બની જતા નથી, પણ અમુક કાળ બાદ જ તે પાકે છે અને ખાવા યોગ્ય બને છે.

છોકરો જન્મ્યા બાદ માતાપિતાને ગમે તેટલી તેના માટે જલ્દી વહુ લાવવાની ઈચ્છા હોય પણ જ્યાંસુધી તેની બાલ્યવય-કુમારવય વીતે નહીં અને યુવાનવય આવે નહીં ત્યાં સુધી માતાપિતાની ભાવના પૂર્ણ થતી નથી.

આમ પ્રત્યેક કાર્યમાં કાળ અપેક્ષિત છે.

(૨) સ્વભાવ:-

કોઈપણ વસ્તુમાં કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જોઈએ. ભવ્ય આત્મામાં જ મોક્ષરૂપી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સ્ત્રી જ ગર્ભને ધારણ કરે છે કારણકે તેનામાં જ ગર્ભ ધારણ કરવાની યોગ્યતા છે-સ્વભાવ છે.

ઘઉંના ખીજમાંથી ઘઉં જ ઉત્પન્ન થાય. ચીકણી માટી-માં જ ઘટ ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ છે, તેથી માટીમાંથી જ ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે, તંતુમાંથી નહીં. એમ કોયડું મગ લાખો મણ લાકડાં બાળે પણ પાકે નહીં, કારણ કે પાક યોગ્યતા નથી. એમ વિદ્યાર્થીમાં જ જો ભણવાની યોગ્યતા ન હોય તો શિક્ષક શું કરી શકે? એટલે કાર્ય ઉત્પત્તિમાં વસ્તુ સ્વભાવ પણ અપેક્ષિત છે.

(૩) નિયતિ:-

નિયતિને ભવિતવ્યતા પણ કહે છે. જે કાર્ય જ્યારે નિર્માણ થવાનું હોય ત્યારે જ થાય છે. સામાન્યથી જે ખાસ કોઈ બાહ્ય કારણ વગર અકસ્માત બની આવે તેને ભવિતવ્યતા કે ભાવિભાવ કહે છે.

માણસ ગમે તેટલો સાવધાનીથી ચાલતો હોય પણ ભવિતવ્યતા ઉંધી હોય તો ખાડામાં પડી જાય છે.

કેટલીકવાર મનુષ્ય ગમે તેટલો ધન કમાવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ ભવિતવ્યતા અનુકુળ નથી હોતી તો કમાઈ શકતો નથી, પણ કોઈવાર ઉંધુ પડે છે.

કેટલીકવાર શેઠને પુત્રની તીવ્ર ઝંખના હોય છે, પણ

લવિતવ્યતા નિયત થયેલી હોય છે તો યુવાનીમાં પુત્રની પ્રાપ્તિ થતી જ નથી અને ઠેક વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે.

માણસ કેટલીકવાર સીધું કરવા જાય છે, પણ લવિતવ્યતા ઉંધું વાળે છે. કેટલીકવાર મનુષ્ય વિચાર કરે છે કે મારે અમુક વાત કોઈ આગળ કહેવી નથી, પણ લવિતવ્યતા કોઈ એવી હોય છે તો ભૂલથી ન કહેવાની વાત સહસ્રા કહેવાઈ જાય છે.

પાંડવો અને દ્રૌપદીને કષ્ટ ભોગવવાનાં નિયત થયેલાં હતાં તો દ્રૌપદીના મોંઢામાંથી નીકળી ગયું કે આંધળાના છોકરા આંધળા જ હોયને !

બસ, લવિતવ્યતાવશ સતીના મુખ પર કંટોળન રહી શક્યો, જેથી મહાભારતનું યુદ્ધ સર્જાઈ ગયું.

અયોધ્યામાં રામચંદ્રજીનો રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી થઈ રહી હતી અને ત્યાંજ લવિતવ્યતાવશ વનમાં જવાનું થયું

(૪) પૂર્વકૃત કર્મ:-

લાગ્ય અનુકુળ હોય છે તો મનુષ્ય વ્યાપારમાં કમાય છે. અને બાબુની દુકાનમાં એકજ જાતનો એકસાથે વ્યાપાર કરનાર બીજો વેપારી ગુમાવે છે. તેમાં તે બંનેના શુભાશુભ કર્મો જ કારણ છે.

બે સમાન દરદીઓ એક જ ડોક્ટરની હોસ્પિટલમાં એક જ નર્સની દેખરેખ નીચે દવા કરાવે છે છતાં એક દરદીને સાઈ થાય છે અને બીજાને સાઈ થતું નથી. તેમાં તેઓનાં શુભાશુભ કર્મ જ કારણ છે.

પુત્રની ઇચ્છા હોય છે ને પુત્રી જન્મે છે. પુત્રની ઇચ્છા હોય છે અને જન્મતાં જ મરી જાય છે. તેમાં ભાગ્ય જ બલવાન છે. જે ગ્ય પુરુષાર્થ કરવા છતાં પણ ભાગ્ય વિપરિત હોય તો ક્ષણ મળતું નથી.

ચૂંટણીમાં જે ઉમેદવાર ઉભા રહ્યા પણ તેમાંથી એક ચૂંટણીમાં ચૂંટાઈ આવે છે અને બીજો રહી જાય છે. અને તેના પૈસા પણ ચૂંટણી લડવામાં ગરબાદ થાય છે. તેમાં બંનેના શુભાશુભ કર્મ જ કારણ છે.

કેટલીક વખત ભવિતવ્યતા અને કર્મ એક જેવું લાગે છે પણ તાત્વિક દષ્ટિએ બંને ભિન્ન ભિન્ન છે. જે સામાન્યથી ખાસ કારણ વગર અકસ્માત અને તે ભવિતવ્યતા.

(૫) **પુરુષાર્થ**:- હાંશિયાર અને બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને પણ પરિક્ષામાં પાસ થવા (ભણવાનો) પુરુષાર્થ કરવો પડે છે.

રસોઈની સામગ્રી તૈયાર હોવા છતાં પણ રસોઈ બનાવવાનો પુરુષાર્થ તો ઓછોવત્તો કરવો જ પડે છે, નહિતર એમને એમ રસોઈ તૈયાર થઈ જતી નથી.

વ્યાપાર-નોકરી કરવાનો પુરુષાર્થ કરે છે તો પૈસા પ્રાપ્ત કરે છે ભાગ્ય પણ પુરુષાર્થ વગર ક્ષણતું નથી.

ભોજન તો ભાગ્યથી મળ્યું પણ ખાવાનો અને ગળે ઉતારવાનો પુરુષાર્થ કરે તો જ પેટ ભરાય છે.

ભવસાગર તરવાની સામગ્રી તો ભાગ્યથી મળે, પણ

તે સામગ્રી દ્વારા ભવસાગર તરવાનો પુરુષાર્થ તો આત્માએજ કરવો પડે છે.

ગુરુ કાળજી પૂર્વક શિષ્યને ભણાવે પણ ભણવાનો, આપેલા પાઠને તૈયાર કરવાનો, ગોખવાનો, વિચારવાનો પુરુષાર્થ તો શિષ્યેજ કરવો પડે છે. તેજ તે શિષ્ય વિદ્વાન બની શકે છે.

આમ પ્રત્યેક કારણ કાર્યની પ્રતિ બાહ્ય દૃષ્ટિથી અલગ અલગ દેખાવા છતાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ એ પાંચ પરસ્પર હુળીમળીનેજ કાર્યના સાધક બને છે. કોઈવાર ઘણો પુરુષાર્થ કરવા છતાં કાર્યની સિદ્ધિ ન થાય ત્યાં ભાગ્ય બળવાન સમજવું. કોઈવાર સ્ટેજ પુરુષાર્થથી લાખો રૂપિયા મલી જતા દેખાય ત્યાં પુણ્યકર્મની પ્રધાનતા સમજવી. જ્યાં કાર્યની સફળતામાં પુરુષાર્થ ઘણો દેખાય ત્યાં પુરુષાર્થ મુખ્ય અને કર્મ ગૌણ સમજવું.

આમ જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ પાંચ કારણવાદના સ્વરૂપનું સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કર્યું.

જૈન દર્શનમાં 'સત્' નું લક્ષણ

'તત્ત્વાર્થાધિગમ' સૂત્રમાં 'સત્' નું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે. 'ઉત્પાદ ધ્યય ધ્રોવ્ય યુક્તં સત્ ।'

જે જડ યા ચેતન વસ્તુ પ્રતિ સમય ઉત્પન્નશીલ હોય, વિનાશશીલ હોય અને ધ્રુવ-સ્થિર હોય તેને જૈન દર્શનમાં 'સત્' વસ્તુ કહે છે. અર્થાત્ જે પ્રતિસમય ઉત્પન્નશીલ નથી, વિનાશશીલ નથી અને સ્થિર નથી તે અસત્ વસ્તુ છે. ઉપલક સ્થુલ દષ્ટિથી જોતાં-વિચારતાં એમ લાગે કે આવું વિપરિત-વિલક્ષણ સત્ નું લક્ષણ કેમ હોય ? પણ જરા સ્થિર બુદ્ધિથી મગજને જરા પરિશ્રમ આપીને સૂક્ષ્મતાથી વિચારવામાં આવશે તો આજ લક્ષણ સુસંગત લાગ્યા વિના નહિ રહે.

જગતમાં જ્યાં કોઈ પણ વસ્તુ જોઈએ છીએ તે આ ત્રણ સ્વભાવવાળી જ જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ નાશ વિના ન હોય અને નાશ ઉત્પત્તિ વિના ન હોય. અને નાશ અને ઉત્પત્તિ કોઈ સ્થાયી આધાર દ્રવ્ય વગર ન હોય અર્થાત્ આ ત્રણેમાં પરસ્પર અવિનાભાવ છે. એક બીજા વગર એક ક્ષણ પણ અલગ રહી શકતાં નથી.

દા.ત.:- એક સોનાની લગડી હતી. તે ભાંગી આભૂ પણ બનાવ્યું. આમાં શું થયું તે જુઓ:- લગડીનો નાશ, અલંકારની ઉત્પત્તિ અને સોનું કાયમ. વળી તે અલંકારને ભાંગી તેમાંથી નવો અલંકાર બનાવ્યો, તો પણ પૂર્વવત્ પૂર્વ

અલંકાર નાશ પામ્યો અને ઉત્તર અલંકારની ઉત્પત્તિ અને સોનું કાયમ. એટલે પૂર્વ પર્યાયના નાશ વગર ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ નહિ અને ઉત્પત્તિ વગર નાશ પણ નહિ કેમકે નવી વસ્તુ બનાવવી હોય છે ત્યારેજ મનુષ્ય પૂર્વ વસ્તુનો નાશ કરે છે. અને મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહે છે. મૂળ દ્રવ્ય ન હોય તો કેની ઉત્પત્તિ અને કેનો નાશ? મૂળ સોનું છે તો તેમાંથી અલંકારની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે.

ઉત્પાદનું લક્ષણ - 'અસત્ આત્મલોભઃ ।'

વ્યનનું લક્ષણ - 'સતઃ સત્તા વિયોગઃ ।'

ધ્રોવ્યનું લક્ષણ - 'દ્રવ્યરૂપતયાનુવર્તનં ।'

અર્થ:- કથંચિત્ પૂર્વે અસત્ વસ્તુનો લાભ તે ઉત્પાદ. કથંચિત્ પૂર્વે સત્ વસ્તુની સત્તાનો વિયોગ તે નાશ.

અને તે બંને ઉત્પાદ-વ્યય અવસ્થામાં દ્રવ્યરૂપતયા અનુસ્યૂતપણું - વ્યાપકપણું તે ધ્રોવ્ય.

લિન્ન લિન્ન ત્રણેનાં લક્ષણે હોવા છતાં તે ત્રણે પરસ્પર નિરપેક્ષ નથી.

બીજુ વસ્તુમાં આ ત્રણે ધર્મો એક સાથે એક સમયે ન હોય તો અનુભવ બુદ્ધો બુદ્ધો ન થાય. દા. ત.:- એક બાપને બે દિકરા છે. પ્રથમ દિકરા પાસે સોનાનો હાર હતો. તે જોઈ બીજા દિકરાએ હાક કરી કે તેને હાર તો મારે કંદોરો જોઈએ. પિતા પાસે બીજું સાધન ન હતું તેથી પ્રથમ દિકરાનો હાર લાંગી નાંખાવી બીજા છોકરાને કંદોરો બનાવી આપ્યો.

આમાં પ્રથમ છોકરો નારાજ થયો, બીજા છોકરાને આનંદ થયો અને બાપ બંનેમાં મધ્યસ્થ છે.

જો વસ્તુમાં આ ત્રણ સ્વભાવ ન માનીએ તો આ ત્રણ લાગણીઓ જુદી જુદી કેમ થાય ? આ વસ્તુ સ્થિતિ સૂચવે છે કે વસ્તુ ત્રયાત્મક છે. નહિતર ત્રણેને જુદી જુદી લાગણી થાય નહિ. હારનો નાશ, કંદોરાની ઉત્પત્તિ થતાંજ હારવાળાને શોક, કંદોરાવાળાને આનંદ અને પિતા સુવર્ણાર્થીજ હોવાથી મધ્યસ્થ છે. તે તો સમજે છે કે સુવર્ણ કયાંયે ગયું નથી. પહેલાં જે હારમાં હતું તેજ કંદોરામાં મોજુદ છે. તેથી તેની દષ્ટિ મૂળ સોનારૂપી દ્રવ્ય ઉપર હોવાથી મધ્યસ્થ છે. જ્યારે પ્રથમ છોકરો હારાર્થી હતો, તેને હાર પ્રિય હતો તેથી તેનો નાશ થતો દેખી શોક કરવા લાગ્યો. અને બીજા છોકરો કંદોરાથી—કંદોરાપ્રિય હતો તેને પોતાની પ્રિય વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં ખુશ થયો.

દૃષ્ટાંત બીજું:— હમણા વિવક્ષિત સમયે એક વ્યક્તિની આંગળી સીધી છે. પછી વાંકી કરી. વળી પાછી સીધી કરી. આમાં વક્ર આંગળી કયારે ઉત્પન્ન થઈ કે જ્યારે સીધી આંગળીનો નાશ થયો ત્યારે વક્ર આંગળીની ઉત્પત્તિ અને મૂળ આંગળી કાયમ. એકજ સમયે એકજ વસ્તુમાં ત્રણ અવસ્થાઓ જોવા મળે છે. સીધી આંગળીનો નાશ ન થાય તો વક્ર આંગળી ઉત્પન્ન ન થાય અને ઉત્પન્ન થયા વગર પૂર્વ વસ્તુનો નાશ પણ કેમ થાય ?

‘માણસ પંડિત થયો’

આમાં પણ તે વસ્તુ જોવા મળશે જેમકે:— માણસ

પૂર્વે અપંડિત હતો તેજ હવે પંડિત બન્યો અને તે માણસ તો અપંડિત કે પંડિત બંને અવસ્થામાં એકજ સ્થાયી છે. એટલે અપંડિતપણાનો નાશ થાય ત્યારેજ તેજ ક્ષણે પંડિતપણાનો ઉત્પાદ અને મૂળ માણસ કાયમ.

‘આ ધારાસભ્ય મંત્રી બન્યા’

આમાં પણ તેજ વસ્તુ જોવા મળશે. ધારાસભ્ય અવસ્થાનો નાશ મંત્રીપદનો ઉત્પાદ અને તે વ્યક્તિ કાયમ.

એટલું જરૂર ખ્યાલમાં રહે કે કોઈપણ વસ્તુનો એકાદ પર્યાય કે અવસ્થાનો નાશ થવાથી કંઈ આખી મૂળ વસ્તુનો નાશ થઈ જતો નથી. માત્ર જે અવસ્થા તેની નાશ પામી તેટલાજ અંશમાં તે વસ્તુ નાશ પામી જણાય. બાકીના અનેક અંશો તો હયાત જ છે.

એક માણસની જીવનમાં કેઈ બાલ્યાવસ્થા, કુમારાવસ્થા, યુવાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા આ અવસ્થાઓ ક્રમશઃ આવતી જાય છે. અને પૂર્વ પૂર્વ અવસ્થાઓનો નાશ થતો જાય છે. પણ કંઈ તે વ્યક્તિનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જતો નથી.

એક માણસ શરીર પર દિવસમાં ચાર વાર નવાં નવાં કપડાં ધારણ કરે છે. અને જુનાં જુનાં કપડાં કાઢી નાખે છે. એટલા માત્રથી શરીરનો નાશ થઈ જતો નથી. શરીર તો તેનું તેજ રહે છે. એવુંજ આત્મ દ્રવ્યની બાબતમાં છે. મૂળ આત્મા સ્થાયી રહીને તેની મનુષ્ય, નારક, દેવ, પશુ વગેરે અવસ્થાઓ પલટાયા કરે છે. મનુષ્ય અવસ્થાનો નાશ-દેવ-અવસ્થાની ઉત્પતિ અને મૂળ આત્મદ્રવ્ય કાયમ.

આવો ત્રયાત્મક વસ્તુ સ્વભાવ ન માનીએ તો જગત વ્યવસ્થા ન ઘટે અને જે પ્રત્યક્ષ હોય તેમાં વિરોધની ગંધ પણ ક્યાંથી હોય ? તેથી જે ક્ષણે નાશ તેજ ક્ષણે ઉત્પતિ અને મૂળ દ્રવ્ય કાયમ. આ સત્ નું લક્ષણ સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કેવળ જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય ચક્ષુ દ્વારા વસ્તુ સ્વભાવને પ્રત્યક્ષ દેખી જ બતાવ્યું છે. માટે એકાંતે વસ્તુ નાશવંત પણ નથી એકાંતે ઉત્પન્નશીલ પણ નથી. અને એકાંતે નિત્ય પણ નથી. પણ પ્રતિ સમય એકજ વસ્તુમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા રહેલી છે. અર્થાત્ વસ્તુ સ્વભાવ જ આવો છે. કોઈ પૂછે કે અગ્નિ ઉષ્ણ કેમ ? તો તેનો જવાબ એકજ હોય છે કે તેનો સ્વભાવ જ ઉષ્ણ છે. તેથી સ્વભાવની વાતમાં પર્યાયુચોગ ન હોય. વસ્તુ સ્વભાવ નિયત હોય છે તેને ફેરવવા કોઈપણ ત્રિભુવનમાં સમર્થ નથી.

જે વસ્તુનો જેવો સ્વભાવ હોય છે તેવોજ પૂર્ણ જ્ઞાની જ્ઞાનમાં દેખી બતાવે છે. અથવા જ્ઞાની તેવા વસ્તુ સ્વભાવને પોતાના જ્ઞાનનો વિષય બનાવે છે. પણ વસ્તુ સ્વભાવનું સ્વયં નિર્માણ નથી કરતા. પ્રત્યેક વસ્તુના સ્વભાવ અનાદિ કાળથી નિયતજ છે. તેમાં કોઈ કંઈપણ ફેરફાર કરવા સમર્થ નથી.

એર મારે અને અમૃત જીવાડે. આ બંનેના સ્વભાવ કોણ નક્કી કરવા ગયેલું છે ? તેમાં પાપનો સ્વભાવ દુઃખ આપવાનો અને ધર્મનો સ્વભાવ સુખ આપવાનો, દુર્જનનો સ્વભાવ ભોકો ઉપર અપકાર કરવાનો અને સજ્જનનો સ્વભાવ અપકારી ઉપર પણ ઉપકાર કરવાનો, લસણનો સ્વભાવ સુખને દુર્ગંધી બનાવવાનો અને ઠસ્તુરીનો સ્વભાવ સુખને સુવાસિત બનાવવાનો.

આ ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રોવ્યમય વસ્તુસ્વરૂપ જાણી પોતાની દૃષ્ટિને ઉત્પાદ અને નાશ પર ન લઈ જતાં મૂળ ધ્રોવ્ય અંશ ઉપર રાખવાથી રાગ-દ્વેષની જાળમાંથી આત્મા બચી જશે. પર્યાય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાથીજ હર્ષ-શોક, રાગ-દ્વેષ ક્ષણે ક્ષણે થયા કરે છે. પર્યાય ક્ષણિક છે. માટે તેના ઉપર રાગ-દ્વેષ શા કરતા તા'.

દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ બધાંજ ત્રિભુવનવર્તી આત્મદ્રવ્યો સમાન છે. મૂળ આત્મદ્રવ્યોમાં કંઈપણ ફરક નથી તેથી બાહ્ય કર્મ-કૃત વિષમ અવસ્થાઓને દેખી રાગ-દ્વેષ નહિં કરવા. કારણકે હમણાં જે અવસ્થા દેખી રાગ કરીએ છીએ. વળી ક્ષણ બાદ તે અવસ્થા પલટાતાં પાછો દ્વેષ થશે.

કપડું સરેહ દૂધ જેવું દેખી હમણાં રાગ કરતો હતો અને બીજી ક્ષણે કોઈ શાહી વગેરેનાં છાંટા પડવાથી તેના ઉપર દ્વેષ-અરુચિ કરવાનો. તેથી વસ્તુના પર્યાયો ક્ષણિક છે. ક્ષણિક પર્યાયને દેખી હર્ષ-શોક ન કરતાં મૂળ દ્રવ્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખી મધ્યસ્થ રહેવુંજ હિતાવહ છે, અને તેમાં બુદ્ધિમત્તા છે.

બીજું જેમ ઉત્પાદ વડે ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુ જણાય છે, તેમ નાશ પામેલ વસ્તુ વિનાશ વડે જણાય છે. વળી ઉત્પાદ સિવાય જેમ વસ્તુનો નાશ નથી તેમ વિનાશ વિના વસ્તુની ઉત્પત્તિ પણ નથી. કારણકે માટીનું પૂર્વ સ્વરૂપ નાશ પામ્યા વગર ઘટની ઉત્પત્તિ નથી થતી, તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુમાં સમજવું. માટે વિનાશ પણ ઉત્પત્તિનો હેતુ હોવાથી વસ્તુનું લક્ષણ છે, વળી જેમ ઉત્પાદ ઉત્પન્ન

થતી વસ્તુથી અલિન છે, તેમ વિનાશ પણ નાશ પામતી વસ્તુથી અલિન છે. માટે વિનાશ એ પણ વસ્તુનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે. નાશ પામતી વસ્તુ એટલા અંશેજ અભાવરૂપ છે. પણ ખીજી રીતે તેજ વસ્તુ ભાવરૂપ છે. દા.ત. ઘંટો કૂટી ગયો તો તેટલાં અંશમાં તે નાશ પામ્યો પણ ઠીકરા રૂપમાં તો મોબુદ છે. સર્વથા અભાવ થઈ જતો હોય તો પછી ઘટ-નાશ બાદ તેની કોઈપણ અવસ્થા દેખાવી ન જોઈએ પણ એવું નથી.

પણ માત્ર ઘટાકૃતિ રૂપેજ નાશ પામ્યો. ખીજા ઠીકરા આદિ રૂપે તો મોબુદ છે. એકાન્તે સર્વથા અભાવ માનવામાં વસ્તુ આકાશ પુષ્પવત્ અસત્ બની જાય. અને સર્વથા ભાવ-રૂપે માનતાં 'જગત્ સ્રજયાપત્તિઃ ।

તેથી વસ્તુ માત્ર પ્રતિસમય ઉત્પાદશીલ, વિનાશશીલ, ધૌબ્યશીલ છે એ સિદ્ધ થયું.

જૈન દર્શનમાં આત્માનો
ઉત્કાન્ત ક્રમ યાને
ચૌદ ગુણસ્થાનકનું સ્વરૂપ

જેમ મનુષ્યના જીવનમાં કોઈવાર ભૌતિક વિકાસની તક આવે છે, તેમ આત્માના આંતરિક ગુણોના વિકાસની તક પણ ચરમાવર્તના કાળમાંજ આવે છે. ચરમાવર્તકાળ પૂર્વે તે આત્મવિકાસની તક છેજ નહિ. ચરમાવર્તમાં આત્મા આવ્યા બાદજ તેની દષ્ટિ પારલૌકિક અદૃશ્ય તત્વો તરફ જાય છે. ત્યારબાદજ તે આત્મિક દષ્ટિએ શુદ્ધિતકારી છે અને શુદ્ધિ અહિતકારી છે તેની પર્યાયોચના કરે છે. તે પૂર્વે અચરમાવર્તમાં તે કેવળ ભૌતિક સુખોની દષ્ટિએજ ધર્મને જોતો હતો કે આ ધર્મ મને ઈષ્ટ ભૌતિક સુખો પૂરાં પાડશે કે કેમ ? તેથી ધર્મને એકજ ભૌતિક સુખ પ્રાપ્તિનું કેવળ સાધન માની તેની સેવા કરતો હતો. એજ માટે દેવને પુજતો, ગુરૂની ઉપાસના કરતો, તેની દષ્ટિમાં ભૌતિક સુખજ મુખ્ય હતું. તેને આત્મિક ગુણોના વિકાસની કંઈજ પડી નહોતી.

જ્યારે રોગનું ખૂબ જોર હોય છે ત્યારે દરદીને પથ્થ પર રૂચિ થતી નથી. પણ કુપથ્યનીજ રૂચિ રહ્યા કરે છે. તેમ અચરમાવર્તમાં મોહનું દબાણ તેના પર એટલું બધું જોરદાર હોય છે કે તેની દષ્ટિ મોહથી આચ્છાદિત થઈ ગયેલી હોય છે. તેથી હૃય-ઉપાદેયનો તાત્ત્વિક વિવેક તે કરી શકતોજ નથી.

તેનું અગાધ પાંડિત્ય, અગાધ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ તેના આત્મ-મંદિરમાં પ્રકાશ પાથરી શકતું નથી. તેના આત્મમંદિરમાં તો સદા ગાઢ મહાંધકારણ છવાયેલો હોય છે. તેનું જ્ઞાન તેને આત્મસ્વરૂપ તરફ લઈ જતું નથી પણ ઉલટું આત્મસ્વરૂપથી વિમુખ દૂરને દૂરજ ભૌતિકતા તરફજ તાણી જાય છે. તેને ભવમાંજ આનંદ દેખાય છે. તેના જીવનનું ધ્યેય ભૌતિક સુખો ભૌતિક આનંદ તેવાં સુખો અને આનંદ જ્યાંથી મળતા હોય ત્યાં તે દોડી જાય છે. પછી કોઈ કહે કે આટલો તપ કરો તો સ્વર્ગ મળશે તો તપ કરવા તૈયાર થઈ જશે. આટલું દાન કરો તો કીર્તિ-વાહવાહ થશે. તો દાન આપવા તૈયાર. આ મહારાજ જંતર-મંતર જ્યોતિષ વગેરે સાડું જાણે છે. માટે તેની ઉપાસના-સેવા કરો તો તમારું કામ થઈ જશે તો તૈયાર. કેશરીયાજી દાદા છોકરો આપે છે માટે જાઓ તેમની ભક્તિ પૂજા માન્યતા વગેરે કરો તો તમારી કામના પૂર્ણ થઈ જશે તો કરવા તૈયાર. એટલે તે કોઈવાર બાહ્ય દષ્ટિથી દેવ-શુર-ધર્મની ઉપાસના કરતો લાગે છે, પણ તેની દષ્ટિ આત્મ-વિકાસની નથી-મોક્ષની નથી વૈરાગ્યની નથી તેથી તે તેના દ્વારા કેવળ યોગીની ભૌતિક મલીન વાસનાઓને યોષવા દિવ્યસુખ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે કરતો હોય છે.

આત્માની ઉત્કાંતનો કાળ ચરમાવર્ત:-

જેમ રોગની મંદ અવસ્થા એ ઔષધને યોગ્ય છે. રોગની મંદ અવસ્થામાં ઔષધ લાગુ પડે છે તેમ ચરમાવર્તનો કાળ આત્મા માટે ધર્મ ઔષધને યોગ્ય કાળ છે. ચરમાવર્તમાંજ ધર્મ ઔષધ આત્માને લાગુ પડે છે. તેથી આત્મા માટે ધર્મ ઔષધના પ્રયોગનો કાળ ચરમાવર્તજ છે. ચરમાવર્ત એટલે અમુક મર્યાદિત સંસારકાળ કે જેમાં હવે

અવશ્ય આત્મા પોતાનો પૂર્ણ વિકાસ સાધવાનો. આ ચરમાવર્તમાં આવ્યાં બાદજ આત્મા પોતાનો પૂર્ણ વિકાસ સાધી અજરાજર બની શકે છે.

આ ચરમાવર્ત કાળમાં તેને યોગમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે યોગના પ્રકાશમાં આત્મા, સંસાર, કર્મ, પરલોક, અનાદી સંસાર ભ્રમણ, સંસારસ્વરૂપ વગેરેનો હૃદયસ્પર્શી તાત્ત્વિક વિચાર સ્ફૂરે છે કે હું કોણ? આ બધો વળગાડ મને કેમ? મને જન્મ-મરણ કેમ? મારું કોણ? હું ક્યાંથી આવ્યો? હું ક્યાં જઈશ? ભિન્ન ભિન્ન યોનિઓમાં હું અનાદીકાળથી કેમ ભટકી રહ્યો છું? આનાથી છુટવાનો ઉપાય શો? તત્ત્વ શું? ધર્મ શું? દેવ શું? ગુરુ શું? આવી આવી તત્ત્વજિજ્ઞાસા બંધત થાય છે.

જેમ જેમ મોહનીય કર્મનું દળાણ આત્મા ઉપર ઘટતું જાય છે. અને જેમ જેમ ચેતનાનો આવિર્ભાવ થતો જાય છે તેમ તેમ દોષોનો હાસ અને ગુણોનો વિકાસ થતો જાય છે.

અહિં જૈન દર્શનમાં જે આત્માની ઉત્કાન્તિનો ક્રમ જે બતાવ્યો છે તે ખાસ કરીને મોહનીય કર્મના ક્રમશઃ નાશથી ઉચ્ચ, ઉચ્ચતર ઉચ્ચતમ આત્મ વિકાસની ભૂમિકાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવવામાં આવ્યું છે તે ક્રમશઃ આત્મ વિકાસની ૧૪ ભૂમિકાઓ ઉત્તરોત્તર સુંદર-સુંદરતર-સુંદરતમ છે તેનું સ્વરૂપ:-

(૧) સિદ્ધ્યાત્વ ગુણ કાણે:-

ચેતનાનો વિકાસ અતિ અલ્પ હોય છે. પણ તે અતિ અલ્પ ચેતના પણ હોય છે મોક્ષ સન્મુખી. તેથી તે પ્રશંસનીય

છે. અહિં અલ્પ પ્રમાણમાં મોક્ષ રૂચિ અને સહજ ભવ વૈરાગ્ય હોય છે. સ્થૂલથી અને દ્રવ્યથી અહિં સાદિ પાંચ યમોનું પાલન કરતા હોય છે. પાપભીડ હોય, અહિં મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવાથી શુદ્ધ દેવગુરૂ ધર્મને ઝોળખી શકતો નથી તેથી મોક્ષાર્થે સરાગી દેવ, સરાગી ગુરુ અને અશુદ્ધ ધર્મને માને છે. છતાં તે કદાચહી નથી હોતો માત્ર અલ્પ વિવેકના કારણે 'સુ' 'કુ' નો પ્રશસ્ત વિવેક કરી શકતો નથી. સરળ પરિણામી હોય છે. સદાચારી જીવન અને સદાચારી પુરૂષોના સહવાસમાં રહેવાનું તેને વિશેષ રુચિકર હોય છે.

(૨) સાસ્વાદન ગુણ ઠાણે:-

ચોથા ગુણઠાણે જઈ સમક્ષિતરૂપી અમૃત ભોજન કરી ભોજનમાં કંઈ મોહરૂપી મક્ષિકા આવવાથી તે કરેલા ભોજનને વમતોવમતો અહિં આવે છે. માત્ર ત્યાં જે સમક્ષિતરૂપી અમૃતનું ભોજન કર્યું છે તેનો માત્ર થોડો સ્વાદ રહી જાય છે. હવે એકવાર સમક્ષિતરૂપી અમૃતનો સ્વાદ ચાખ્યો. એટલે હવે તેને અમરજીવન મળવાનું નિશ્ચિત થઈ જાય છે. આ આત્મા વધારેમાં વધારે અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તનકાળમાં અવશ્ય મોક્ષરૂપી અમર સંપત્તિનો ભોક્તા બનવાનો. અહિં આ ગુણઠાણે વધારેમાં વધારે છ આવલિકા રહી અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયથી તે અવશ્ય પ્રથમ મિથ્યાત્વ ગુણઠાણે જનારો હોય છે. આ બીજા ગુણઠાણે પહેલે ગુણઠાણેથી નજ આવે ૪થે થી પડતોજ આવે.

હજી પ્રથમ ગુણઠાણે રહેલા જીવો અંથીલેદ કરીનેજ આવેલા હોય છે. એવો નિયમ નહિ, પણ આ બીજે ગુણઠાણે આવેલો નિયમા અંથીલેદ કરીનેજ આવેલો હોય છે. અને તેથી

તે હવે કર્મની કોઈ કાળે પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ઝાંધવાનો નહિ, પણ અંતઃ કોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિ ઝાંધવાનો. એટલે પ્રથમ ગુણુઠાણુની અપેક્ષાએ અહિં મોહનીય કર્મનું જોર ઓછું હોવાથી શુદ્ધિ વધારે હોય છે.

(૩) મિશ્ર ગુણુઠાણુઃ-

આ ગુણુઠાણુ મિથ્યાત્વના પુરુગલો અર્ધ શુદ્ધ બનવાથી જિનોક્ત તત્વ પ્રત્યે રૂચિયે નહિ અને અરૂચિ પણ નહિ. જિનોક્ત તત્વો પ્રત્યે રૂચિ પણ ધારણુ કરતો નથી. તેમજ અરૂચિ પણ ધારણુ કરતો નથી. અર્થાત્ તત્વાત્ત્વના નિર્ણય વગરનો લોખા ભગત જેવો હોય છે. જેમ જંગલના લીલે પોતાની સારી જાંઠગી જંગલમાં રોટલો અને છાશ ખાવામાં વીતાત્રી છે. તેને શહેરનાં રસગુલ્લા કદીયે જોયા નથી તેથી તેને રસગુલ્લા પર નથી રાગ કે દ્રેષ. નાળિયેર દ્વીપમાં રહેનારને નથી હોતો અનાજ પર રાગ કે નથી હોતો દ્રેષ.

તેમ અહિં આવેલા જીવને નથી સમ્યગ્ તત્વો પ્રત્યે રાગ કે દ્રેષ પણ ઉદાસીન પરિણામ હોય છે. મિથ્યાધર્મ અને સમ્યક્ધર્મ બંનેની શ્રદ્ધા હોય છે. પહેલે ગુણુઠાણુ તો જીવ મિથ્યા-દેવ-ગુરૂ-ધર્મનેજ સત્ય માનતો હતો. તેના ઉપરજ રાગ કરતો હતો. અને સદેવ-સુગુરૂ-સુધર્મ પ્રત્યે દ્રેષ કરતો હતો. તે હવે આ ત્રીજા ગુણુઠાણુ મિશ્ર મોહનીયના ઉદયે મિશ્ર પરિણામના હિસાબે નથી સુદેવાદિ પ્રત્યે રાગ કે નથી કુદેવાદિ પ્રત્યે અરૂચિ.

આ ગુણુઠાણુ મિશ્રમોહનીયના ઉદયે હોય છે. આ મિશ્રસ્થિતિ કંઈ વધારે પ્રશસ્ત ન ગણાય. કારણકે મનુષ્ય

જ્યાં સુધી પોતાની સૂક્ષ્મ મધ્યસ્થ ખુદ્ધિથી સુદેવાદિ અને કુદેવાદિનો વિવેક કરી સુદેવાદિનો આદર અને કુદેવાદિનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી ખુદ્ધિનો વિવેક ન ગણાય. વાસ્તવમાં તત્વાતત્વના નિર્ણય વગરનું જીવન પ્રશસ્ત નથી ગણાતું પણ આવી મિશ્રસ્થિતિમાં વર્તતા જીવને હવે આગળ વધવાનો ચાન્સ ઘણો છે. તે બિલકુલ હઠાચઠી ન હોવાથી તેને યોગ્ય ગુરૂ વગેરેનો સુયોગ અને યોગ્ય ઉપદેશનું નિમિત્ત મળતાં આ મિશ્ર ગુણુકાણુવાળો જીવ મિશ્ર ભાવને છોડતાં વિલંબ કરતો નથી. એટલે અહિં જીવનો પરિણામ એવો રહે છે કે “તે ખોટું પણ નહિ અને આ સારૂં પણ નહિ” તેના જેવી છે. અર્થાત્ તેના આત્માની ભુમિકા હજી ખોટાને ખોટારૂપે અને સાચાને સાચારૂપે સમજવાની નથી આવી.

જેને સાચા અને કલચરના લેહની ખમર નથી તેથી તે અનેના ગ્રહણ અને ત્યાગમાં સમાન ભાવ જેવો રહેવાનો. તેમ અહિં સુદેવાદિમાં અને કુદેવાદિમાં ઉદ્ધાસીન વૃત્તિ રાખે છે. તેને મન સુદેવાદિની પ્રત્યે નથી રુચિ અને નથી કુદેવાદિ પ્રત્યે અરુચિ.

અસલી અને નકલી, સારૂં અને ખોટું, જેમ અનાદિ કાળથી હોય છે તેમ સુદેવ-સુગુરૂ-સુધર્મ અને કુદેવ-કુગુરૂ-કુધર્મ પણ અનાદિકાળથી હોય છે અર્થાત્ જ્યાં “સુ” હોય ત્યાં તેના પ્રતિપક્ષી “કુ” પણ હોયજ છે. પણ ડાહ્યો અને વિવેકી આત્મા તો “સુ” નેજ ગ્રહણ કરી “કુ” નો ત્યાગ કરે છે. અસલી શુદ્ધ સોનાને અને નકલી રોલગોલ્ડ સુવર્ણને સરખુ માને, સમાન કિંમતી માને તો તે મૂર્ખમાં ગણાય છે. વિવેકી તો અસલી-નકલીની પરીક્ષા કરી અસલીને ગ્રહણ કરી

નકલીનો ત્યાગ કરે છે તેમાં કંઈ નકલીની નિંદા કે દ્વેષ નથી કરતો. પણ કાર્ય સિદ્ધિ અસલીથી થાય છે તેથી તે અસલી-નેજ ઉપાદેય માની અહુણુ કરે છે. અને નકલી પોતાના કાર્યનું સાધક નહિ લાગવાથી તે તેની ઉપેક્ષા કરે છે.

ખાકી ગોળને અને ખોળને સમાન માનવા ‘ટકે શેર ભાણુ ટકે શેર ખાણુ’ જેવી ગંડુરાણુ જેવી સ્થિતિ અધ્યાત્મ માર્ગમાં જરાયે પ્રશસ્ત નથી.

सम्यग् मिथ्यादष्टिकाः जिनोक्तभावान् प्रति उवासीनाः ।

અર્થ:- મિશ્રદષ્ટિવાળા જીવો જિનકથિત-સર્વજ્ઞકથિત જીવ-અજીવવાદિ પદાર્થો પ્રત્યે ઉદાસીન ભાવવાળા હોય છે, તેઓને જીનકથિત તત્ત્વ પ્રત્યે નથી રાગ કે નથી દ્વેષ.

જો કે પ્રથમ ગુણુઠાણુ તો કુદેવાદિનો રાગ અને સુદેવાદિનો દ્વેષ હતો તેના કરતાં આ ત્રીજા ગુણુઠાણુ આ સ્થિતિ કંઈક ઉંચી છે. જો કે હજી ચોથા ગુણુઠાણુ જેવી સુદેવાદિની રુચિ અને કુદેવાદિની અરુચિ ઉત્પન્ન નથી થઈ પરંતુ બંને સમ્યગ્ અને મિથ્યાધર્મો તરફ સમાન શ્રદ્ધા છે.

(૪) અવિરત સમ્યગ્ દષ્ટિ ગુણુઠાણુ:-

અહિં આવેલા આત્માની આંતરદષ્ટિ પરથી મોહનો પડદો હટી જાય છે તેથી વસ્તુગતે વસ્તુનું સત્યદર્શન કરી શકે છે, સાચાને સાચારૂપે અને ખોટાને ખોટારૂપે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે. જીનોક્ત જીવજીવવાદિ પદાર્થોની યથાર્થ શ્રદ્ધાને ધારણુ કરે છે, તેનેજ સત્ય તત્ત્વો માને છે. અહિં હેયને હેયરૂપે અને ઉપાદેયને ઉપાદેયરૂપે અહુણુ કરી તેવી પરિણતિને ધારણુ

કરે છે. સંસારને હેયરૂપ અને મોક્ષને ઉપાદેયરૂપ જુએ છે પણ અહીં ચારિત્ર મોહનીયનું જીવપર દબાણ હોવાથી હેયને ત્યાગ અને ઉપાદેયનું ગ્રહણ કરી શકતો નથી. બાકી સમજ અને રુચિ યથાર્થ હોય છે.

સંસારવાસનું વેશ્યાવત્ પાલન કરે છે. સંસારને દુઃખની બાણ સમજે છે. પૌદ્ગલિક સુખ-સંપત્તિઓ અને ભોગને સુખનાં સાધન નહિ, પણ દુઃખનાં સાધન સમજે છે. તેથી પારમાર્થિક એક અસંયોગી મોક્ષ સુખને જ સાચું સુખ સમજે છે. રાગ-વ્રેષાદિ દોષો તરફ ધૂણા હોય છે. ક્ષમાદિ ગુણો તરફ અત્યંત રાગ હોય છે, પાપભીરૂ હોય છે. “તપ્તલોહપદન્યાસ” ની જેમ તેની પાપમાં પ્રવૃત્તિ હોય છે, જીનવાણીનો ભારે રસિક હોય છે, ચારિત્રધર્મની અત્યંત ભૂખ હોય છે, દેવ-ગુરૂની સેવામાં ખડે પગે હમેશાં તૈયાર હોય છે, દેવગુરૂસેવા મગત્રા બદલ પોતાની જાતને અત્યંત ભાગ્યશાળી સમજે છે, યથાશક્તિ શાસનસેવા-પ્રભાવનાદિ કાર્યો કરતો હોય છે.

ઉચિત સાધર્મિક ભક્તિ ચૂકતો નથી, સાધર્મિક પ્રત્યે ભાઈથી પણ અધિક સ્નેહ રાખે છે, સાધર્મિકને જોઈને રાજ થાય છે, દીનદુઃખી પ્રતિ અનુકંપાવાળો હોય છે, સંઘમની તીવ્ર અભિલાષાવાળો હોય છે, સંસારને કેદખાનું સમજી તેમાં દુઃખી મને રહેતો હોય છે એક મોક્ષપ્રાપ્તની ઝંખના કરતો હોય છે, વધુ કહીએ તો તેની સ્થિતિ— “ભવે તનુ મોક્ષે ચિત્ત” જેવી હોય છે. માત્ર તેનું શરીર જ સંસારના કામ કરતું હોય છે. પરંતુ તેનું મન તો મોક્ષમાં અને મોક્ષસાધક દેવગુરૂ-ધર્મની સેવામાં રમતું હોય છે. ત્યાં વિશ્રામ કે આનંદ લેતું હોય છે. ભોગોને ભોગવવા છતાં

તેને લોગોમાં આસકિત નથી હોતી. લોગોને સાર માની લોગવતો નથી. કારણ કે તેના હૃદયમંદિરમાં વૈરાગ્યનો દીપક હાથેમાં જલતો હોય છે.

“ તમેવ સત્યં નિઃશંકં જં જિણેહિં પવેઈવં ”

“ તેજ સત્ય અને નિઃશંક છે જે જીનેશ્વરોએ પ્રરુપેલું છે. ”

આવી શુદ્ધ અને અતૂટ શ્રદ્ધા ધર્મરૂપી મહેલના પાયાને મજબુત કરે છે. વાસ્તવિક યોગ સાધનાની શરૂઆત અહીંજ થાય છે. જ્યાંસુધી સાધનામાં શું વાસ્તવિક સાધક છે અને શું વાસ્તવિક બાધક છે તેનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી તે સમ્યક્ સાધના કેવી રીતે કરી શકવાનો છે ? દરદીને જ્યાં સુધી પથ્ય અને કુપથ્યના વિભાગનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી તે સમ્યક્ પથ્યનું પાલન અને કુપથ્યનો ત્યાગ કરી શકતો નથી. અને તેથી તેનો રોગ નાબૂદ થતો નથી.

તેમ કોઈવાર યોગસાધક મનુષ્ય બાધકને સાધક માની ઊંચવાની અને સાધકને બાધક માની ઊંચવાની પ્રણુ ગંભીર ભૂલ કરી ઊંચે છે તેથી તત્ત્વ અને અતત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાન બાદજ યોગ સાધના માર્ગ શરૂ થાય છે. “ આ તત્ત્વો મારી સાધનામાં સહાયક છે ” અને “ આ તત્ત્વો મારી સાધનામાં બાધક છે. ” આનો સ્પષ્ટ યથાર્થ નિર્ણય કરી મારે હવે યોગસાધક તત્ત્વોને જ અહુણુ કરવાં જોઈએ. અને યોગબાધક તત્ત્વોને છોડવાં જ જોઈએ. આવી સમ્યક્ પરિણુતિ એ સાધનાનો દૃઢ અને ઉંડો પાયો છે. આ સિવાયનું બધું

કેવળ કાયકલેશ છે. અહિં અવિરતનો ઉદય હોવાથી સમ-કિતધારી હોવા છતાં પણ વ્રત પરચકચાણુ કરી શકતો નથી. જેમ પરાધીન માનવી સામે સુંદર સ્વાદ્વિષ્ટ ભોજનનો થાળ હોય પણ હાથ-પગમાં બેડી હોવાથી તે ખાઈ ન શકે તેમ કેવળ સમકિતી બધું વ્રત-પરચકખાણુ કરવા જેવું માનવા છતાં પણ ચારિત્ર મોહનીયની બેડીમાં જકડાયેલો હોવાથી વ્રત-પરચકખાણુ આદરી શકતો નથી, અહણુ કરી શકતો નથી.

જે કે અહિં અનંતાનુબંધી કષાયનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ થયેલો હોય છે પણ અપ્રત્યાખ્યાની કષાયનો ઉદય હોવાથી તે કષાયો તેને વ્રત-પરચકખાણુ લેવામાં અંતરાય કરે છે.

(૫) દેશવિરતિ ગુણુઠાણુ :—

અહિં આત્મા ઉપર મોહનો અધિકાર ઓછો થવાથી શ્રાવકનાં વ્રતો ધારણુ કરે છે. ચોથા ગુણુઠાણુ જે અપ્રત્યાખ્યાની કષાયનો ઉદય વ્રત લેવામાં ખાધા કરતો હતો તે અહિં નિવૃત્ત થવાથી શ્રાવક વિવિધ-વ્રતનિયમો સુખેથી લઈ સુખપૂર્વક પાલન કરી શકે છે. અહિંયાં શ્રાવકને માત્ર દેશથી-અંશથી જ પાપથી વિરતિ હોય છે. સર્વથા પાપોથી નિવૃત્ત અહિં પ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદયથી થઈ શકતો નથી. ભાવના તો તેની નિરંતર સર્વ પાપોને છોડવાની જ હોય છે. અનિવાર્ય કરવા પડતા પાપોને પણ તે કર્તાવ્યરૂપ માનતો નથી. પાપમાં પ્રવૃત્તિ દુઃખી હૈયે કરે છે.

કરેલા પાપોનો પશ્ચાતાપ-બળાપો હૈયે હોય છે. નિષ્પાપજીવન જીવવાની નિરંતર ઝંખના કરતો હોય છે.

સુખસંપત્તિઓથી ભરેલા સંસારને પણ દુઃખરૂપ માને છે. સ્વજન-ધન-માલમિલકત, પત્ની, પુત્રપરિવાર પ્રત્યે ભાવથી અનાસક્તિ હોય છે. સ્વ-પરનો ભેદ ધરાવતર સમજતો હોય છે. વિષયોને ઝેરરૂપ, અનિત્ય અને અતૃપ્તિનો હેતુ માને છે. સ્ત્રીને બંધનરૂપ, ધનને કલેશ અને આયાસનું કારણ સમજે છે, દેવ-ગુરુ-ધર્મની યથાશક્તિ આરાધના કરે છે, શક્તિ મુજબ શાસન પ્રભાવના પણ કરે છે.

જિનેશ્વરદેવની આજ્ઞાને જીવનમાં આગળ કરીને જ ચાલે છે. અર્થાત્ આગમ પુસ્તકર જ બધી ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે. આજ્ઞાવિહિન અનુષ્ઠાનેને કેવળ કાય-કલેશ સમજે છે. સ્વયં ગુણુવાન, શીલવાન, ઋણુ વ્યવહારી, સરગપરિણામી, ગુરુ-ભક્ત, પ્રવચનકુશળ હોય છે. ખોટો હઠાવહ કદાપી રાખતો નથી. બધી વાતોમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણુને આગળ કરનારો હોય છે. ભાવથી વૈરાગી- મોક્ષની રુચિવાળો, સર્વ જીવો પ્રત્યે દયાળુ, પરોપકારરુચિ, વિનયી, કૃતજ્ઞ, મધ્યસ્થ અને ગુણાનુરાગી હોય છે. શ્રાવકની દિનચર્યાને આચરનારો હોય છે. આત્મા, કર્મ, પરલોક સ્યાદ્વાદ, નય જેવા સૂક્ષ્મ પદાર્થોની સમ્યક આલોચના કરનારો હોય, બારવ્રતધારી હોવા છતાં ઉપર ઉપરનાં વ્રતો-મહાવ્રતો, નિયમો, મહા-નિયમોની ઝંખનાવાળો હોય છે. પોતાના વ્રતોની ભૂમિકા-માં જ સંતોષી રહેવાના સ્વભાવવાળો હોતો નથી, પણ દિન-પ્રતિદિન ઉંચા ઉંચા ધર્મસ્થાનકોમાં જવાની ભાવનાવાળો હોય છે. નિરારંભી બ્રહ્મચારી, વિરતિધર, અને મુનિરાજના ગુણોની પ્રશંસા, અનુમોદના કરતો ચારિત્ર મોહનીયને તોડવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ હોય છે.

(૬) સર્વ-વિરતિ ગુણુઠાણુ' :—

આ ગુણુઠાણુ આવેલા મહાત્માએ મોહની તાકાતને વ્રતનિયમોના નિર્મળ પાલન દ્વારા કમજોર કરી દીધી હોવાથી અહિંયાં સર્વથા પાપનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ કરી પાંચ મહા-વ્રતોનું નિર્મળ પાલન કરી શકે છે. પાંચમા ગુણુઠાણુ જે પ્રત્યાખ્યાની કષાયની ચોકડી સર્વથા પાપ ત્યાગ કરવામાં વિઘ્ન કરતી હતી તેને મહાત કરી નાંખવાથી આ ગુણુસ્થાનકપર આત્મા ચઢી શકે છે. અહિં સર્વથા કંચન-કામિનીનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક પાંચ મહાવ્રતોનો સ્વીકાર કરેલો હોય છે. મન-વચન અને કાયાથી કોઈપણ હિંસાદિ પાપ કરવું નહિ; કરાવવું નહિ અને કરતાંને સારો માનવો નહિ. એવી નવ-વિધ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોય છે. અહિંયાં ગુરુની આજ્ઞામાં રહી જ્ઞાન-ધ્યાન-તપ-ત્યાગ, ગુરુસેવા, વિનય, માંદાસાધુઓની સેવા, લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ, ગામોગામ પગે ચાલીને વિહાર કરવો, ભિક્ષા ચર્યા, પકિલેહણુ, પ્રતિક્રમણુદિ ક્રિયાઓમાં દિનરાત પસાર કરવાનાં હોય છે.

સંસાર સંબંધી કોઈપણ વસ્તુની માલિકી કે મમત્વ સાધુ રાખતો નથી. ભૂખ. તરત, ઠંડી ગરમી, અપમાન જેવાં કષ્ટોને સહર્ષ સહન કરે છે. અહિં સાધુને માન-અપમાન; લાલ-અલાલ, સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક, નિંદા-પ્રશંસા, રાજ-રંક, કંચન-માટીમાં સમભાવ હોય છે. અરે ! પોતાના શરીરપર પણ રાગ કરતો નથી. સ્વ-પરના ભેદને બરાબર સમજતો હોવાથી મહાત્માઆત્માના ગુણો સિવાય ક્યાંયે પર વસ્તુમાં મમત્વને કરતો નથી. નિરંતર પ્રમાદનો ત્યાગ કરવાનું લક્ષ રાખે છે. કોઈવાર અહિં સંબલન કષાયનો ઉદય થઈ જવાથી સાધુના સંયમમાં દોષ લાગી બંધ છે પણ

તે દોષની ગુરુ આગળ આલોચના કરી પ્રાયશ્ચિત કરવા દ્વારા તુરત શુદ્ધિ કરી લે છે.

વૈર-વિરોધ, પારકીપંચાત, ભક્તોની ભાંજગડ, નામના, કીર્તિ, યશ, પ્રશંસાને તદ્દન અસ્પૃશ્ય સમજી તેનાથી નિરંતર દૂર જ રહે છે. આત્મપ્રશંસા, પરનિંદા કદાપિ કરતો નથી. ગંભીર-સૌમ્ય-પ્રશાંત હોય છે. જ્ઞાનગલિત વૈરાગ્યને ધારણ કરનારો હોય છે. સર્વ વાતમાં આગમને આગળ ને આગળ કરીને ઉત્સર્ગ-અવવાદના સ્થાનને સમજીને સંયમમાર્ગમાં ચાલનારો હોય છે. ગુરૂકુલવાસને પ્રાણ્ણાંતે પણ છોડતો નથી. ગુરૂના ઉપકારને કદાપિ ભૂલતો નથી. સર્વથા કર્મમુક્ત બનવા સર્વ પુરુષાર્થને બેડે છે. વીતરાગ બનવા તલપાપડ બન્યો રહે છે. પણ સંજ્વલનનો કષાય તેને આગળ વધતાં અટકાવે છે. આ ગુણુડાણુને પ્રમત્ત ગુણુડાણુ પણુ કહે છે કારણુ કે અહિંયાં સંજ્વલન કષાયના તીવ્ર ઉદ્વેગથી સાધુમહાત્માને ક્યારેક પ્રમાદ નડી બાય છે.

(૭) અપ્રમત્ત-ગુણુડાણુ :—

અહિંયાં આત્મા પોતાની આત્માની અનંત સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરવા કટીબદ્ધ બનેલો હોવાથી તેને પ્રમાદ કરવો પાલવે જ કેમ ? પ્રમાદને તો ખીચારાને અહિં આ મહાત્મા તેને ઉચ્ચી આંખ પણુ કરવા દેતા નથી. પ્રમાદને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં ઓળખી લીધા બાદ કોણુ તે કદા ગળાકાટ દુસ્મનને જરાપણુ નમતું આપે ? અહિંયાં ધર્મશક્તિ એટલી બધી તીવ્ર બની ગયેલી હોય છે કે બિચારા મોહનું અહિં કાંઈ-પણુ ઉપજતું નથી. અહિં નિરંતર મહાત્મા ધર્મધ્યાનરૂપ પ્રબળ અગ્નિમાં કર્મરૂપી ઇન્ધનોને નાખી નાખીને બાળી

ભસ્મ કરી નાંખે છે. અહિંયાંજ વાસ્તવિક ધર્મધ્યાનની પ્રધાનતા હોય છે.

જો કે અહિં પણ સંજ્વલન કષાયનો ઉદય તો હોય છે પણ તેની શક્તિ અતિ મંદ હોવાથી ચારિત્રમાં દોષ-અતિચાર લાગતો નથી. સંયમી ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનરૂપી ધનુષ્યબાણ લઈ મોહરાજનું અસ્તિત્વ નષ્ટ કરવા મેદાને પડેલો છે એ

(૮) અપૂર્વકરણ ગુણુકાણુ :—

અહિં વીરતાપૂર્વક આગળ વધેલો સાધક અતિ મંદ મોહની શક્તિને હવે પૂર્ણ ખતમ કરવા ક્ષપકશ્રેણી [મોહનીયકર્મને જડમૂળથી હણવાની તીવ્ર શુકલધ્યાનની ધારા] રૂપી ધનુષ્યબાણ લઈને મેદાને આવે છે. અને અનાદીકાળથી આત્મા ઉગર પોતાનું પ્રભુત્વ જમાવી ગુલામ બનાવનાર મોહ દુશ્મનને મૂળથી જ ખતમ કરી નાંખવા કૃતનિશ્ચયી બનેલા હોય છે. અહિંયાં ક્ષયોપશમ લાવના ક્ષમાદિ ધર્મોને તિલાંજલી આપે છે. સીડીની આવશ્યકતા માળ ઉપર ચઢવા માટે જ હોય છે. ચઢ્યા પછી તેને છોડી દેવાની હોય છે. તેમ ક્ષયોપશમલાવના ધર્મો ક્ષાયિક ધર્મોરૂપી માળ ઉપર ચઢવા માટે નિસરણીરૂપ હતા તેનો અહિં માળ ઉપર પહોંચ્યા પછી ત્યાગ કરે છે તેને જૈનદર્શનની પરિભાષામાં 'ધર્મસંન્યાસ' કહે છે.

અહિં આવનારા બે જાતના મહાત્માઓ હોય છે.

(૧) ક્ષપક (૨) ઉપશામક. ક્ષપકનું કાર્ય સર્વથા મોહનો ક્ષય કરવાનું હોય છે. ઉપશામકનું કાર્ય સર્વથા મોહને ઉપશાન્ત

કરવાનું હોય છે. તે બંને મહાત્માઓ અહિં પોતપોતાનું કાર્ય કૃતનિશ્ચયી બની કરે છે.

આ ગુણુઠાણાને અપૂર્વકરણ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે અહિં આવેલ મહાત્મા અત્યંત વિશુદ્ધિમાં વર્તાતા હોવાથી પાંચ વસ્તુઓ અહિં અપૂર્વ કરે છે. રસઘાત, સ્થિતિઘાત, ગુણુશ્રેણી, ગુણુસંક્રમ અને અપૂર્વ સ્થિતિબંધ આ પાંચ વસ્તુઓ પૂર્વે કદીપણ ન કરેલ તે અહિં કરે છે. અપૂર્વ વિરોધલાસ જે મોહને સર્વથા હણવા કે ઉપશાન્ત કરવા ભેદ્ય છે તે અહિં પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેને અનુરૂપ આ ગુણુઠાણાનું નામ અપૂર્વકરણ રાખવામાં આવેલું છે.

(૯) અનિવૃત્તિબાદર ગુણુઠાણું :—

મોહનીય કર્મનો ક્ષય કે ઉપશમ કરતો કરતો આત્મા અહિં આવે છે. અહિં ઘણા ઘણા મોહને હણી નાંખ્યો હોય છે. પણ ૧૦મા ગુણુઠાણાની અપેક્ષાએ બાદર કષાય હળુ બાકી હોય છે અને અહિં એક સાથે આવેલા બધા આત્માઓના પરિણામ—અધ્યવસાય સરખા હોય છે. અહિં અન્તર્મુહુર્તકાળ સુધી રહી દશમે ગુણુઠાણુે જાય છે. આ ૮-૯ મા ગુણુઠાણાની અને આગળના ૧૦ ગુણુઠાણાની ધ્યાનાવસ્થા સમજવી. પ્રબળ તીવ્રધ્યાનદ્વારા એક પછી એક ગુણુ સ્થાનકપર ક્રમશઃ ચઢતો જાય છે.

(૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણુઠાણું :—

અહિં સૂક્ષ્મ લોભ કષાય બાકી હોય છે. લોભનો રસઘાત અને સ્થિતિઘાત કરતાં કરતાં માત્ર સૂક્ષ્મ અણુરૂપ લોભ બાકી રહી જાય છે તેને સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણુસ્થાનક

કહે છે. અહિંથી ક્ષપક સીધો કૂહકો મારી અગિયારમે ન જતાં સીધો બારમા ગુણુઠાણે પહોંચી જાય છે. જ્યારે ઉપશામક અહિંથી સીધો અગિયારમા ગુણુઠાણે જનારો હોય છે.

(૧૧) ઉપશાન્તમોહ ગુણુઠાણું :-

ઉપશમશ્રેણી દ્વારા સર્વથા મોહનીયના ઉદયને અટકાવી દેવાથી આ ગુણુસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય છે. અહિં એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી મોહનીયની કોઈપણ પ્રકૃતિનો પ્રદેશોદય કે રસોદય બિલકુલ ન હોવાથી વીતરાગ દશા હોય છે. બિલકુલ-રાગ-રોષ વિનાની દશા અહિં સાધક અનુભવે છે પણ ભસ્માઈન્ન અગ્નિની જેમ કષાયરૂપી પવનથી ઉપશમ-રૂપી ભસ્મ દૂર થઈ જતાં લોભરૂપી કષાય જે સત્તામાં પડેકો હતો તે અન્તર્મુહૂર્ત્ત બાદ ઉદયમાં આવવાથી અહિંથી આત્મા અવશ્ય નીચે પડે છે.

નીચે પડતો પડતો ૧૦-૯-૮-૭ અટકે તો ઠીક, નહિ-તર ઠેઠ ૬-૭-૬-૫-૪-૩-૨-૧ ઠેઠ પહોંચી જાય છે. આ ઉપશાન્ત મોહી પ્રમાદી બની ચાવત્ અનંતસંસારી પણ પાછો બની જઈ શકે છે. માટે સૂક્ષ્મ પણ કષાયરૂપી કષ્ટિયાનો જરાપણ વિશ્વાસ કરવા જેવો નથી. કષાય જ ભયંકર શત્રુ છે. તે જ સંસારરૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે. આત્માની અનંત સમૃદ્ધિ ઉપર મોટી શિલારૂપ છે. જેમ જેમ કોંઘાદિ કષાયોનું જોર મંદ-મંદતર પડતું જાય છે અને જ્યારે બિલકુલ તેની શક્તિને ક્ષીણ કરવામાં આવે છે ત્યારે જ સંપૂર્ણ આત્માને નિજનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. મોહનીયકર્મ સર્વ કર્મોમાં રાજ છે. રાજ હણાયા પછી બાકીનું લશ્કર ભાગ્યું જ સમજે. માટે સાધકે સર્વ પુરુષાર્થ કષાયને હણવા માટે જ કરવો જોઈએ.

મોહના પગ મજબુત કરવાના અવળા પુરુષાર્થ તો જીવે અજ્ઞાનવશ અનંતકાળ સુધી કર્યાં. હવે આ ઉચ્ચ માનવ જીવન તો આપણે જ પાળી—પંપાળીને પોષીને પુષ્ટ કરેલા મોહ દુશ્મનની શક્તિને ક્ષીણ કરવા પાછળજ ઉપયોગ કરવા જેવું છે. બાકીના ભવોમાં તો મોહની શક્તિને ક્ષીણ કરી નાશ કરવાના સંયોગો નથી. અહિંજ તેને પરાજીત કરવાની પૂર્ણ શસ્ત્ર-સામગ્રી મળે છે.

(૧૨) ક્ષીણમોહ ગુણુઠાણુ' :-

મોહરાજને પૂર્ણ પરાજીત કરી વિન્યમાળા પ્રાપ્ત કરી મહાત્મા ક્ષણ ભર યુધ્ધનો ભાર શ્રમ દૂર કરવા અંતર્મુહૂર્ત સુધી અહિં વિશ્રામ કરે છે. અહિં આવેલા આત્માને હવે કદાપી નીચે પડવાનું હોતું નથી. અહિં આવેલો આત્મા અવશ્ય બાકીના ત્રણે જ્ઞાનવરણીય, દર્શનાવરણીય, અંતરાય કર્મોનો ક્ષય કરવા આગળ વધતો હોય છે. બીજા શુકલ ધ્યાનની તીવ્ર ધારા ચાલુજ હોય છે અને તે બીજા શુકલ ધ્યાનની ધારા વડે બારમાના અંતે બાકીના ત્રણે જ્ઞાનાવરણી આદિ કર્મોને ખપાવી કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે.

નિશ્ચયનયની દ્રષ્ટિએ જે ક્ષણે ઘાતી કર્મોના ક્ષયની ક્ષણ તેજ કેવલજ્ઞાનાદિ પ્રાપ્તિની ક્ષણ તેથી જે સમયે જ્ઞાનાવરણાદિનો ક્ષય થયો તેજ ક્ષણે કેવલજ્ઞાનાદિની ઉત્પત્તિ માને છે. ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળને એકજ સમયમાં માને છે. જ્યારે વ્યવહાર નય બારમાના અંત સમયે જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય અને તદનંતર તેરમા ગુણુઠાણુના આદ્ય સમયે કેવળ-જ્ઞાન માને છે.

(૧૩) સયોગી કેવળી ગુણુઠાણુઃ:-

અહીં કેવળજ્ઞાનીને મન-વચન-કાયાના યોગો હજી પ્રવતતા હોઈ આ ગુણુઠાણુને સયોગી ગુણુઠાણુ કહેવામાં આવે છે. અનુત્તરવાસી દેવોએ મન દ્વારા પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબો કેવળજ્ઞાની મનાયોગ દ્વારા આપે છે. તે વખતે મનાયોગ કેવળજ્ઞાનીને હોય બાકી કેવળજ્ઞાનીને ચિંતાત્મક મનાયોગ ન હોય, ચિંતન તો અધુરાને હોય, પૂર્ણને ચિંતન કરવાનું ન હોય. તેમને તો અધુજ પ્રત્યક્ષ હોય છે. વચનયોગ ઉપદેશ આપતી વખતે અને પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ અપતી વખતે હોય છે અને આહાર, નિહાર, વિહારાદિમાં કાયયોગ હોય છે. અહિં કેવળજ્ઞાનીને ધ્યાન ન હોય પણ ધ્યાનાન્તરિકા હોય છે. આયુષ્ય લાંબુ હોય તો ૯ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વ કોટી વર્ષ સુધી પણ આ ગુણુઠાણુ હોય છે. અને ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો લાભ જગતના જીવોને મળતો રહે છે. સદેહી મુક્તજ વિશ્વના જીવોપર પરાપકાર સત્ય તત્ત્વોનો અને આચારોનો ઉપદેશ કરવા દ્વારા કરી શકે છે.

જૈન દર્શન કેવળજ્ઞાનની બાદ તુરતજ વિદેહ મુક્તિજ એકાંતે માનતું નથી. પણ જેનું આયુષ્ય બાકી હોય તેને સંસારમાં રહી પુરૂ કરી દેવુંજ પડે છે. અને કેવળજ્ઞાનની સાથેજ આયુષ્ય પુરૂ થઈ જાયતો તેને અંતકૃત કેવળી કહેવાય છે, પણ બધાજ કંઈ અંતકૃત કેવળી થાય અને સીધા મુક્તિમાંજ વિદેહ મુક્ત બની જાય છે એવું નથી. અન્યથા પૂર્ણ જ્ઞાની વગર જગતના જીવોને સત્ય તત્ત્વોનો ઉપદેશ કોણ કરે? અને સત્ય તત્ત્વોના ઉપદેશ વગર જગતના જીવોનું પારલૌકિક કલ્યાણ કેમ થાય? કેવળ જ્ઞાન થયા બાદ પણ મુનિનો વેશ, નિર્દોષ લિક્ષાયચર્યા અને ગામાનુગામ વિહાર

વગેરે બાહ્ય વ્યવહાર આદરનારા હોય છે. કદાચ અન્ય સંન્યાસીના વેષમાં કે ગૃહસ્થના વેષમાં કેવળ જ્ઞાન થયું હોય તો પણ સાધુવેશના સ્વીકાર કર્યા વગર વંદનીય બનતા નથી. જ્યારે દેવતા વગેરે આવી સાધુવેશ આપે અને પહેરે ત્યારે જ દેવો વિગેરે નમસ્કાર કરે છે. એટલે પૂર્ણજ્ઞાની પણ બાહ્ય વ્યવહારને પ્રધાનતા આપી તેને અનુસરે છે. અને સમ્યક્ આચાર પાલન એ જ જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે. જીવોને પીડાકારી કે અનુચિત વ્યવહાર પૂર્ણજ્ઞાનીનો કદાપી હોય જ નહિં.

તેથી વીતરાગ ચારિત્રને ધરનારા હોય છે. સ્વ-સ્વરૂપમાં જ, પૂર્ણઆત્માનંદમાં નિરંતર મગ્ન હોય છે. પ્રતિસમય લોક-અલોકના લાવોને જાણનારા-દેખનારા હોય છે. જ્ઞાન-પ્રધાન જીવન જીવનારા હોય છે. તેમને બાહ્ય આવશ્યક પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા કરવાની હોતી નથી. તેમને પચ્ચક્ષ્ણાણુ કરવાનું ન હોય પણ ભોજન તો એકવાર જ દિવસમાં કરે. આ સ્થિતિને જૈનદર્શનમાં પુરુષ, સ્ત્રી કે કૃત્રિમ નપુંસક પણ પામી શકે છે. બાહ્ય સ્ત્રીલિંગ કે નપુંસકલિંગ લાવની પરાકાષ્ટામાં કાંઈ વિઘ્નકારી નથી. વિઘ્નકારી તો વેદનો ઉદ્ધવ હોય છે. વેદનો ઉદ્ધવ તો પુરુષને અને સ્ત્રીને પણ સમાન વિઘ્નકારી છે. પુરુષ પણ પુરુષવેદનો ક્ષય કર્યા વગર વીતરાગી- નિર્મોહી બની શકતો નથી. તેમ સ્ત્રી પણ સ્ત્રી-વેદના ક્ષયે કેમ વીતરાગી કે નિર્મોહી બની ન શકે? શું પુરુષને માટે જ સુક્તિ રીઝવડ છે ? અને સ્ત્રી માટે નથી ? યોગની સાધના અને સિદ્ધિની અધિકારી પુરુષની જેમ સ્ત્રી પણ છે. તેથી જૈનદર્શનમાં ચારિત્ર, કેવળજ્ઞાન અને સુક્તિનો અધિકાર 'સ્ત્રીઓને' પણ પુરુષની સમાન જ આપવામાં આવ્યો છે.

બાહ્ય સ્ત્રીલિંગ કંઈ સાધનાની સિદ્ધિમાં કે કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં બાધક નથી. માટે તો અનંતી સાધ્વીઓ મુક્તિમાં ગઈ છે અને જશે. અને ઔદારિક પુદ્ગલ દેહ છે ત્યાં સુધી તેને ટકાવવા માટે કેવળજ્ઞાનીને આહાર-પાણીની પણ જરૂર અવશ્ય રહેવાની, તેથી પણ શાસ્ત્રોમાં ક્ષુધા અને પિપાસા વગેરે પરીસહો કહ્યા છે. જો તેમને ભૂખ-તરસ ન લાગતી હોય તો પછી ક્ષુધા-પિપાસા પરીસહની આવશ્યકતા શી ? ક્ષુધા-પિપાસાનો જ્ય તો ભૂખ-તરસ લાગે તેને નિર્દોષ આહારના અભાવમાં કરવાનો હોય છે. તેથી જ્ઞાનદર્શન સ્ત્રીને ચારિત્ર, સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલીને આહાર નિર્વિવાદ માને જ છે.

૪ અઘાતી કર્મોનો ઉદય જ્યાંસુધી બાકી છે ત્યાંસુધી કેવલી પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર તો નથી જ અને શરીર જ્યાંસુધી મોબુદ હોય ત્યાંસુધી શરીરના ધર્મો વીતરાગ ભાવે પણ બળવવા જ પડે છે. કેવળજ્ઞાનીને નિદ્રા ન હોય કારણ કે નિદ્રાના કારણભૂત દર્શનાવરણીય કર્મ ક્ષીણ થઈ ગયેલું છે. અહિંયા પણ કેવળજ્ઞાનીને કાયમ ખેસી રહેવાનું નથી, પણ નિર્વાણકાળ નજીક આવતાં તેઓ યોગનિરોધ કરવાનું કાર્ય શરૂ કરે છે.

જ્યાંસુધી યોગનું પ્રવર્તન છે ત્યાંસુધી શાતાનો બંધ કેવલીને પણ થયા કરે છે. અને લેશ્યા પણ યોગ હોવાથી રહે જ છે. તેથી ૧૩ મે થી ઔદમે ગુણસ્થાનકપર જતાં પહેલો યોગનિરોધ કરવારૂપ સૂક્ષ્મક્રિયાઅપ્રતિપાતિ નામના શુકલ-ધ્યાનના ત્રીજા પાયાને- પ્રકારને ધ્યાવે છે. અથવા કાયયોગ નિરોધના આરંભથી ત્રીજું સૂક્ષ્મ ક્રિયાઉનિવૃત્તિ નામનું ધ્યાન હોય છે. આ યોગનિરોધ કરતાં કેવલીને એક અન્તર્મુહૂર્ત

થાય છે. જે આયુષ્ય કરતાં વેદનીયાદિ ત્રણ અઘાતિકર્મોની સ્થિતિ વધારે હોય છે તો તેને આયુષ્ય સમાન બનાવવા કેવલી કેવલીસમુદ્ધાત કરે છે. જેમ ભીનું કપડું ચાર-પડ-આઠપડવાળું હોય તો જલ્દી સુકાતું નથી પણ તેને સિંગલ કરી નાંખીએ તો જલ્દીથી સુકાઈ જાય છે. તેમ કેવલી-કેવલીસમુદ્ધાત વખતે સમસ્ત આત્મપ્રદેશોને બહાર કાઢી સમસ્ત લોકવ્યાપી બની વેદનીયાદિ કર્મોની વધારાની સ્થિતિને ખપાવી આયુષ્ય સમાન કરી દે છે. અને પછી શૈલેષીકરણ કરવા પૂર્વે યોગનિરોધનું કાર્ય શરૂ કરી દે છે. કેવલીસમુદ્ધાત કરવા પૂર્વે કેવલજ્ઞાની આવર્ણકરણ-ઉદ્યાવલિકામાં કર્મ પ્રક્ષેપરૂપ વ્યાપાર તે અન્તર્મુહૂર્ત સુધી કરીને પછી કેવલી સમુદ્ધાત કરે છે. આમ આયોજકરણ-કેવલીસમુદ્ધાત અને યોગનિરોધ કરતાં કરતાં યોગનિરોધનું કાર્ય ૧૩ મા અંતે સંપૂર્ણ સમાપ્ત કરી ચૌદમા ગુણઠાણે જઈ સંપૂર્ણ અયોગી અવસ્થાને એ પ્રાપ્ત કરે છે.

(૧૪) અયોગી કેવલી ગુણઠાણું :—

અહિં સમસ્ત મન-વચન-કાયાના યોગો રૂંધી આત્મ-પ્રદેશોને ચોથા વ્યુચ્છિન્નક્રિયાઅપ્રતિપાતિ શુકલધ્યાન દ્વારા મેરૂપર્વતવત્ સ્થિર બનાવેલા હોય છે. જે અનાદિ કાળથી મન-વચન-કાયાના યોગો દ્વારા જે આત્માના પ્રદેશો ઉકળતા પાણીની જેમ ચળ-વિચળ હતા તે યોગરૂપી અગ્નિની ઉપાધિ દૂર થતાં આત્માના પ્રદેશોરૂપ પાણી સ્થિર બની ગયું. હવે અહિં યોગના અભાવે શાતાને બંધ પણ નહિં....લેશ્યા પણ નહિં. કારણ કે તે કર્મબંધ અને લેશ્યા યોગને આભારી છે. યોગનો જ અભાવ થઈ ગયા પછી નાસ્તિ મુલં કુતો જ્ઞાતા ?

અહિં સમસ્ત યોગોનો અંત હોવાથી અક્રિય જેવી અવસ્થા કેવલજ્ઞાનીની હોય છે. અહિં ક્રૂત પાંચ હસ્વાક્ષર ઋ-૬-૩-ઋ-લૂ યોલવા જેટલો કાળ અહિં રહી ૧૪ મા ગુણુકાણુના દ્વિચરમ સમયે કેટલાક કર્મોને ખપાવી કિંચિત્ નિકોંપ અને છે.

૧૪ માના અંતે બાકી રહેલી ૧૨ પ્રકૃતિને પણ ખપાવી નિઃશેષ ત્યાગવડે કરીને ઔદયિકાદિ ભાવો અને લવ્યત્વનો નાશ કરવાપૂર્વક ક્ષાયિક સમક્તિ જ્ઞાન, ચારિત્ર અને સિદ્ધત્વથી યુક્ત બની સરળ શ્રેણી વડે એક જ સમયમાં અસ્પૃશત્ નામની ગતિથી નિદ્ધિપદને-અનરામરપદને (સચ્ચિદાનંદ અવસ્થાને) સાકાર ઉપયોગવાળા- (કેવળજ્ઞાન ઉપયોગવાળા) પામે છે. અર્થાત્ આત્માનો સર્વોચ્ચ અંતિમ વિકાસ કરી શુદ્ધ, બુદ્ધ, અને મુક્ત અવસ્થાને શાશ્વત કાળને માટે પ્રાપ્ત કરે છે.

આ રીતે ઔદયગુણુસ્થાનકરૂપ- અર્થાત્ મોક્ષમહેલના ઔદસોપાનની શ્રેણીરૂપ આત્માનો કમશઃ ઉત્કાન્તિકમ-વિકાસક્રમ જોયો. આત્મિક વિકાસ આત્માને સ્વયં પોતાના ધર્મ પુરુષાર્થદ્વારા કન્વાનો છે. પછી ભલે તે આત્મવિકાસની સાધનામાં બીજાં બાહ્ય સાધનો જેવા કે શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ, ધાર્મિકક્રિયાઓ, સાધર્મિકો, પવિત્રતીર્થો, મનુષ્યભવ, દેહ, આયુષ્ય, દઢ સંઘયણુ, આરોગ્ય વગેરે સહાયભૂત હોય.

આ ગુણુસ્થાનકોની વ્યવસ્થામાં પ્રથમનાં ચાર ગુણુસ્થાનક દર્શનમોહનીયના ઉદય, ક્ષયોપશમ, ક્ષય કે ઉપશમને આધારે છે જ્યારે ૫-૬-૭ આ ગુણુકાણુ યારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમને આભારી છે. અને ૮-૯-૧૦-૧૨ આ

ચાર ગુણુઠાણાં ચારિત્ર મોહનીયના ઉપશમ કે ક્ષયને આભારી છે. ૧૧ મું માત્ર ચારિત્ર મોહનીયના સર્વથા ઉપશમને આશ્રયી છે. ૧૩-૧૪મું ગુણુઠાણું ખાસ યોગ સહિત અને યોગ સહિત અવસ્થાને આભારી છે.

૧ લા ગુણુઠાણાથી આત્મા સીધો ૩ જે, ચોથે, ૫મે, ૬ ક્રે, ૭ મે ગુણુઠાણે પણ જઈ શકે છે. ૧ લાથી બીજે (૨ જે) નજ બંધ. ૨ બંધથી અવશ્ય પહેલેજ બંધ. ઉપર નજ જઈ શકે. ૩ બંધથી ૪ થે અને પડે તો ૧ લે ગુણુઠાણે બંધ. ૪ થાથી ચડતાં ૫, ૬, ૭ મે બંધ. પડે તો ૩-૨-૧ લે બંધ. ૫ માંથી ચડતાં ૬-૭ મે બંધ પડે તો ૪, ૩, ૨, ૧ લે બંધ. ૬ ક્રાથી ચડતાં ૭ મે બંધ. પડે તો ૫, ૪, ૩, ૨, ૧ લે જઈ શકે. ૭ માથી ૧૦ મા ગુણુઠાણાવાળા ચડે તો ક્રમશઃ અને પડે તો પણ ક્રમશઃ ૧૧ માવાળો ઉપર ૧૨ મે નજ જઈ શકે. અને અવશ્ય પડી નીચા ગુણુઠાણે બંધ.

આત્મા ઉપશમશ્રેણીમાં જે કાળ કરે તો દેવલોકમાં નિયમા અહમિંદ્ર અને ક્ષપકશ્રેણીવાળો આત્મા ૮, ૯, ૧૦, ૧૨ મે ક્રમશઃ બંધ. ૧૩ માવાળો અવશ્ય ૧૪ મા ગુણુઠાણે જ બંધ. ૧૨ મા ગુણુઠાણે ક્ષીણુમોહી વીતરાગી બન્યા પછી નીચે પડવાના કારણના અભાવે પડવાનું હોય જ નહિં.

મરીને પરભવમાં જતાં જીવની સાથે માત્ર ૧-૨-૪ એ ત્રણ ગુણુઠાણામાંથી ગમે તે એક હોય. બીજું નજ હોય. ૩-૧૨-૧૩ મે ગુણુઠાણે કોઈપણ મરે નહિં. ત્રીજા ગુણુઠાણે આયુષ્ય પણ બાંધે નહિં.

ઉપશમશ્રેણી જીવ એક ભવમાં એકવાર અને આખા સંસારકાળમાં ૫ (પાંચ) વાર પ્રાપ્ત કરી શકે જ્યારે ક્ષપક-

શ્રેણી તો ચરમભવમાં તે પણ પૂર્વે અબધ્યાયુ જીવ એકવાર જ માંડી ચારે ઘાતી કર્મેનો ક્ષય કરી વીતરાગ સર્વજ્ઞ બની શકે છે.

આ રીતે સંશ્લેષમાં આત્માની ઉત્કાન્તિનો ક્રમ વાંચી સૌ કોઈ પોતાના આત્માના ગુણોનો વિકાસ કરી ચરમ આત્મવિકાસ દ્વારા સિદ્ધિ ગતિને પ્રાપ્ત કરે એ જ શુભેચ્છા.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનું સ્વરૂપ

‘ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્ય’-

જે ગુણ પર્યાયવાણું હોય તેને દ્રવ્ય કહે છે. અર્થાત્ જેમાં ગુણ પર્યાય રહે તેને દ્રવ્ય કહે છે.

ગુણ-પર્યાયિનો આધાર તે દ્રવ્ય.

મૂળ રૂપે સ્થિર રહીને જે તે તે પર્યાયિને પ્રાપ્ત કરે તે દ્રવ્ય.

દ્રવ્ય એક હોય અને તેમાં કાયમી રહેનારા ગુણો અનેક હોય.

ગુણની વ્યાખ્યા:- જે દ્રવ્યની સાથે સદા રહેવાવાળા હોય (જ્યાં દ્રવ્ય ત્યાં તે) સ્વયં ગુણરહિત હોય અર્થાત્ ગુણમાં ગુણ ન રહે. દ્વા.ત. જ્ઞાન ગુણ છે તો તે આત્મારૂપી દ્રવ્યમાં રહે, પણ જ્ઞાન ગુણ સ્વયં બીજા જ્ઞાન વગેરે ગુણને પોતાનામાં રાખે નહિ.

જો કે પર્યાય પણ દ્રવ્યાશ્રિત જ છે અને ગુણરહિત છે, તો પણ તે ઉત્પાદ-વિનાશશીલ હોવાથી દ્રવ્યમાં સદા રહેતા નથી. પણ ગુણ તો નિત્ય હોવાથી સદા દ્રવ્યની સાથેજ રહે છે. કદાપી તે દ્રવ્યથી રહિત હોયજ નહિ. અથવા જ્યાં દ્રવ્ય ત્યાં ગુણ અને ગુણ ત્યાં દ્રવ્ય. પરસ્પર અવિનાશાવી છે. દ્રવ્ય

વગર ગુણ ન રહી શકે અને ગુણ વગર દ્રવ્ય ન રહી શકે. જ્યાં અગ્નિ ત્યાં ઉષ્ણતા અને જ્યાં ઉષ્ણતા ત્યાં અગ્નિ એમ જ્યાં આત્મા ત્યાં જ્ઞાન અને જ્યાં જ્ઞાન ત્યાં આત્મા. જ્યાં રૂપાદિ ત્યાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય અને જ્યાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય ત્યાં રૂપાદિ.

પર્યાયની વ્યાખ્યા:- દ્રવ્યથી લિપ્ત લિપ્ત અવસ્થાને પર્યાય કહે છે. આ પર્યાય પણ દ્રવ્યનું જ એક સ્વરૂપ છે. અને દ્રવ્ય વિના તે નજ હોય. પણ આ પર્યાય ક્ષણિક હોવાથી પ્રતિસમય ઉત્પન્ન થાય છે. અને વિનાશ પામે છે. એક નવો પર્યાય ઉત્પન્ન થયો એટલે જુનો પર્યાય નાશ પામ્યો આમ નવા નવા પર્યાયો ઉત્પન્ન થતા રહે છે અને નાશ પામે છે. તેથી પર્યાયો દ્રવ્યની સાથે કાયમ રહેનારા હોતા નથી.

વાસ્તવમાં તે બંને એકજ માતાના પુત્રો છે. ફરક માત્ર એટલો કે એક છોકરો માતાની ભેગોજ કાયમ રહે છે અને બીજો ક્યારેક માતાની ભેગો રહે છે અને ક્યારેક જુદો પણ થઈ રહે છે. બાકી ગુણ અને પર્યાય દ્રવ્યનીજ બંને અવસ્થાઓ છે.

એમ દૂધની સાથે પાણીનો સંબંધ ક્ષણિક છે. જ્યારે સફેદાઈ ચીકાશપણાનો સંબંધ કાયમી છે. એમ દ્રવ્યની સાથે પર્યાયનો સંબંધ ક્ષણિક છે, જ્યારે ગુણનો સંબંધ કાયમી છે.

કોઈપણ દ્રવ્ય પોતાની મૂળ જાતિને છોડી ત્રિકાળમાં પણ અન્ય જાતિ રૂપ-અન્ય સ્વરૂપ બને નહિ. દા.ત. માટી કદાપી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ છોડે નહિ. અને અન્ય તંતુરૂપ બને નહિ. આત્મા-જીવ દ્રવ્ય પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ છોડી

કદાપી અન્ય અણુવ રૂપ ન બને. એટલે દ્રવ્ય ત્રિકાળમાં એક સ્વરૂપ રહે છે.

કટક-કુંડલાદિ અવસ્થાઓમાં કાંચન તો અન્વયીજ છે. દ્રવ્ય પર્યાયોના પાર્વર્તનમાંય સદા સ્થિર રહે છે એજ તેનું નિત્યત્વ છે. એક માટીરૂપ દ્રવ્યમાંથી અનેક ઘટાદિ પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે પણ તે બધામાં માટીનું સ્વરૂપ તો કાયમજ રહે છે. આ દ્રવ્ય બહુરૂપી જેવું છે. ક્ષણે ક્ષણે નવા નવા પર્યાય રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરે છે. પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ કાયમ રાખી નવા નવા પર્યાય રૂપી વસ્ત્ર ક્ષણે ક્ષણે ધારણ કર્યા કરે છે. તેથી નવા નવા પર્યાયોને પ્રાપ્ત કરે અને મૂકે તે 'દ્રવ્ય'. આવી પણ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા વિશેષાવશ્યક વગેરે ગ્રંથોમાં કરેલી છે.

પ્રશ્ન:- આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં પરસ્પર ભેદ છે ?

ઉત્તર:- હા, નામથી, સંખ્યાથી અને લક્ષણથી એ ત્રણેમાં પરસ્પર ભેદ છે.

નામભેદ- 'દ્રવ્ય નામ', 'ગુણ નામ', 'પર્યાય નામ' એ ત્રણેના નામ ભિન્ન ભિન્ન છે.

સંખ્યાભેદ- દ્રવ્યો ૬ છે, ગુણો અને પર્યાયો અનેક છે.

લક્ષણભેદ- અનેક પર્યાય ગમન, જુદા જુદા પર્યાયોમાં ગમન કરે તે દ્રવ્ય.

ગુણનું લક્ષણ- જેના યોગે દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યથી પૃથક્ કરાય તે ગુણ. એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યથી અલગ કરવું તે

ગુણનું લક્ષણ છે. જ્ઞાનગુણ આત્મ દ્રવ્યને પુદ્ગલ દ્રવ્યથી અલગ પાડે છે. રૂપાદિ ગુણો પુદ્ગલ દ્રવ્યને આત્મ દ્રવ્યથી અલગ પાડે છે.

પર્યાયનું લક્ષણ:-

પર્યાય-પરિગમન-સર્વતો વ્યાપ્તિ તે પર્યાયનું લક્ષણ છે. દ્રવ્યમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેવું તે પર્યાયનું લક્ષણ છે. જેમ ઘટ એ માટીમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહે છે.

એકત્વ-પૃથક્ત્વ-સંખ્યા-સંસ્થાન-સંયોગ-વિભાગ એ પર્યાયનું લક્ષણ છે. અથવા ગુણના વિકારો તે પર્યાય-

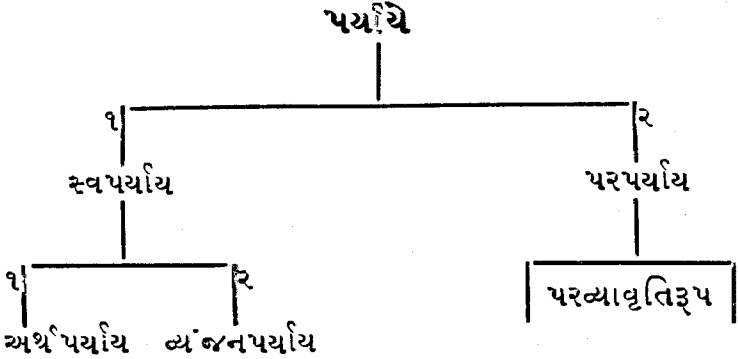
આ ત્રણેમાં નામ-સંખ્યા અને લક્ષણ ભેદે ભેદ પણ છે. અને કથાયિત અભેદ પણ છે કારણ કે ગુણ પર્યાયો એ દ્રવ્યાશ્રિતજ હોવાથી તે ત્રણેનો અભેદ પણ છે. જેમ જ્ઞાનાદિ ગુણ પર્યાયથી અલિપ્ત તે જીવદ્રવ્ય. રૂપાદિ ગુણ પર્યાયથી અલિપ્ત પુદ્ગલ દ્રવ્ય. જીવ દ્રવ્યો અને અજીવ દ્રવ્યોની જે નિયત વ્યવસ્થા છે તે ગુણ પર્યાયોના અભેદથી. રૂપાદિ ગુણ પર્યાયો પુદ્ગલ દ્રવ્યથી અલિપ્ત છે તો જીવ દ્રવ્યથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય જુદું પડે છે. પર્યાય નયથી વસ્તુ પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયથી લિપ્ત છે. અને દ્રવ્ય નયથી અલિપ્ત છે. પણ એકાંત ભેદ કે અભેદ નથી.

મૂળ દ્રવ્યો ૬ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાળ.

ગુણો અનંત છે-પર્યાયો અનંત છે.

પર્યાયો શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારે બતાવેલ છે.

સ્વપર્યાય— વસ્તુની સાથે વર્તમાનમાં અસ્તિત્વ રૂપે રહેલા તે.

પરપર્યાય— વસ્તુની સાથે નહિં રહેનારા અર્થાત્ સ્વ-અભાવરૂપેણ રહેલા તે. અથવા વસ્તુની સાથે સ્વભાવરૂપેણ-અસ્તિત્વ રૂપે રહેનારા તે સ્વપર્યાય અને વસ્તુ સાથે પોતાનો અભાવ રહે તે પરપર્યાય.

દા.ત.:— આત્મામાં જ્ઞાનાદિ ગુણો રહે તે સ્વપર્યાય. પણ આત્મામાં રૂપાદિ ગુણો રહેતા નથી, પણ તેનો અભાવ રહે છે તે પરપર્યાય.

પરપર્યાયોના જ્ઞાનથીજ સ્વપર્યાયોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. અને તેથીજ નિયત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. ‘આ ઘટ છે’. ‘પટ નથી’. એ ત્યારેજ ખોલાય કે આ દેખાતા ઘટમાં પટના ધર્મો નથી દેખાતા અને ઘટના ધર્મો દેખાય છે માટે

‘આ ઘટજ છે’ પટ નથી આવો સ્પષ્ટ યોધ થાય છે તેથી નિયત વસ્તુનું જ્ઞાન પરવસ્તુમાં રહેલા પર્યાયોના જ્ઞાનપૂર્વકજ થાય છે. ‘આ માણસજ છે, પશુ નથી’ એ ત્યારેજ કહેવાય છે કે વર્તમાનમાં દેખાતા મનુષ્યમાં પશુના પર્યાયો નથીજ, ત્યારેજ આ મનુષ્ય છે એવો નિર્ણય થાય છે.

એટલે એક વિવક્ષિત વસ્તુના જ્ઞાન માટે તે વસ્તુથી ભિન્ન જે અનંત વસ્તુઓ અને તેના ગુણધર્મોનું જ્ઞાન પ્રથમ આવશ્યક હોય છે. એક ઘટ વસ્તુમાં ઘટ અતિરિક્ત અનંત વસ્તુઓનો અભાવ રહેલો છે. અને અનંત વસ્તુઓથી ઘટ બુદ્ધો છે તે પરપર્યાયોથી જણાય છે. તેથી પરપર્યાયો એ પણ વસ્તુની એક અવસ્થા છે. માત્ર ફરક એટલો કે એક અવસ્થા વસ્તુની સાથે વર્તમાનમાં સંબંધિત છે. જ્યારે બીજી અવસ્થા વસ્તુની સાથે વર્તમાનમાં સંબંધિત નથી. પણ તેનો અભાવ વર્તી રહેલો છે.

‘અહિં ઘટ નથી’ અર્થાત્ આ જગ્યા સાથે હમણાં ઘટનો સંબંધ નથી. પણ ઘટનો અભાવ છે. ભાવને આધીન અભાવ છે અને અભાવને આધીન ભાવ છે. અહિં ઘટ છે તે ઘટથી અતિરિક્ત પદાર્થોના અભાવને આધીનજ યોદાય છે. અહિં ઘટ નથી તે ઘટના પ્રતિપક્ષીના અસ્તિત્વને આધીન છે. એટલે ઘટનું જ્ઞાન ઘટ અતિરિક્ત ઘટના પ્રતિપક્ષી જેટલાં વિશ્વવર્તી પદાર્થો છે તેને આધીન છે.

વસ્તુના ભાવ અને અભાવનું જ્ઞાન તેના પ્રતિપક્ષીને આશ્રીનેજ થાય છે. અભાવનું જ્ઞાન ભાવને આશ્રી અને ભાવનું જ્ઞાન અભાવને આશ્રી છે. તેથી વિવક્ષિત એક ઘટાદિ વસ્તુમાં

વિશ્વવર્તી પદાર્થોનો અભાવ રહેલો છે. આ ઘટ પટથી ભિન્ન છે, વસ્ત્રથી ભિન્ન છે, ઘરથી ભિન્ન છે, એમ વિશ્વવર્તી અનંત પદાર્થોથી ભિન્ન છે, એવું જ્યારે જ્ઞાન થાય ત્યારે એક વિવક્ષિત ઘટ વસ્તુનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય.

‘જે એનું જાણવું તે સર્વ જાણવું’ આ સૂત્રનું પણ તાત્પર્ય એજ છે. જે કે છદ્મસ્થથી વસ્તુના સમસ્ત-સ્વ-પર પર્યાયનું જ્ઞાન શક્ય નથી. છતાં સર્વજ્ઞ વચનની શ્રદ્ધાથી તે સર્વ વસ્તુને અનંત સ્વ પર પર્યાયથી યુક્તજ માને છે.

અર્થપર્યાય (વસ્તુપર્યાય)— જેમ ઘટમાં રહેલા મૃન્મયત્વ, પૃથુભુક્ત્વ-વૃત્તત્વ વગેરે ધર્મોને અર્થપર્યાય કહે છે.

વ્યંજનપર્યાય (વચનપર્યાય)— કુંભ, કલશ, કુટ વગેરે ઘટવાચક શબ્દો છે તેને વ્યંજનપર્યાય કહે છે.

આ ત્રણે અર્થપર્યાય, વચનપર્યાય અને પરપર્યાય એ ત્રણે અનંત-અનંત છે. વચનપર્યાયો ત્રિકાળની અપેક્ષાએ અનંત છે. આજે ઘટ વસ્તુ અમુકજ ઘટવાચક શબ્દોથી વાચ્ય બને છે. પણ તે ઘટ શબ્દ ત્રિકાળની અપેક્ષાએ અનંત વસ્તુઓનો વાચક પણ છે.

આ દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયનું જ્ઞાન આત્માને પોતાનું મૂળ અસલી સ્વરૂપ જાણવામાં બહુ ઉપયોગી છે. મારો આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનાદિ ગુણપર્યાયનું ભાજન છે. વર્તમાનમાં જે મારા ગુણપર્યાયો છે તે અશુદ્ધ છે. અરે! કેટલાક તો વાસ્તવિક મારા છેજ નહિ કર્મજન્ય છે. તેથી કર્મના ઉદ્ધયથી અને ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણ પર્યાયો વાસ્તવમાં આત્માના

નથી પણ શુદ્ધ ક્ષાયિક ભાવે સર્વથા કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણો-પર્યાયો એજ વાસ્તવિક આત્માના છે. જડના ગુણો અને પર્યાયોથી મારો આત્મા તદ્દન જુદો છે. મારું તેનાથી તદ્દન જુદું સ્વરૂપ છે. મારે જડ પદાર્થોના ગુણ પર્યાય સાથે શું સંબંધ છે? તેથી મારે તો મારા શુદ્ધ ગુણુ પર્યાયમાં ચર્ચા કરવી એજ હિતકારી છે. પર ચર્ચા તે અહિતકારી છે-ખતરનાક છે.

પરમાત્માના શુદ્ધ-દ્રવ્ય-ગુણુ પર્યાયના ધ્યાનથી આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે.

જૈન દર્શનમાં કારણનું સ્વરૂપ

કારણના મુખ્ય બે લેહ છે. (૧) ઉપાદાન કારણ—મૂળ કારણ—પરિણામી કારણ (૨) નિમિત્ત કારણ—સહકારી કારણ.

જગતમાં કોઈ પણ કાર્ય કારણ વગર ઉત્પન્ન ન થાય. જે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે કારણ પૂર્વક જ. કારણ પૂર્વમાં હોય અને કાર્ય ઉત્તરમાં. પહેલાં કારણ હાજર હોય તો જ ઉત્તરમાં (પશ્ચાત્) કાર્ય ઉત્પન્ન થાય. જેનું જે કારણ હોય તે તેને જ ઉત્પન્ન કરી શકે. માટીનો પીંડ ઘટનું કારણ છે તો તે ઘટને જ ઉત્પન્ન કરી શકે, વસ્ત્રને નહિ. અને વસ્ત્રનું કારણ તાંતુ, વસ્ત્રને જ ઉત્પન્ન કરી શકે, પણ ઘટને નહિ. તેથી જે જેનું કારણ હોય તેનાથી તે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય; અન્ય કાર્ય નહિ. તેમ કારણાભાસથી પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય નહિ. જેમ સ્તા પરની રેતીમાંથી ઘટ.

પ્રશ્ન:— “ઉપાદાન કારણ એટલે શું?”

૧. જે કારણમાં કાર્યની શક્તિ હોય તે ઉપાદાન કારણ.
૨. જે કારણ સ્વયં કાર્ય રૂપે પરિણમે તે ઉપાદાન કારણ.
૩. જે કારણ અન્વયી હોય તે ઉપાદાન કારણ.

જેમ માટીનો પિંડ ઘટનું ઉપાદાન કારણ છે. કારણ કે તે માટી પિંડ જ સ્વયં ઘટ રૂપે પરિણમે છે આ માટી પિંડમાં ઘટ રૂપી કાર્યની શક્તિ તિરોભાવે રહેલી છે માટે જ તે ઘટ રૂપે આવિર્ભાવ પામી શકે છે. જે જેમાં તિરોભાવે પણ ન હોય તો તેમાંથી તે આવિર્ભાવે પ્રગટ ન થાય. મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ લગ્ય જીવ, કારણ કે લગ્ય જીવ જ મોક્ષ રૂપી કાર્ય રૂપે પરિણમે છે—ઉત્પન્ન થાય છે.

જે જીવ પહેલાં સંસારી રૂપે હોતો તેજ જીવજ મોક્ષ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જીવ એ અન્વયી કારણ બન્યું. જે કાર્યની સાથે વ્યાપીને રહે, જેને છોડીને કાર્ય એક ક્ષણ પણ રહી શકે નહિં અર્થાત્ કાર્યનું શરીર તે ઉપાદાન કારણ.

પ્રશ્ન:— “નિમિત્ત કારણ એટલે શું?”

ઉપાદાનની હાજરીમાં કાર્યની ઉત્પત્તિમાં સહકારી કારણ. જેની ગેરહાજરીમાં ઉપાદાન હાજર હોવા છતાં પણ કાર્ય નજ થાય. કાર્ય થતું અટકી જાય તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે.

જેમ સેનાપતિ ગમે તેટલો બાહોશ અને કુશળ હોય પણ સૈન્ય વગર યુદ્ધ લડી શકે નહિ; સૈન્ય ગમે તેટલું બળવાન હોય પણ શસ્ત્રો વગર શું કરી શકે? દા.ત. માટીનો પિંડ તો હાજર છે પણ તે માટીમાંથી ઘટ બનાવનાર કુંભાર, ચક્ર, દાંડ વગેરે સામગ્રી ન હોય તો પણ ઘટ બની શકતો નથી. તેથી જેમ ઉપાદાન કારણ વગર ઘટ નજ બને તેમ નિમિત્ત કારણ વગર પણ ઘટ નજ બને. બંનેના સહયોગથીજ કોઈપણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય.

પ્રશ્ન:- “ ઉપાદાન કારણની મુખ્યતા કે નિમિત્ત કારણની ? ”

ઉત્તર:- જ્યાં કાર્ય બંનેના સહયોગથીજ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં મુખ્યતા-ગૌણતાનો પ્રશ્નજ ક્યાં રહે છે ? ઉપાદાન કારણને નિમિત્ત કારણને સાક્ષેપ રહેવું પડે છે. અને નિમિત્ત કારણને ઉપાદાન કારણને સાક્ષેપ રહેવું પડે છે. તેથી પરસ્પર એક બીજાને પરતંત્ર છે. જેમ સૈન્ય સેનાપતિને સાપેક્ષ રહે અને સેનાપતિ સૈન્યને સાપેક્ષ રહે તેજ યુદ્ધ જીતી શકે. એવું ઉપાદાન કારણમાં અને નિમિત્ત કારણમાં પણ છે.

કારણ કાર્યને સર્વથા અનુરૂપ પણ ન હોય અને સર્વથા અનનુરૂપ પણ ન હોય. પણ કથંચિત્ અનુરૂપ હોવું જોઈએ. માટી એ ઘટને કથંચિત્ અનુરૂપ છે, જ્યારે તંતુ એ સર્વથા અનનુરૂપ છે. માટે કથંચિત્ અનુરૂપ કારણમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય. સર્વથા કારણ અને કાર્ય અનુરૂપ હોય તો પછી ‘આ કારણ અને આ કાર્ય’ એવો ભેદ ન રહે. બીજું પછી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું પણ ક્યાં રહ્યું ?

કારણમાં કાર્ય નથી માટે તો કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા કારણ સામગ્રીની જરૂર પડે છે. કાર્ય ઉત્પન્ન થયા પછી ઉપાદાન કારણનું અસ્તિત્વ મટી જાય છે. ખૂદ કારણજ કાર્ય રૂપે પરિણમી ગયું પછી ઉપાદાન કારણનું પૃથક્ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. એટલે કારણમાં કાર્યની યોગ્યતા હોવી જોઈએ. અને સાથે સાથે તે યોગ્યતાને ફલવતી બનાવવા માટે સાધન-સામગ્રી પણ જોઈએ.

નિમિત્ત કારણો સેંકડો હાજર હોય અને ઉપાદાનજ

ગેરહાજર હોય તો પણ કાંઈ વળે નહિ. એટલે જ્યાં ઉપાદાન કારણ ત્યાં નિમિત્ત કારણને રહેવું પડે અને જ્યાં નિમિત્ત કારણ ત્યાં ઉપાદાન કારણને હાજર રહેવું પડે તોજ, તે બંને મળી કાર્યને સાધી શકે.

પ્રશ્ન:— ઉપાદાન હાજર હોય ત્યાં નિમિત્ત કારણ સ્વયં આવીજ મળે એમ નહિ ?

ઉત્તર:— ના, જો એવું હોય તો અનાદીકાળથી જીવ રૂપી ઉપાદાન કારણ પણ હાજરજ છે. અને નિમિત્ત કારણો પણ ભૂતકાળમાં દેવ-ગુરુ-ધર્મનો સંયોગ રૂપ અનંતીવાર પ્રાપ્ત થયેલાં છે. તો મોક્ષ રૂપી કાર્ય કેમ હબ્બુસુધી સિદ્ધ ન થયું ? માટે માનવું જોઈએ કે ઉપાદાન કારણ રૂપ જીવની હયાતી તો અનાદીકાળથી હોવા છતાં કાળ, ભવિતવ્યતા વગેરે કારણો ખૂટતા હતા. જૈન દર્શનનો કોઈપણ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પાંચ કારણોનો સમવાય માને છે. માટે કારણકુટ (પાંચે કારણોનો સમુહ) જ્યાં સુધી ભેગો થાય નહિ, ત્યાંસુધી એકલા ઉપાદાનથી શું થાય ? એટલે અનાદીકાળથી જીવ રૂપી ઉપાદાન હાજર હોવા છતાં પણ અત્યાર સૂધી પાંચે કારણોનો સમવાય તેમાંથી કાળ-ભવિતવ્યતા વગેરે ખૂટતું હતું તેથી જીવનો મોક્ષ હબ્બુસુધી થયો નથી.

એટલે જ્યાં ઉપાદાન હોય ત્યાં નિમિત્ત કારણ આવીજ મળે એવો કોઈજ નિયમ જૈન શાસનમાં નથી. કેટલાયે એવા ભવ્ય જીવો આ સંસારમાં સદાકાળ રહેવાના છે કે જેઓને કોઈ કાળે મોક્ષની સામગ્રી મળવાનીજ નથી. તેથી તેઓનો કોઈ કાળે મોક્ષ થવાનોજ નથી. તેમજ મોક્ષની સામગ્રી મળવા છતાં પણ કેટલાયે દુર્ભાગ્ય જીવો છે કે જેઓનો નજી-

ક્રમાં મોક્ષ થતો નથી. કારણકે દુર્ભવ્ય જીવેનું ઉપાદાન કારણ હમણાં યોગ્ય નથી. તેથી ઉપાદાન કારણ યોગ્ય અને તેજ ઉત્પાદન સામગ્રી મળતાં તેમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય.

ઘાસ એ દહીંનું અયોગ્ય ઉપાદાન કારણ કહેવાય, જ્યારે દૂધ એ દહીંનું યોગ્ય ઉપાદાન કારણ કહેવાય. જો કે ગાય કે ભેંસ ઘાસ ખાય તેજ તેમાંથી દૂધ અને છે. છતાં ઘાસમાંથી સીધું દહીં જની શકતું નથી. તેથી દહીંનું સાક્ષાત કારણ દૂધ તેજ તેનું ઉપાદાન કારણ કહેવાય. પરંપરા કારણ જે ઘાસ તે દહીંનું પરંપરા અયોગ્ય કારણ કહેવાય.

તળાવમાંથી માટી સીધી લાવી તેમાંથી કાંઈ ઘડો જની શકતો નથી. કારણ કે તે સંસ્કાર કર્યા વગરની માટી તે ઘટ માટે અયોગ્ય ઉપાદાન કારણ છે. પણ તેજ માટી ખૂંદીને મુલાયમ બનાવો તો ઘટ માટેનું યોગ્ય ઉપાદાન કારણ બન્યું.

જીવ પણ માર્ગાનુસારીના ઉપ ગુણોથી મુલાયમ અને તેજ તેના ઉપર રત્નત્રીના સુંદર ઘાટ ઘડી શકાય. માર્ગાનુસારી આત્મા એ મોક્ષનું ઉપાદાન કારણ છે. રત્નત્રીની સાધના એ જીવને મોક્ષ રૂપ બનાવવાની પ્રક્રિયા છે. અને સુદેવ-ગુરૂ-શાસ્ત્રો વગેરે અસાધારણ સહકારી કારણો છે.

માર્ગાનુસારી આત્મા એ મોક્ષ માટેનું યોગ્ય ઉપાદાન કારણ, રત્નત્રીનો પુરૂષાર્થ એ કુંભારના સ્થાને છે. અને ઠંડ-ચક-ચીવર વગેરેના સ્થાને સુદેવ-ગુરૂ-શાસ્ત્ર વગેરે છે.

સારાંશ એ છે કે એકલા ઉપાદાન કારણનેજ માનવું કે એકલા નિમિત્ત કારણનેજ માનવું એ મિથ્યાત્વ છે. બંનેનો

સાપેક્ષ સ્વીકાર તેજ સમ્યક્ત્વ છે. કારણની શુદ્ધિથી કાર્યની શુદ્ધિ થાય વિશિષ્ટ કારણથી વિશિષ્ટ કાર્ય થાય અને સામાન્ય કારણથી સામાન્ય કાર્ય ઉત્પન્ન થાય. અકારણથી કાર્ય ઉત્પન્ન નજ થાય. કારણથીજ કાર્ય નીપજે. કારણભાસથી-ભળતાં કારણોથી પણ કાર્ય નજ થાય. યોગ્ય કારણ સમુહ-થીજ કાર્ય થાય.

જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા જેટલા કારણોની આવશ્યકતા હોય તેમાંથી એકાદ પણ ખૂટે તો કાર્ય ન થાય. દા.ત. વિદ્યા પ્રાપ્તિ કરવી છે તો સ્કુલ, માસ્ટર, પુસ્તકો, આરોગ્ય, ભોજન, ઉત્સાહ. બુદ્ધિ, વિનય, ઉદ્યમ, વિદ્યાનો રસ વગેરે જરૂરી છે. તેમાંથી એક પણ ખૂટતું હોય તો વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

તેથી કાર્ય અને કારણોના સહકારથીજ થાય છે. પત્થર સો વર્ષ એમજ પડ્યો રહે તો પણ એની મેળે તેમાંથી મૂર્તિ ઉત્પન્ન ન થાય, પણ જ્યારે તેને યોગ્ય શિલ્પી મળે તોજ તેમાંથી મૂર્તિ બને. તેમજ શિલ્પી હોય પણ પત્થર ન હોય, હોય તો મુર્તિને યોગ્ય ન હોય તો પણ મૂર્તિ રૂપી કાર્ય ન બને. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

“નાકારણં ભવેત્કાર્યં નાન્ય કારણ કારણમ્ ॥” અન્યથા

ન વ્યવસ્થા સ્યાત્ કાર્ય કારણયોઃ કવચિત્ ॥

જૈન દર્શનમાં ધ્યાન

ધ્યાન એટલે શું ?

કોઈપણ જડ-ચેતન પદાર્થનું સ્થિર-એકાગ્ર ચિંતન કરવું તે ધ્યાન.

અનાદિકાળથી જીવ અજ્ઞાનવશ-મોહવશ-કષાપવશ કોઈને કોઈ પ્રકારનું ધ્યાન કરતો જ હોય છે. કોઈ ઘનનું ધ્યાન કરે છે, કોઈ સ્ત્રીનું ધ્યાન કરે છે, કોઈ પુત્ર-પુત્રીનું ધ્યાન કરે છે, કોઈ યશ-કિર્તીનું ધ્યાન કરે છે, કોઈ બંગલાનું ધ્યાન કરે છે, તો કોઈ મોટરનું, કોઈ રેડીયોનું, કોઈ ભોજનનું કોઈ વેપારનું, કોઈ શરીરનું ધ્યાન કરે છે. આવું અર્થકામ વિષયક સતત દીર્ઘકાલીન ધ્યાનના પ્રભાવે આત્મામાં કુસંસ્કારો અને કુવાસનાઓ ખૂબજ દઢ બની ગઈ છે. અને આવા અશુભ પાપમય ધ્યાનના યોગે જીવ અનંત કાળથી સિન્ન સિન્ન સિન્ન ૮૪ લાખ યોનિઓમાં અનંતાનંત જન્મ-મરણાદિ કષ્ટો-યાતનાઓ ભોગવી રહ્યો છે. હવે દેવોને પણ દુર્લભ એવો ઉત્તમ માનવ દેહ પામી અનંત જન્મ-મરણના દુઃખોમાંથી મુક્ત બનવું હોય, કુસંસ્કારો અને કુવાસનાઓની નાગચૂડમાંથી છુટી અપૂર્વ સહજ આનંદ અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો ધ્યાનનો વિષય બદલ્યા વિના જીવનો છૂટકો નથી.

આપણને હૃદયથી એમ લાગતું હોય કે આજ સુધી મેં

જેનું ધ્યાન કર્યું તેનાથી ચિત્તમાં કલેશજ થયો છે, દુઃખ અને અશાંતિના દાવાનળમાં જઈને પડ્યો છું, સાચા સુખ અને શાંતિથી વંચિત રહ્યો છું, કલેશ અને ઉદ્ભવેગનું જ લાજન બન્યો છું, અનેક પાપોથી જ ખરડાયો છું તો હવેથી ધ્યાનનો વળાંક બદલવાનો નિર્ધાર કરો. ધ્યાન તો જીવ કોઈને કોઈ પ્રકારનું કરતો જ હોય છે. તો પછી ધ્યાન એવું કેમ નહિ કરવું કે જેથી અનેક લવોના સંચિત પાપકર્મો બળીને ભસ્મી-ભૂત થાય, કુસંસ્કારો અને કુવાસનાઓનો નાશ થાય, પુણ્ય કર્મોનું ઉપાર્જન થાય, ચિત્તમાં શાંતિનો વાસ થાય, સહજ આત્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય, જ્ઞાનાદિ સંપત્તિઓ પ્રાપ્ત થાય, જન્મ-જરા મરણાદિ દુઃખોથી મુક્ત બને.

જો અશુભ ધ્યાન કરવું આપણને આધીન છે તો શુભ ધ્યાન પ્રશસ્ત ધ્યાન કરવું પણ આપણને જ આધીન છે. કંઈ અશુભ ધ્યાન કરવાનો આપણો સ્વભાવ નથી, પણ અશુભ ધ્યાન કરવું તે તો મનની વિકૃતિ છે, મનનો સડો છે. શુભ ધ્યાન-પ્રશસ્ત ધ્યાન કરવું એ જ આત્માને અત્યંત હિતકારી છે, તે જ આત્માનું પરમ કર્તવ્ય છે, તે જ મનની સંસ્કૃતિ છે. માટે મળેલા ઉત્તમ માનવ જીવનને અશુભ ધ્યાન કરી કરીને બરબાદ ન કરતા શુભ (પ્રશસ્ત) ધ્યાન દ્વારા જીવનને સુસંસ્કારિત, સુખ, શાંતિવાળું બનાવવું જરૂરી છે.

જૈન દર્શનમાં ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન બતાવેલાં છે:-

(૧) આર્તધ્યાન (૨) રૌદ્રધ્યાન (૩) ધર્મધ્યાન (૪) શુકલધ્યાન. આ ચારમાં પ્રથમનાં બે ધ્યાનો અશુભ (અપ્રશસ્ત) છે અને બાકીનાં બે ધ્યાનો શુભ (પ્રશસ્ત) છે.

આર્તધ્યાન એટલે શું ?

આર્ત = દુઃખથી પીડિત- શારીરિક અને માનસિક દુઃખોથી પીડિત પ્રાણીનું જે ધ્યાન તેને આર્તધ્યાન કહે છે.

આર્તધ્યાન નીચે મુજબ ચાર પ્રકારનું છે:-

(૧) ઇષ્ટ પદાર્થોના સંયોગનું ધ્યાન.

(૨) અનિષ્ટ પદાર્થોના વિયોગનું ધ્યાન.

(૩) રોગ નાશનું ધ્યાન અથવા રોગ સંબંધી ધ્યાન.

(૪) ધર્મસાધના દ્વારા આલોક કે પરલોકમાં મળતા ભોગ-સંપત્તિનું સકામ ધ્યાન (નિયાણાનું ધ્યાન).

ઇષ્ટના સંયોગનું ધ્યાન:-

(૧) મને આવા સુંદર મનોહર ભોગ સુખો ક્યારે મળશે ?

(૨) મને આવી આવી ઉચ્ચ સંપત્તિઓ, સત્તા, સુંદર રૂપ ક્યારે મળશે ?

(૩) મને આવા યશ, કીર્તિ, આદર-સત્કાર ક્યારે મળશે ?

(૪) વર્તમાનમાં જે સુંદર ભોગ સુખો પ્રાપ્ત થયેલ છે તે ન જાય તો બહુ સારું !

(૫) મને વર્તમાનમાં જે ધન-સંપત્તિ મળી છે તે કાયમ ટકી રહે તો બહુ સારું !

(૬) આવું સુંદર લાવણ્ય યુક્ત રૂપ ટકી રહે તો બહુ સરસ થાય !

(૭) આવી સુંદર રૂપવાળી પત્નીનો વિયોગ ન થાય તો સારું !

(૮) મગેત્રી આ સત્તાની ખુરશી ચાલી ન જાય અને કાયમ ટકી રહે તો સાઈં !

(૯) લોકોમાં જેવી ઇજ્જત-આબરૂ છે તેવી કાયમ ટકી રહે તો બહુ સરસ !

(૧૦) ભૂતકાળમાં આવી સુંદર સંપત્તિઓ, સત્તા, વૈભવો, ભોગો મળ્યા હતાં તે આજે હોત તો કેવી મબ્બ પડત ! પણ હાય ! દુર્ઘૈવ રૂઠવાથી ચાલ્યા ગયા ! હાય ! હવે શું થશે ?

(૧૧) પહેલાં શરીરની તાકાત, રૂપ લાવણ્ય કેવું સુંદર હતું હાય ! હવે તો ચાલતાં પણ પડી જઈ છું. રૂપ તો આરીસામાં જેવું પણ ગમતું નથી. જોને આ વાળ પહેલાં કેવા કાળા ભમ્બર જેવા આંકડીઆ કેવા શોભતા હતા ! હવે આ સરેદ વાળ કેવા અદર્શનીય લાગે છે. હાય ! બધું હવે હારી બેઠો.

આવા તો સેંકડો આર્તધ્યાનના વિકલ્પો હોય છે. આવા આવા સંકલ્પો વિકલ્પો કરી અજ્ઞાન જીવ હંમેશા દુઃખ અનુભવતો હોય છે. અને ચિત્તમાં હંમેશા કલેશ રહ્યા કરે છે. તેથી ચિત્તમાં શાંતિ સમાધિ હોતી નથી.

આ બધું અત્યંત વિષયાસક્તિને આભારી છે.

અનિષ્ટના વિચોગનું ધ્યાન:-

(૧) આ આવી કંકાસણી, કજીયાખોર, કદરૂપી, અણુ-ઘડ પત્ની મને વળી કયાં મળી ? કયાં એની સાથે માઈં પાનું પડયું ? હવે કયારે આ બલા-અનિષ્ટ ટળશે ?

(૨) આ વળી આવા નીચ પડોશી પાસે મેં ઘર ક્યાં લીધું ! હવે કઈં પણ શું ? ક્યાં જલ્દીથી ભાડે ઘર પણ મળે છે ?

(૩) આ આવને આવા મહેમાનો રોજને રોજ ક્યાંથી ટપકી પડે છે ? અને જુઓને જવાની તો વાતજ કરતા નથી ! જાણે બાપનું ઘર ન હોય ! પેદી ગયા છે ! આપણાથી રોજને રોજ આવા મહેમાનોનો બોલો પોષાય નહિ. પણ એમણું એમના મોઢા ઉપર કહેવાય છે કે તમે હવે જલ્દીથી ટપો !

(૪) આ ઘર તો ભાડે લીધું પણ નથી નાની વ્યવસ્થા, નથી ઇલેક્ટ્રીક, નથી સંડાસ, નથી હવા-ઉભાસ આવા ઘરમાં શી રીતે રહેવાશે ? ક્યારે બીજું સાઈં ઘર મળે અને આમાંથી છૂટું !

(૫) આ છોકરો તો વળી દેવતાઈ મલ્યો છે કે આખો દિવસ માઈં લોહી પી જાય છે. ન કાંઈ કામકાજ કરવું, ન કાંઈ કમાવું, હાડકા તો હરામ. માથે પડ્યો છે ! ઘરમાંથી કાઢી મુકું તો લોકો નિંદા કરે છે અને રાખું છું તો પોષાય તેમ નથી. હાય ! હવે શું કઈં ?

(૬) આ બાબુમાં રેડીયો આવ્યો છે કે ત્યારથી ચોવીસે કલાક મોટા બરાડા પાડી રાતના ઉંઘવા પણ દેતો નથી ! અને વળી રેડીયાવાળાને કહેવા જઈએ તો સામેથી લડવા આવે છે હવે શું કરવું ?

(૭) આ બુનાં કપડાં જલ્દી ફાટી જાય તો સાઈં ! જેથી જલ્દી નવા કપડાં મળે !

(૮) ભવિષ્યમાં આવા આવા અનિષ્ટ પ્રસંગો, અનિષ્ટ વસ્તુઓ ન પ્રાપ્ત થાય તો સાઈં !

(૯) ભૂતકાળમાં આવા આવા અનિષ્ટ પ્રસંગો, અનિષ્ટ વસ્તુઓ મલી હતી તે ગઈ તો સાડું થયું! નહિંતર આજ કેવો દુઃખી હોત!

અનિષ્ટનો સંયોગ ભવિષ્યમાં ન થાય; વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત અનિષ્ટ ટળે, અને ભૂતકાળમાં આવા અનિષ્ટ પ્રસંગો ગયા તે સાડું થયું. આવા અજ્ઞાનતાભર્યા વિચારોની પરંપરા આ ધ્યાનની કોટીમાં જાય છે.

વેદના (રોગ આશ્રી) નામનો આર્તધ્યાનનો ત્રીજો પાયો:-

શૂલ, શીર વેદના-તાવ-શરદી, વગેરે રોગાદિના વિયોગનો દૃઢ અધ્યવસાય (પરિણામ) તે પણ અશુભ ધ્યાન છે. આ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત રોગાદિના વિયોગની ચિંતા, તેની ચિકિત્સામાં અત્યંત મનની વ્યગ્રતા.

આ રોગ ટાળવા ક્યાં જઈ? શું કઈ? હાય! આપરે! બહુજ આ રોગથી કંટાળી ગયો છું હવે તો આનાથી ભગવાન છોડાવે તો સાડું!

જો કે પૂર્વે કરેલા પાપના ઉદ્દયેજ રોગાદિ વેદનાઓ આવે છે તેને વાસ્તવમાં પોતાનાજ કરેલા અશુભ કર્મનો વિપાક સમજી સમતા ભાવે ભોગવવી જોઈએ. પણ અજ્ઞાન જીવને સમભાવ રાખવાનું ક્યાંથી સુઝે? તેથીજ દુઃખી થઈ હાય-વોય કરી અલક્ષ હવાઓ ખાઈ કેઈ નવાં નવાં પાપો ઉપાર્જન કરે છે. આવેલા રોગ-વેદના કંઈ મનુષ્યના અજ્ઞાનતા ભર્યા ધમપછાડાથી ગભરાઈને ચાલી જતી નથી. તે તો

જ્યાં સુધી અશાતા વેદનીય હશે ત્યાં સુધી ભોગવવું જ પડવાનું છે તેના નિયત થયેલા વખતે રોગ-વેદના શમવાની છે તો પછી નાહક કલેશ-હાયવોય શા સાડું કરવી જોઈએ ?

ભૂતકાળમાં આવેો રોગ-વેદના આવી હતી તે ગઈ તે બહુ સાડું થયું, નહિતર કોણ જાણે જીવનનું શું થાત ! ભૂતકાળમાં રોગ-વેદના ગઈ તેનો આનંદ માણવો. છૂટકારાનો દમ ખેંચવો. ભવિષ્યમાં હવે બાપલા આવા રોગો-વેદનાઓ ન આવે તો સાડું ! આમ વેદના-રોગ પ્રત્યેની અત્યંત અરુચિ ધિક્કાર એ પણ દુષ્કર્મ બંધાવનાર છે.

રોગના પ્રતિકાર માટે ખૂબ દોડધામ કરવી, ઘરવાળાઓને પણ તંગ કરી દેવા અનુચિત છે. આનો અર્થ એ નથી કે રોગ આવે તો યોગ્ય ઉપચારો નજ કરવા. પણ તેમાં અત્યંત ઉત્સુકતા રાખવી, હાયવોય કરવી, તેના માટે અત્યંત આકુલ-વ્યાકુલ થવું, રોગમાં કુટુંબીઓ સેવા ન કરતાં તેમના ઉપર વારંવાર ગુસ્સે થઈ જવું, નારાજ થઈ જવું કે આ કેવા કુટુંબીઓ છે કે મારી આવી રોગની સ્થિતિમાં પણ સેવા કરતાં નથી. પછી તેમની વાત છે મને એકવાર સાંજે થઈ જવા દે ! પછી સ્વાર્થી લોકોને બતાવી આપું ! આવા કુવિકલ્પો કરવા તે આર્તધ્યાનનો ત્રીજો પાયો છે.

નિયાણાનું ધ્યાન નામનો ચોથો પાયો:-

આગામી કાળમાં દેવ-દેવેન્દ્ર, રાજા-મહારાજા, ચક્રવર્તી બનવાનું નિયાણું કરવું-ભોગ સંપત્તિઓની પ્રાર્થના કરવી તે આર્તધ્યાનનો ચોથો પાયો છે.

આ હું વર્તમાનમાં દાન-શીલ-તપ-ત્યાગ-સંયમનું

પાલન કરૂં છું તેના દ્રવ્ય તરીકે લલિષ્યમાં-આગામી જન્મમાં ઉત્તમ ભોગો-સંપત્તિઓ દેવીઓ વિગેરે મળજો. આવો ઉત્તમ ધર્મ અને તપ વેચી એના બદલામાં આવી તુચ્છ-વિનય્વર વસ્તુ માંગવી તે મહાન અજ્ઞાનતા છે. કોડી ખાતર કોડોને ફેંકી દેવા જેવું મૂર્ખાં કાર્ય છે.

તે પણ અત્યંત વિષયાસક્ત મનુષ્યોજ બહુધા ધર્મ સાધન-તપ-ત્યાગ વગેરે આવા દિવ્ય ઉત્તમ ભોગ સુખો માટેજ કરતાં હોય છે. તેથી ધર્મસાધના બદલ દિવ્ય ઉચ્ચ ભૌતિક સુખોની તીવ્ર અભિલાષા કરવી તેને નિદાન નામનું આર્તધ્યાન કહે છે.

આ નિયાણાનું ચિંતન અધમ છે. ધર્મરૂપી હસ્તિરત્ન વેચી ગધેડો ખરીદવા જેવું બાલિશ-અજ્ઞાન-ચેષ્ટિત છે. અજ્ઞાનથી અંધ અને અંધજ સ્ત્રીના કટાક્ષથી સ્થિત થયેલા પુરૂષો ઉંચા ઠેલવ અને ભોગના કામી તેના સર્જનમાં અત્યંત આસક્તિને ધારણ કરે છે. જ્યારે વિદ્વાનોનું ચિત્ત મોટા મોક્ષનીજ આકાંક્ષામાંજ એકતાન હોય છે.

આ ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન રાગ-દ્વેષ અને મોહને પરવશ જીવોને હોય છે. આ ધ્યાન સંસાર વૃદ્ધિ કરનારૂં અને તિર્યંચ ગતિ (પશુ-પક્ષી-પતંગ યોગિ) નું કારણ છે. તેથી આ ચાર પ્રકારના આર્તધ્યાનનું સ્વરૂપ જાણી તેનો ત્યાગ કરવા અહર્નિશ કટીબદ્ધ રહેવું જોઈએ. આ ધ્યાન ૧ થી ૬ ગુણુકાણા સુધી અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કારણ કે ત્યાંસુધીજ પ્રમત્ત યોગ છે. પ્રમાદવશ જીવો આ અશુભ-નીચ ધ્યાનને કરતા હોય છે.

રૌદ્રધ્યાનનાં ૪ પ્રકાર:-

- (૧) હિંસાનુબંધી (૨) મૃધાનુબંધી (૩) સ્તેયાનુબંધી
(૪) વિષય સંરક્ષણાનુબંધી

રૌદ્રધ્યાન એટલે શું ?

રૌદ્ર = ક્રૂર ધ્યાન. હિંસાદ્વી પાપો કરવામાં અતિ ક્રૂર ચિત્તનો પરિણામ તેને રૌદ્રધ્યાન કહે છે.

હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ:-

જીવોનો વધ કરવાનું, ગાઠ બંધને બાંધવાનું, દહન કરવાનું, અંકન કરવાનું, કાપવાનું, તેને ખતમ કરવાનું દુઃખમાં નાખવાનું, ખૂન-હત્યા કરવાનું જે ક્રૂરધ્યાન તેને હિંસાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. ભલે તે વખતે જીવ તે હિંસાની ક્રિયા ન કરતો હોય, પરંતુ તે કરવાના દઢ અધ્યવસાયથી કંઈ ભયંકર પાપકર્મોનું ઉપાર્જન કરે છે. આ રૌદ્રધ્યાની અતિ ક્રોધ રૂપી ગ્રહથી પકડાયેલો હોય છે. અર્થાત્ ઉત્કટ રોષને ધરનારો હોય છે. અતિ ઉત્કટ માન-માયા-લોભ-વશ પણ હિંસાનુબંધી ધ્યાન હોય છે.

મૃધાનુબંધી રૌદ્રધ્યાનનું સ્વરૂપ:-

હું એવું વચન બોલું કે સામી વ્યક્તિના છઠ્ઠા છૂટી બાય. તેને જેલ ભેગાજ થવું પડે, ઘરનાં નળીયાં પણ વેચવા પડે, તેની સ્ત્રીનાં ઘરેણાં વેંચતાં પણ પુરૂં ન થાય.

અથવા એના ઉપર એવો આક્ષેપ-આરોપ લગાડું કે તેની આબરૂના કાંકરા થઈ બાય. કે બહારમાં મોંઢું પણ

ખતાવવું તેને ભારે પડી જાય. તેની ગુપ્ત-મર્મ વાતો બહાર કડું કે જેથી તેને મરવા જેવું દુઃખ થાય કે આપઘાત કરવો પડે. કોર્ટમાં જુઠી ભયંકર હડહડતી સાક્ષી ભરૂં, ચાડી ચુગટી કડું, માર્મિક વચનો, નિષ્કુર વચનો, અસત્ય વચનો બોલી સામાને ઉતારી પાડું, કષ્ટમાં નાખું, મારી નાખું. પ્રાણીઓને છેદી નાખો, કાપી નાખો, ભેદી નાખો, બાળી નાખો શું ભેદ રહ્યા છે? ઉપાડીને ફેંકો. આવું હિંસાનું વચન તે પણ મૃધાનુબંધીમાં આવે.

શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ વચન, સામાને એકદમ હલકા પાડવાનું વચન. આવા આવા ભુંડા પ્રાણીઘાતક, માર્મિક, ગુપ્ત, શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ વચન બોલવાનું જે પ્રણિધાન તેને મૃધાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. ભલે પછી તેવાં વચનો બોલે કે ન બોલે, પણ એવા પાપમય-હિંસામય-જુઠભર્યાં વચનો બોલવાનો દૃઢ અધ્યવસાય (વિચાર) કર્યો તેજ મૃધાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન.

ભવિષ્યમાં હું આવાં આવાં વચનો બોલીશ. ભૂતકાળમાં જો હું આવા આવા વચનો બોલ્યો હોત તો ઠીક થાત! ભવિષ્યકાળ સંગંધી અને અતીતકાળ સંગંધી પણ મૃધાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન સમજવું. આવું આવું પાપમય, હિંસામય વચન બોલવું રહી જાયું, યાદ ન આવ્યું તેનો પશ્ચાતાપ, બળાપો કરવો તે પણ આમાં આવે.

બહુશ્રુત ન હોય છતાં કહે કે હું બહુશ્રુત પંડિત છું, બ્રહ્મચારી ન હોય છતાં કહે કે હું બ્રહ્મચારી છું, તપસ્વી ન હોય છતાં કહે કે હું તપસ્વી છું, લાગી ન હોય છતાં કહે કે હું લાગી છું. આવું વચન પણ મહામોહનીય બંધાવનારું અને ફૂર ચિત્તાના પરિણામ રૂપ છે.

સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન:-

પારકું ધન, ચીજ ચોરવાનું, પડાવી લેવાનું, લૂંટી લેવાનું, ફેસલાવી લઈ લેવાનું જે ધ્યાન તેને સ્તેયાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે. ચાહે પછી તે વસ્તુ ધન-સંપત્તિ લૂટવામાં, ચોરવામાં, પડાવી લેવામાં, સામાનું ખૂન કરવું પડે, મારવો પડે, તેની બિલકુલ પરવા કર્યા વગર, દુર્ગતિના-પાપના બિલકુલ ડર વગર જે ચોરી કરવાનું ધ્યાન-એક લગન. આલોક પરલોકના અપાયો-નુકશાનોથી નિરપેક્ષ બની પારકું પડાવી લેવાનું, લૂંટવાનું ધ્યાન.

વિષય સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન:-

શબ્દાદિ મનોહર વિષયો, ધન, સંપત્તિ, ઘર, દુકાન, સ્ત્રી પુત્ર પરિવાર, સત્તા વગેરે પ્રાપ્ત ભોગ સંપત્તિઓના રક્ષણમાં કૂર પરિણામ તેને વિષય સંરક્ષણાનુબંધી રૌદ્રધ્યાન કહે છે.

(૧) આ મારી સ્ત્રી સામે જે કોઈ બુવે કે અપહરણ કરવાની ધેરવી કરે તો તેને મારી નાખું !

(૨) આ મારા ધનને પડાવી લેવાની કોની તાકાત છે ? અને જે કોઈ પડાવી લેવા કે લૂંટી લેવા આવે તો તેની ખબર લઈ નાખું !

(૩) આ મારી સત્તાની ખુરશી ઉપરથી જે મને કોઈ ઉતારવા કોશીષ કરશે તો તેના બાર વગાડી નાંખીશ.

(૪) ચાહે તે ભોગે હું આ બધા મારા વૈભવો, વિષય મુખોનું રક્ષણ કરીશ. પછી તનું રક્ષણ કરવામાં હિંસા કરવી પડશે તો કરીશ, બુઠ બોલવું પડશે તો બોલીશ, વિશ્વાસઘાત

કરવો પડશે તો કરીશ, સગા બાપ સાથે વિરોધ કરવો પડશે તો કરીશ, ક્રોધ-માન-માયા-ક્રોધ, મારામારી, કલહ, ઝગડા, વૈર વિરોધ કરવા પડશે તો પણ કરીશ, પણ મારા વિષય ભોગોનું, સંપત્તિઓનું રક્ષણ કરીશ.

આવો જીવ સર્વજીવોમાં શંકાથી આકુલ ચિત્તવાળો હોય છે. શું ખબર આ લોકો શું કરે? ઇત્યાદિ શંકાશીલ રહ્યા કરે અને તેથી બિનઅપરાધીને પણ ઉપઘાત-નુકશાન કરી બેસે છે. આવા અત્યંત વિષયાસક્ત જીવોની અત્યંત કૂર લેશ્યા નિરંતર રહ્યા કરે છે. આ રૌદ્રધ્યાની બીજની આપત્તિ બેઠને આનંદ પામનારો હોય, ઇહલોક પરલોકના અપાયના ભયથી રહિત હોય, પાપોનો પશ્ચાતાપ ન હોય, પાપ કર્યા પછી પણ આનંદ માનનાર હોય. અને આ રૌદ્રધ્યાની નરક-ગામી હોય છે. આ ધ્યાન ૧ થી ૫ ગુણુડાણુ સુધી હોય. ગુણુસ્થાન કેમરોહની ટીકા મુજબ છઠ્ઠે ગુણુડાણુે પણ આ ધ્યાન હોય.

આત્માર્થી જીવોએ આ આર્તધ્યાનના અને રૌદ્રધ્યાનના સ્વરૂપને બહુને તેનો લાગ કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહે એજ શુભેચ્છા.

ધર્મધ્યાનના ૪ પ્રકાર

આજ્ઞાપાય વિપાકાનાં, સંસ્થાનસ્ય ચ ચિન્તનાત્ ।
દિત્યં વા ધ્યેય ભેદેન, ધર્મયં-ધ્યાનં-દતુવિધમ્ ॥

—(યાગશાસ્ત્ર-૧૦-પ્રકાશ)

૧) આજ્ઞા વિચય (૨) અપાય વિચય (૩) વિપાક વિચય (૪) સંસ્થાન વિચય. આ આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાન રૂપ ચાર ધ્યેય ભેદથી આ ધ્યાન પણ ચાર પ્રકારનું છે.

વિચય એટલે શું ?

વિચારણા કરવી તે. ('વિચયો વિચિન્તનં')

શંકા- ધર્મધ્યાનમાં આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન શું ? કેમકે 'ધર્મધ્યાન' શબ્દથી તો એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ધર્મસંબંધી (ધર્મવિષયક) દૃઢ વિચાર તે ધર્મધ્યાન. તેથી તેમાં માત્ર ધર્મનો જ વિચાર હોવો જોઈએ. તેના બદલે અપ્રસ્તુત આજ્ઞા વિગેરેનો વિચાર ધર્મધ્યાનની વિચારણામાં કેમ કરે છે ?

સમાધાન- ધર્મ એ જિનરાજની આજ્ઞામાં રહેલો છે તેથી- 'ધમ્મો આણાણ પડિબ્બધો ॥' જ્યાંસુધી જિનાજ્ઞાનું સ્વરૂપ જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી ધર્મધ્યાની ધર્મનો વિચાર,

પાલન વગેરે કેવી રીત કરી શકવાનો છે? આજ્ઞા (વચન) દ્વારાજ ધર્મતત્ત્વનો યથાસ્થિત ખ્યાલ આવી શકે છે. તેથી જિનરાજની આજ્ઞાના સ્વરૂપનો યથાર્થ ખ્યાલ હોવો જરૂરી છે. તેથી અહિં ધર્મધ્યાનમાં પ્રથમ આજ્ઞાનો વિચાર કરવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે. જિનરાજનું વચન યથાર્થ છે, સત્ય છે, અવિસંવાદી છે, પૂર્વાપર વિરોધ વગરનું છે, એકાંતિક અને આત્યંતિક કલ્યાણનો હેતુ છે, આવો દૃઢ વિશ્વાસ જ્યાંસુધી લગવાનના વચન પર ન થાય ત્યાંસુધી સાધકની ધર્મમાં અસ્ખલિત ગતિ કેવી રીતે થવાની હુતી? અને ખીબું જિનરાજની આજ્ઞાનો વિચાર કરવો તે પણ ધર્મજ છે ને?

શંકા- ધર્મધ્યાનના વિષયમાં અપાયની વિચારણા કરવાનું કારણ શું?

સમાધાન- રાગાદિ દોષો, હિંસાદિ પાપો વગેરેના નુકશાનની વિચારણા કરવાથી એક તો તે તે દોષોનો અને પાપોનો પક્ષપાત દૂર થાય છે અને તેના ભયંકર નુકશાનો જાણી સાધક તે દોષોથી અને પાપોથી દૂર રહે છે. અને તેથી બાધક દોષો ધર્મસાધનામાં જે વિઘ્ન કરતાં હતાં તે કરી શકતાં નથી. તેથી ધર્મના બાધક કારણોનો પણ વિચાર રાખવો જરૂરી છે કેમકે ગફલતથી પણ તે દોષો સાધનામાં લગ ન પડાવે.

રાગાદિ દોષોની ભયંકરતા સાધક જ્યાંસુધી ઝરાબર ન સમજે ત્યાંસુધી ધર્મ કરવાનું જોઈએ તેટલું જોમ આવતું નથી. તેથી પોતાના આત્મામાં કેટલા દોષો છે? કેટલા પ્રમાણમાં છે? અને પોતાને અને ખીબ જીવોને તેનાથી થઈ રહેલાં નુકશાન વિગેરેનો વિચાર કરવો પણ જરૂરી છે.

શંકા- વિપાકની વિચારણા શા માટે ?

સમાધાન- શુભાશુભ કર્મોના વિપાકની વિચારણા કરવાથી સત્કાર્યો કરવાનું ળગ મળે છે. અને અસત્કાર્યોથી તેના કટુ વિપાક (ફળ) બાણી દૂર રહેવાનું થાય છે. અને ચિત્તની સમાધિ માટે પણ કર્મ વિપાકની વિચારણા શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

શંકા- સંસ્થાનનો વિચાર કરવાથી શું ?

લોકનું સંસ્થાન, (આકૃતિ) તેમાં આવેલા અનંતાનંત જડ-ચેતન પદાર્થો અને તેનું વિવિધ સ્વરૂપ-સ્વભાવ, કાર્યો વગેરેનું વિવિધ ચિંતન કરતાં રહેવાથી મનમાં રાગાદિ દોષો ઘૂસવાનો અવકાશ મળતો નથી. તેથી ધર્મધ્યાન સારી રીતે સ્થિરતાથી થઈ શકે છે.

જેના આધાર પર ધર્મસાધના કરવી છે તે જીનરાજની આજ્ઞાનો વિચાર, રાગાદિ દોષો જે ધર્મના કટ્ટા શત્રુઓ છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ, શુભાશુભ કર્મોના વિપાકનું ચિંતન જે પ્રાણીને ધર્મ કરવામાં ળગ આપનારું છે અને સંસ્થાનનો વિચાર મનરૂપી મદોન્મત ગાંડા હાથીને કે જે ધર્મરૂપી વૃક્ષને ઉખેડવા મથી રહ્યો છે તેને અંકુશમાં લેનારો કુશળ મહાવત છે. તેથી આ આજ્ઞા વિચય, અપાય વિચય, વિપાક વિચય અને સંસ્થાન વિચયરૂપ ધ્યાનથી શ્રુતરૂપ અને ચારિત્ર્યરૂપ ધર્મની પુષ્ટિ થાય છે. અને પુનઃ પુનઃ આની વિચારણાથી શુભધ્યાનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ ધર્મધ્યાનના ચાર પાયાનો પુનઃ પુનઃ વિચાર એ ચાર ગતિમય સંસારનો શિવ્ર અંત કરનાર છે તેથી મુમુક્ષુએ આ ધ્યાનની યોગ્યતા

પ્રાપ્ત કરી યોગ્ય દેશ, કાળ, આસન, આદાંબન, ભાવનાઓ વગેરે દ્વારા આ ધ્યાન ધ્યાવવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને સાથે સાથે શક્ય ત્યાજ્ય દોષો અને પાપોનો ત્યાગ અને શક્ય ધર્મસાધનામાં ઉદ્યમ પણ જરૂરી છે. ખાલી ધર્મધ્યાનની બાણકારી માત્રથી ખાસ લાભ નથી. જૈન શાસનમાં કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાનની બાણકારીની કંઈ બહુ કિંમત નથી.

મોક્ષની પ્રાપ્તિ સમ્યક્ જ્ઞાનપૂર્વકની સત્ક્રિયાથી થાય છે, નહિં કે એકાંત જ્ઞાનથી કે એકાંત ક્રિયાથી. પણ બંનેના સુલભ સહયોગથીજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આજ્ઞા વિચય:-

(૧) જિનાજ્ઞા રાગ-દ્વેષરૂપી તિક્ષ્ણ વિષનો શિદ્ધ નાશ કરનાર પરમ મંત્ર છે.

(૨) ગાઠ મોહાંધકારથી ભરેલા લોકનો અંધકાર દૂર કરનાર સહસ્રરશ્મિ છે.

(૩) આધિ-આધિ-ઉપાધી રૂપ ત્રિવિધ પ્રચાંડ ગરમીથી તોળા તોળા પોકારતા સંસારના મુસાફરોને અદ્ભુત ત્રાણભૂત વિશાળ ઘટાદાર વડલો છે.

(૪) કર્મરૂપી પર્વતને તોડવા માટે વજ્ર સમાન છે.

(૫) કર્મરૂપી વન માટે જિનાજ્ઞા દાવાનળ સમાન છે.

(૬) પાપરૂપી અંધકારનો નાશ કરનાર રત્ન દીપક સમાન છે.

(૭) પાપરૂપી ઝેરી વર્ષાથી બચાવનાર અપૂર્વ છત્ર છે.

(૮) કુવાદીઓરૂપી ધ્રુવડો માટે સૂર્ય સમાન છે.

જનરાજના રચાદ્વાર ગર્ભિત વચન આગળ કુવાદીઓની કુચુક્રિતઓ મહાત થઈ જાય છે.

(૯) જેની હૃદયગુણમાં આ જન વચનરૂપી સિંહકેશરીનું બચ્ચું ખેલી રહ્યું હોય છે ત્યાં આગળ કુમતોરૂપી હાથીઓનાં ટોળાંઓ તેના એકજ સિંહનાદથી પલાયન થઈ ભાગી જાય છે.

(૧૦) કુમતિઓની કુચુક્રિતઓરૂપી સેંકડો ઘડાઓને ક્ષણમાં ભાંગવા માટે મુદ્દગર સમાન છે.

(૧૧) સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબતા જીવો માટે દ્વીપ સમાન છે.

(૧૨) લોકાલોકનો પ્રકાશ કરવામાં સૂર્ય સમાન છે.

(૧૩) સકલ પાપોરૂપી પિશાચોને વશ કરનાર કુશળ ભુવો છે.

(૧૪) 'સર્વે જીવા ન હન્તવ્યાઃ' આ પ્રતિપાદન કરવા દ્વારા સકળ સૂક્ષ્મ બાહર જીવોનું હિત કરનાર છે.

(૧૫) સદ્ભુત પદાર્થોની જ્ઞાપક છે.

(૧૬) સ્વભાવથી ક્રૂર અને રાગરૂપી વિષને પરવશ એવા પણ અત્યંત પાપી અને વિષયાંધ જીવોને પણ જનવચનથી ભાવિત મનવાળા બનાવીને ત્રૈલોક્યને સુખકારી બનાવે છે. અર્થાત્ સર્વત્યાગ કરાવવા દ્વારા સર્વ વિશ્વવર્તી જીવોને અભયદાન આપનાર બનાવે છે.

(૧૭) હજારો સુચુક્રિતઓથી વ્યાપ્ત જન વચનરૂપી મોહકને રાત દિવસ ખાતાં પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષ તૃપ્ત થતો નથી.

(૧૮) સકલ દુઃખોરૂપી રોગોનું જનવચન અદ્વિતીય ઔષધ છે.

(૧૯) આ જીનરાજનું વચન દેવલોકવાસી દેવદેવેન્દ્રોને પ્રણ માન્ય છે, પ્રમાણભૂત છે.

(૨૦) જે જીનરાજના વચનથી લવ્ય લઘુકર્મી જીવોને કુશળ કાર્યોમાં પ્રવર્તવાનું જણાવવામાં આવે છે.

(૨૧) લવ્ય જીવોના શંશયોરૂપી તિમિરનો નાશ કરનાર છે.

(૨૨) અનિપુણ પુરૂષ આ નય, લંગ, પ્રમાણ અને ગમથી ગંભીર જીનવચનને સમજવા સમર્થ બની શકતો નથી. કોઈ લઘુકર્મી લવ્ય જીવજ તિક્ષણ પ્રજ્ઞા વડે ગુરૂગમ દ્વારા આ જીનવચનની ગંભીરતા જાણવા લાગ્યશાળી બની શકે છે.

(૨૩) આ જીનેશ્વર દેવો સ્વયં રાગ દ્વેષને જીતનારા અને સર્વજ્ઞ હોવાથી તેઓના વચનમાં કયાંયે સંશય કરવાનો અવકાશ છેજ નહિ. કારણ કે વિપરિત પ્રરૂપણા રાગ-દ્વેષ કે અજ્ઞાન વિના ન હોય. તેથી અનુપકૃત ઉપકારી જીનેશ્વર દેવો એકાંતે પરાનુગ્રહ પરાયણ હોવાથી તેઓનું વચન એકાંતે પરમ શ્રદ્ધેય-પરમ ઉપાદેય છે. આવી આવી રીતે લિન્ન લિન્ન સુંદર વિશેષણોથી યુક્ત જિનાજ્ઞાનો-જિનવચનનો એકાગ્ર વિચાર કરવો તે ધર્મધ્યાનનો પ્રથમ આજ્ઞા વિચય નામનો પાયો છે.

(૨૪) જીન વચન અર્થથી અનાદી-અનંત છે જ્યારે સૂત્રથી અનિત્ય છે.

(૨૫) ગણધર દેવોએ આ જીનવચનને સૂત્રથી ગુંથેલું છે અને તેના ઉપર તીર્થંકરોએ સત્યની મહોર-છાપ મારેલી છે.

અપાય વિચય:-

(૧) હે જીવ! રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ, હિંસાદિ

પાપો અને આશ્રવાદિ અશુભ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતા જીવોના આલોક પરલોકમાં થતાં લાખો નુકશાનોનો-દુઃખોનો-પીડાઓનો સ્થિર વિચાર કર !

(૨) તેં પણ આજ સુધી અનંતકાળમાં આ રાગાદિ દોષો અને હિંસાદિ પાપોમાં ચકચૂર બનીને અનંતીવાર નરકાદિ દુર્ગતિઓમાં અનંતાનંત જન્મ-મરણાદિ કષ્ટોને ભોગવ્યા ! આજે પણ આવા ઉત્તમ જીવજાતના ધર્મયુક્ત માનવભાવમાં હજી પણ તે દોષોનો પાપોનો પક્ષ કેમ છોડતો નથી ? તારૂં નિકંદન કાઢનારાં, તારી અનંત જ્ઞાનાદિ સમૃદ્ધિને લૂંટી લેનારા પ્રત્યે પણ તારો આટલો પક્ષપાત કેમ છે ? તે મને સમબદતું નથી. તેં તે રાગાદિ દોષોને વશ કેઈવાર હલકા મનુષ્યોની પણ ગુલામી પરાધીનતા ભોગવી. નહિ કરવા યોગ્ય પરસ્ત્રીગમન, વેશ્યાગમન, સ્વામીદ્રોહ, માતૃદ્રોહ-ઘાત, હિંસા, બુઠ, ચોરી, પરિવ્રહ, માંસાહાર, શરાબ વગેરે પાપો કરવામાં પણ કંઈ બાકી રાખી નથી.

(૩) હે જીવ ! જેમ મહાવ્યથાથી પીડાતો મનુષ્ય હોવા છતાં પણ કુપથ્યની અલિલાપા કરે છે. તેમ અપ્રશસ્ત રાગ-દ્રેષ ઉઠવા માત્રથી દુઃખને દેનારા છે, આસક્તિને જન્માવનારા છે, ચિત્તને વિહ્વળ અને અશાંત કરનારા છે, કેઈ તોફાનો ઉત્પન્ન કરનારા છે. છતાં તું તેઓનો સંગ કેમ છોડતો નથી ?

(૪) જેટલા પ્રમાણમાં રાગ-દ્રેષની માત્રા તીવ્ર તેમ દુઃખ પણ તીવ્ર. દ્રેષ તો ઉઠવા માત્રથી દેહનેજ પ્રથમ તપાવે છે, મગજ ગરમ કરી નાંખે છે અને આગળ વધતાં ઘરમાં, કુટુંબમાં,

પણ સંતાપ કરાવનારો બને છે. જેમ કોટરસ્થ અગ્નિ જલ્દીથી વૃક્ષને બાળી મૂકે છે તેમ.

(૫) પરલોકમાં દીર્ઘ-નરકાદિ ફળ-દીર્ઘસંસાર એ રાગાદિ દોષોનું ફળ છે.

(૬) મિથ્યાત્વથી મોહિત મતિવાળા પાપી જીવો આ લોકમાંજ નરકની ઉપમાવાળા દુઃખોને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી આ જગતમાં કોઈક સર્વ પાપો કરતાં પણ (મિથ્યાત્વ) અજ્ઞાન જેવું ખેદકર (ભયંકર) પાપ કોઈ નથી. કેમકે જે અજ્ઞાનના પાપથી જેની મતિ આચ્છાદિત થઈ ગઈ છે એવા લોક પોતાના હિતાહિતને પણ જાણી શકતા નથી.

(૭) પ્રાણી વધાદિથી અવિરત, હિંસાદિ પાપોની પ્રતિજ્ઞા વગરના પાપી જીવો પોતાના દીકરા-દીકરીઓના ઘાતરૂપ અતિ નિંદનીય પાપોને પણ કરતા સંકોચાતા નથી.

(૮) કાયિકયાદિ પરચીસ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતા જીવો આલોક પરલોકમાં કેઈ પાપોને ઉપાર્જન કરી સંસારની વૃદ્ધિ કરે છે.

(૯) આ રાગાદિ દોષો-હિંસાદિ પાપો ક્ષમાદિરૂપ અને અહિંસારૂપ જે ધર્મસ્થાનો તેના વિરોધી છે, શત્રુ છે તેથી હે જીવ! તે ધર્મઘાતક શત્રુઓથી તું સદા ચેતતો રહેજે.

(૧૦) જે આલોકમાં રાગ-દ્વેષ ન હોત તો કોઈ દુઃખ પીડા પણ ન હોત. રાગ-દ્વેષજ કર્મબંધનું કારણ છે. અને કર્મબંધનથીજ નરકાદિ દુર્ગતિઓમાં જન્મ મરણાદિ દુઃખો જીવને ભોગવવાં પડે છે.

(૧૧) સ્વભાવે શુદ્ધ, નિરંજન, નિરાકાર સ્કૃતિક જેવા નિર્માળ આત્માને કાળોમિશ કરનારા કાળળ જેવા આ રાગાદિ દોષો છે.

(૧૨) પ્રશમ સુખથી જીવને વંચિત રાખનારા આ રાગાદિ દોષોજ છે તેને જ્યાંસુધી તું હટાવીશ નહિ, નિર્મૂળ કરીશ નહિ ત્યાંસુધી સાચું સુખ અકષાય ચારિત્ર-વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત કરી શકીશ નહિ.

(૧૩) સાથે સાથે રાગાદિ દોષોને પોષનારા, જગાડનારા નિમિત્તોથી પણ દૂર રહેજે. કેમકે રાગદ્વેષરૂપી અગ્નિ વિષયો રૂપી ઇન્ધનને પ્રાપ્ત કરીનેજ સળગતો રહે છે. તેથી તે અગ્નિને હવે શાંત કરવો હોય તો રાગદ્વેષરૂપી અગ્નિમાં વિવિધ વિષયો રૂપી લાકડાં નાખવાનું અંધ કરવું જોઈએ જેથી લાકડાં વગર તે રાગદ્વેષરૂપી અગ્નિ ખુઝાઈ જાય.

(૧૪) સંસાર ત્યાગ કરવાનું આ પણ એક મુખ્ય કારણ છે કે સંસારમાં મનુષ્યને સ્થાન-સ્થાન પર ક્ષણે ક્ષણે રાગ-દ્વેષનાં નિમિત્તો મળે છે અને તેથી નિમિત્ત પામી જીવ ડગલે પગલે રાગદ્વેષની આગમાં જઈ પડે છે.

સાધુ અવસ્થા-સાધુ જીવનજ એક એવું સુંદર-અલિપ્ત જીવન છે કે સહજ મોટા-મોટા કંચન કામિની પુત્ર-પરિવાર-ધર-દુકાન, દાગીના, સત્તા જેવા રાગ-દ્વેષ વર્ધક નિમિત્તોથી ખચી જવાય છે. તેથી સહેલાઈથી ક્ષમાદિ ધર્મોનું આરાધન કરી શકાય છે.

(૧૫) હે જીવ ! તારે આધીન મોક્ષમાર્ગ હોવા છતાં તે કુમાર્ગ પર ચાલીનેજ તે તારા હાથેજ તારા પગ પર કુહાડી મારી તું વેદનાની બૂમો કેમ પાડી રહ્યો છે ?

(૧૬) હે જીવ! ધર્મરૂપી સૌરાભ્ય પ્રાપ્ત થવા છતાં વિષયોની લિક્ષા એક લિખારીની માફક સંસારની ગલીએ ગલીએ કેમ માગી રહ્યો છે? તને શરમ કેમ નથી આવતી?

આવી રીતે લિખ લિખ દૃષ્ટિકોણથી રાગાદિ દોષો, હિંસાદિ પાપો અને આશ્રવાદિ ક્રિયાઓથી સ્વ-પરને થતા નુકશાનોનો સ્થિર એકાગ્ર ચિત્તે વિચાર કરવો તે ધર્મધ્યાનનો ખીન્ને પાયો છે.

વિપાક વિચય:-

(૧) અરિહંતોની લબ્ય, સર્વશ્રેષ્ઠ સંપદાઓ અને નારકીની લયંકર વિપદાઓ જોતાં લાગે છે કે શુભાશુભ કર્મનું એક છત્રી સામ્રાજ્ય આ વિશ્વ ઉપર પ્રવર્તી રહેલ છે.

(૨) એકજ રાજગૃહીમાં રહેતો શાલીલદ્ર રોજ નવા નવા દેવતાઈ વૈલધો અને વિલાસો ભોગવતા હતો. અને એજ નગરીમાં રહેતો દ્રમક (લીખારી) લિક્ષા માટે આખી નગરીમાં આખો દિવસ શ્રીમંતોના દ્વારે ભટકવા છતાં પેટભર રોટલાનો ટુકડો પણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નહોતો. તે કર્મની લીલા નહીં તો શું છે?

(૩) એક વખત અયોધ્યાના રાજમહેલોમાં વિવિધ વૈલધોમાં મહાલક્ષ્મી રાજરાણી સીતાને ગર્ભિણી અવસ્થામાં અટૂલી નિરાધાર હિંસક પશુઓથી ભરેલા મહા વિકટ જંગલમાં મૂકાઈ જવું પડ્યું તે કર્મની કૂર મશકરી નથી તો શું છે?

(૪) મહાપરાક્રમી, મહાયોદ્ધાઓ, મહાસામ્રાજ્યના ધણી એવા પાંચ પાંડવોની એક પત્ની સતી દ્રૌપદી રાણીનાં દુષ્ટ દુર્યોધને ભરસલામાં પાંચે પાંડવોને દેખતાં ચીર ખેંચ્યા-

આખરૂ લીધી તે શું કર્મની મશકરી નથી તો શું છે ?

(૫) સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્ર રાજને ચંડાળને ત્યાં વેશાવાનો અવસર આવ્યો અને મહારાણી તારામતીને નીચ ઘેર પાણી ભરવાં પડ્યાં તે કર્મની લયંકર વિટંબણા નથી તો શું છે ?

(૬) મુંજ રાજને ઘેર ઘેર લિક્ષા માટે દુશ્મનના રાજ્યમાં નીચી મુંડીએ ભટકવું પડ્યું તે કર્મની કૂર રમત નથી તો શું છે ?

(૭) સગર ચક્રવર્તીના એક સાથે સાઠ હજાર પુત્રોને સજાગાવી નાખ્યા તે એક કર્મની સંહારલીલા નથી તો શું છે ?

(૮) ષટ્પંડનું પુણ્ય ભોગવનાર ધ્રુવદત્ત ચક્રવર્તીની આંખો ફેાડાવનાર કર્મ ચંડાળ સિવાય કોણ છે ?

(૯) દેવલોકના ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રાણીઓના રૂપને મહાત કરે તેવા અદ્ભુત રૂપને ધારણ કરનાર સનત્ કુમાર ચક્રવર્તીના શરીરમાં એકાએક લયંકર સોળ રોગ ઉત્પન્ન થઈ ગયા અને અનુપમ રૂપની લીલા એક ક્ષણમાં ધૂળમાં રજદોળાઈ ગઈ તે કર્મ પિશાચની સાર્વભૌમતા નથી તો શું છે ?

(૧૦) અગ્નેનું ધન પોતાની પાસે હોવા છતાં રાજ તેલ ને ચોળા ખાનાર અને ભારે વરસાદની ઝડીઓમાં, ચોમાસામાં નદીના પુરમાં તણાતાં લાકડાં લેવા પોતડી પહેરીને અંપલાવનાર કંબુસ મમ્મણુ શેઠની ઘોર વિટંબણા કરનાર અને સાતમી નરકમાં લઈ જનાર દુષ્ટ કર્મ સિવાય કોણ છે ?

(૧૧) મૃગાપુત્ર લોદીઆએ રાજમંદિરમાં રાજરાણીના પેટે જન્મ લેવા છતાં જન્મથી ઘોર દુર્ગંધી શરીર, નહિં નાક-કાન, નહિં મુખ, નહિં હાથ-પગ, નહિં પેટ આવા કટુ

ક્રોને આપનાર કર્મરૂપી ઝેરી વૃક્ષ સિવાય કોણ છે ?

(૧૨) રાજને રાંક બનાવનાર, મૂર્ખને પાંડિત બનાવનાર, દુર્લાગીને સૌભાગી બનાવનાર અને સૌભાગીને દુર્લાગી બનાવનાર, યશ, અપયશ, સંપદાઓ, વિપદાઓ, સુરૂપ-કુરૂપ આપનાર, ઉચ્ચ કુળમાંનો નીચ કુળમાં જન્મ આપનાર લણેલાઓને અલણની શુભામી કરાવનાર અને પાંડિત મૂર્ખની શુભામી કરે. તેમાં શુભાશુભ કર્મનું જ નાટક દેખવામાં આવે છે.

(૧૩) દેવલોકના દેવતાને પણ ગર્ષેડીના પેટમાં પૂરનાર આ કૂર કર્મ સરકારજ છે ને ?

(૧૪) અપ્રકર્મોની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશના શુભાશુભ ભેદનું ચિંતન કરવું, કર્મની ઉત્તર ૧૫૮ પ્રકૃતિઓનો વિચાર કરવો વિગેરે....

આવા આવા શુભાશુભ કર્મના-પાપ-પુણ્યના ક્રોનો (વિપાકનો) એકાગ્ર ચિત્તે વિચાર કરવો તે ધર્મધ્યાનનો વિપાક વિચય નામનો ત્રીજો પાયો છે.

સંસ્થાન વિચય:-

જન કથિત ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનાં લક્ષણો, સંસ્થાન, આધાર, ભેદ, પ્રમાણ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વ્યય પર્યાયોનું ધ્યાન કરવું તે. જેમ ધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ ગતિસહાયક, અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ સ્થિતિસહાયક ઇત્યાદિ.

સંસ્થાન:- પુદ્ગલ રચના વિશેષ ।

પરિમંડલાદિ સંસ્થાન અણવ દ્રવ્યોને હોય છે.

- (૧) પરિમંડલાકાર (૨) વૃત્તાકાર (૩) ત્રિકોણાકાર
(૪) ચતુરસ્રાકાર (૫) આયાતાકાર.

જીવોને વિષે છ સંસ્થાન:-

- (૧) સમચતુરસ્ર (૨) ન્યયોદ્ધ (૩) સાદી (૪) વામન
(૫) કુખ્જ (૬) હુંડક.

લોકનું સંસ્થાન- વૈશાખાકાર- જે કેડે હાથ ઢંધ
પગ પહોળા કરી ઉભેલ પુરૂષવત્.

લોકનું અધઃ સંસ્થાન- વોત્રસનાકારે.

લોકનું મધ્ય સંસ્થાન- અણી આકારે.

લોકનું ઉર્ધ્વ સંસ્થાન:- મૃદંગ આકારે.

આધાર:- ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો આકાશના આધારે
રહેલા છે તેનો વિચાર કરવો અથવા સ્વસ્વરૂપેણ સ્થિત છે.

ભેદ:- ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્કંધ, દેશ અને પ્રદેશ ત્રણ
ભેદ છે.

પ્રમાણ:- ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યો લોકાકાશ પ્રમાણ
છે. તે ધર્માસ્તિકાયાદિ છવ્વે દ્રવ્યો પ્રતિસમય ઉત્પન્ન થાય છે,
નાશ પામે છે અને મૂળ સ્વરૂપે કાયમ છે-સ્થિર છે.

પ્રશ્ન- ધર્માસ્તિકાયાદિમાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-વ્યય શું ?

ત્યાં વિવક્ષિત સમય સંબંધરૂપ અપેક્ષા લેવી. દા.ત.
વર્તમાન સમય સંબંધરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તદનન્તર અતીત
સંબંધરૂપે નાશ થાય છે અને ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યરૂપે નિત્ય
રહે છે.

આ પંચાસ્તિકાય લોકને જીનેશ્વરોએ અનાદી અનંત કહ્યો છે.

ક્ષેત્રલોક ત્રિવિધ:- ઉર્ધ્વ-મધ્ય-અધો.

ઉર્ધ્વલોકમાં જ્યોતિષ્કાદિ સહિત અનુત્તર વિમાન પર્યાંત અસંખ્યેય રત્નોનાં વિમાનો.

મધ્યલોકમાં જંબુદ્વીપાદી સ્વયંભૂરમણુ પર્યાંત અસંખ્ય દ્વીપો આવેલા છે લવણુ સમુદ્રાદિ અસંખ્ય સમુદ્રો આવેલા છે.

અધોલોકમાં રત્નપ્રલાદિ સાત પૃથ્વીઓ આવેલી છે, તેમાં નારકોના ૮૪૦૦૦૦ લાખ નિવાસસ્થાનો (નરકવાસો) છે.

સીમંતક પાવથાથી અપ્રતિષ્ઠાન સુધી સંખ્યેય છે. વલય, ધનોદધિ, ધનવાત, તનવાત એ ધર્માદિ સાત પૃથ્વીઓને વીંટાલેલા છે અથવા તેમના આધારે સાતે પૃથ્વીઓ રહેલી છે.

ભવન:- રત્નોનાં ભવનો (મહેલ જેવાં) અસુરાદિ દશ નિકાય સંબંધી ૭ કોડ ને ૭૨ લાખ ભવનપતિના ભવનો છે. અને વ્યંતરનાં અસંખ્યેય નગરો (ભવનો) આવેલાં છે.

આ ભવનો શાનાં આધારે રહેલા છે ?

આકાશ અને વાયુના આધારે રહેલાં છે.

જીવ સ્વરૂપનો વિચાર:- સાકાર અને નિરાકાર. ઉપયોગ સ્વરૂપ જીવ છે. સાકાર ઉપયોગ ૮ પ્રકારનો છે અને અનાકાર ઉપયોગ ૪ પ્રકારનો છે.

જીવ અનાદિ અનંત છે, અરૂપી છે, શરીરથી ભિન્ન છે, કર્મનો કર્તા-લોકતા છે. જીવના પોતાના કર્મજનિતજ

સંસાર સમુદ્ર છે. તે સંસાર સમુદ્ર જન્મ મરણાદિ રૂપ ખારા જળથી ભરેલો છે. તેના તળિયે ચાર કવાયરૂપી ચાર પાતાળ કલશો આવેલા છે. તેમાંથી જન્માદિ જલ અસ્ખલિત ગતિથી ધમધોકાર ચાલ્યું આવે છે. સેંકડો દુઃખોરૂપી જલચર જંતુઓથી યુક્ત છે. મોહરૂપી આવર્ત (ભમરી) છે, જેમાં એવા અતિ લયાનક સંસાર સ્વરૂપને ચિંતવે. અજ્ઞાનરૂપી વાયુથી પ્રેરિત સંયોગ-વિયોગરૂપી મોહાઓની પરંપરા નિરંતર ઉછળી રહેલી છે જેમાં એવા અનાદિ અનંત અશુભ સંસારનું ચિંતન કરે, આ સંસાર જીવને કઈપણ ગુણ ન કરનાર હોવાથી નિર્ગુણ છે.

પ્રશ્ન- આવા લયાનક હજારો દુઃખોથી વ્યાપ્ત સંસાર સાગર તરવાનો કોઈ ઉપાય છે કે નહિ ?

ઉત્તર- જરૂર છે, આ સંસાર સાગરને તરવા માટે સમ્યગ્ દર્શનરૂપી સુંદર બંધન છે. જ્ઞાનમય કુશળ નિર્યામક છે. અને ચારિત્રરૂપ મહાવહાણ છે. તે વહાણનાં છિદ્રો સંવર વડે પૂરી દેવામાં આવેલા છે, તપરૂપી અનુકુળ પવનથી ઈષ્ટ પુરી પ્રતિ પ્રેરિત છે વેગ જેનો, વૈરાગ્યના માર્ગે ચઢેલું છે, દુઃખ્યાનરૂપી મોહાઓથી નિષ્પ્રકંપ છે. મુનિરૂપી વેપારીના ૧૮૦૦૦ હજાર શીલાંગરૂપી મહાકિંમતી રત્નોથી ભરેલું છે. અને આ ચારિત્રરૂપી વહાણમાં ચઢીને નિર્વાણ પુરને સ્વલ્પ કાળમાં નિર્વિઘ્ને પ્રાપ્ત કરે છે.

અથવા ઘણું લખવાથી શું ? ધર્મધ્યાની સકલ જીવાદિ પદાર્થોના વિસ્તારથી યુક્ત, સર્વનયના સમુદ્ભવ એવા સિદ્ધાંતના અર્થનું ધ્યાન-ચિંતન કરે. આ રીતે લોકવર્તી દ્રવ્યો

તેના ગુણો-પર્યાયો વિવિધ જડ-ચેતન પદાર્થોનો ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિથી સૂક્ષ્મ એકાગ્ર વિચાર કરવો તે સંસ્થાન વિચય નામનો ધર્મધ્યાનનો ચોથો પાયો છે.

આ રીતે સંક્ષેપથી ધર્મધ્યાનના ચારે પાયાનો ક્રમશઃ વિચાર કર્યો.

પ્રશ્ન- ધર્મધ્યાનનો અધિકારી કોણ ?

જવાબ- નિશ્ચયથી તો અપ્રત્તમ મુનિ, ઉપશાન્ત મોહી કે ક્ષપક નિગ્રંથોજ છે. વ્યવહારથી નીચેના ગુણકાણા વાળા પણ અધિકારી છે. નિપુણ બુદ્ધિવાળો, વિક્લાન, મુમુક્ષુ પુરૂષ આ ધ્યાન કરવા સમર્થ છે.

પ્રશ્ન- કયા દેશમાં (સ્થળમાં) ધ્યાન કરવું જોઈએ ?

જવાબ- માત્ર ધ્યાન કાળેજ યુવતી-પશુ-નપુંસક-કુશીલ વર્ણત સ્થાન જોઈએ એવું નહિ, પણ સર્વ કાલ આવું સ્થાન જોઈએ. ઉપરાંત તે સ્થાન મનુષ્યો વગેરેની અવરજવરથી રહિત જોઈએ. ઘોંઘાટથી રહિત જોઈએ કેમકે જેને ધ્યાનની શરૂઆત છે પરિણત યોગો નથી બન્યા ત્યાંસુધી સ્ખલના થવાનો સંભવ છે તેથી તેના માટે અમુક પ્રકારનું સ્થાન-વાતાવરણ અત્યંત જરૂરી છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે સાધુ જીવનમાં શાસ્ત્ર વિહિત કોઈપણ ક્રિયા માનસિક ઉપયોગ રાખી તે તે કાળે અન્ય યોગને બાધક ન બને તે રીતે કરવામાં આવે તો તે ધ્યાનજ છે.

આ રીતે સંક્ષેપથી ધર્મધ્યાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું. મુમુક્ષુ આત્મા આ ધર્મધ્યાનના સ્વરૂપને વાંચીને સમજીને ધર્મધ્યાન કરવાનો અભ્યાસ કરે.

પ્રશ્ન- શુકલ ધ્યાન એટલે શું ?

અષ્ટકર્મથી મલીન થયેલા આત્માને શોધે-
શુદ્ધ કરે તેને શુકલધ્યાન કહે છે. અથવા
શોકને ગારે-દૂર કરે તેને શુકલધ્યાન કહે છે.
અથવા જેના દ્વારા આત્માનું શુદ્ધ સ્ફટિક જેવું
નિર્માણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાય તે શુકલધ્યાન.
અથવા શુકલ-કષાયરહિત મોક્ષનું એક અદ્વિ-
તીય કારણ હોવાથી શુકલધ્યાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન- આ ધ્યાન કોણ ધ્યાયી શકે ?

ઉત્તર- (૧) પ્રથમનાં ત્રણ સંઘયણુ યુક્ત
(૨) પૂર્વધર (૩) અપ્રમત્ત મુની, ક્ષપક નિગ્રંથ કે
ઉપશાન્ત નિગ્રંથ (૪) પીત-પદ્મ અને શુકલરૂપ
અતિ વિશુદ્ધ લેશ્યાઓને ધરનાર.

પ્રશ્ન- શુકલધ્યાનના ચાર પાયા કયા કયા ?

ઉત્તર- (૧) પૃથક્ત્વ વિતર્કસવિચાર (૨)
એકત્વ વિતર્કઅવિચાર (૩) સૂક્ષ્મ ક્રિયાડનિવૃત્તિ
(૪) ત્યુચ્છિન્ન ક્રિયાડપ્રતિપાતી.

પ્રશ્ન- પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર ધ્યાન
એટલે શું ?

ઉત્તર- પૃથક્ત્વ સિન્ન સિન્ન. વિતર્ક-
પૂર્વગત શ્રુત, સવિચાર-સંક્રમ-સંચાર, પૂર્વગત
શ્રુતને અનુસારે વિવિધ નય દષ્ટિથી પરમાણુ
વગેરે દ્રવ્યના ઉત્પાદ, સ્થિતિ, વ્યય, મૂર્તત્વ,

અમૂર્તત્વ, લિન્નાલિન્નત્વ, એક-અનેકત્વ વગેરે પર્યાયોનું સ્યાદ્વાદ દષ્ટિથી એકાગ્ર ચિત્તન કરવું તેને પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર નામનો શુકલધ્યાનનો પ્રથમ પ્રકાર કહે છે. અથવા જેમાં લિન્ન લિન્ન અર્થ, વ્યંજન અને યોગની સંકાન્તિ છે. એટલે એ ધ્યાનમાં એક દ્રવ્યથી બીજા દ્રવ્ય ઉપર, એક શબ્દથી બીજા શબ્દ ઉપર, એક યોગથી બીજા યોગ ઉપર અથવા દ્રવ્ય ઉપરથી શબ્દ ઉપર, શબ્દ ઉપરથી દ્રવ્ય ઉપર અને દ્રવ્ય ઉપરથી યોગ ઉપર ઇત્યાદિ સંક્રમણવાળું જે ધ્યાન તે પ્રથમ શુકલધ્યાન.

પ્રશ્ન- એકત્વ વિતર્ક સવિચાર નામના શુકલધ્યાનનું સ્વરૂપ શું છે ?

પવન વગરનાં સ્થાનમાં રહેલા સ્થિર જ્યોતિવાળા હીપકની જેમ ઉત્પાદ, સ્થિતિ, વ્યયાદિ પર્યાયોમાંથી કોઈ એકજ પર્યાયમાં ચિત્તની નિશ્ચલતા (વિક્ષેપ રહિતતા) તે બીજું શુકલધ્યાન છે.

અથવા જેમાં અર્થ, વ્યંજન કે યોગનો સંક્રમ નથી તે બીજું શુકલધ્યાન. આ ધ્યાન પણ પૂર્વગત શ્રુતના અનુસારેજ હોય અથવા પૂર્વગત શ્રુતનો ઉપયોગ કોઈ એકજ દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાયમાં નિશ્ચલ હોય ત્યારે બીજું શુકલધ્યાન હોય.

પ્રશ્ન- સૂક્ષ્મ ક્રિયા ડનિવૃત્તિ ધ્યાન ક્યારે કોને હોય ?

ઉત્તર- નિર્વાણુગમન કાલે કેવલીને મનોયોગ અને વચનયોગનો નિરોધ કર્યા પછી અર્ધ કાચયોગના નિરોધ વખતે ત્રીજું શુકલધ્યાન હોય. જ્યાં હજી સૂક્ષ્મકાચયોગ નિવૃત્ત થયો

નથી પણ જ્યાં સૂક્ષ્મ-ઉશ્વાસ (નિશ્વાસાદિરૂપ કાયયોગ હજી મોજી છે. તે સૂક્ષ્મ ક્રિયા ડનિવૃત્તિ નામનું ત્રીજું શુકલધ્યાન છે.

પ્રશ્ન- વ્યુચ્છિન્ન ક્રિયા અપ્રતિપાતી ધ્યાન એટલે શું ? જ્યાં સમસ્ત યોગના અભાવે સર્વથા ક્રિયાનો નાશ થયેલો છે તે શૈલેશી અવસ્થારૂપ જે મેરૂવત્ નિશ્ચલ આત્માની અવસ્થા તેને ચોથું શુકલધ્યાન કહે છે.

પ્રથમના જે પાયા કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે હોય અને છેલ્લા જે પાયા કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બાદ કેવલીને હોય.

છદ્મસ્થને સુનિશ્ચલ મન તે ધ્યાન કહેવાય, જ્યારે કેવલીને સુનિશ્ચલ કાય તે ધ્યાન કહેવાય.

પ્રશ્ન- આવા વિષમ ધ્યાન પર ચઢવા માટે આલંબનો પણ રહેશેને ?

હા, જેમ વિષમ પર્વતાદિ ઉપર ચઢવા માટે લાકડી, રજીવું વિગેરે દઢ આલંબનોની મદદ લેવી પડે છે તેમ અહિં ધર્મધ્યાન પર ચઢવા માટે પ્રથમ આલંબનની જરૂર છે. તે આલંબન શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારનું બતાવ્યું છે.

(૧) **વાચનાઃ-** વિનયી સાધુને નિર્જરા માટે સૂત્રાદિનું દાન કરવું તે.

(૨) **પૃચ્છનાઃ-** શક્તિ સૂત્રાદિમાં સંશયને દુર કરવા શુરને પુછવું તે.

(૩) **પરાવર્તનાઃ-** પૂર્વે લણેલા સૂત્રાદિના સ્મરણ માટે અને નિર્જરા થાય તે માટે વારંવાર તેનું પુનરાવર્તન કરવું તે.

(૪) અનુપ્રેક્ષા:- મનથીજ સૂત્રાદિના અવિસ્મરણ માટે અને નિર્જરા માટે સૂક્ષ્મ ચિંતન કરવું તે.

પ્રશ્ન- સાધુ જીવનમાં આ ધ્યાનનો અવકાશ ક્યાં મળે ? કારણ કે જે ટાઈમ પ્રતિક્રમણ, જે ટાઈમ વસ્ત્રાદિનું પડિલેહણ, શાસ્ત્ર અધ્યયન, અધ્યાપન કરવાનું, ગોચરી લાવવાની, ગુરુસેવા-લક્ષિત, બિમાર, તપસ્વી, બાલસાધુની લક્ષિત, વારંવાર ઇરિયાવહિયા, પરચક્ષણણ લેવું-પારવું, સાધુવંદન આમાં ધ્યાનનો અવકાશજ સાધુને ક્યાં છે ?

ઉત્તર- ધ્યાન એટલે કંઈ પર્વતની ગુફામાંજ જઈને પોતાના આવશ્યક કર્તવ્યોને છોડીનેજ થઈ શકે આ તમારી માન્યતા ભ્રામકજ છે. શાસ્ત્રકારોએ તો પ્રત્યેક શાસ્ત્રવિહિત અને ઉપયોગપૂર્વક આવશ્યકાદિ ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં ધ્યાન થાય છે તે પ્રમાણે કહ્યું છે. પછી એક ઇરિયાવહીની ક્રિયા પણ ઉપયોગ સાથે કરે તો તે ક્રિયા પણ ધ્યાન કહેવાય.

જીવધ્યાના ઉપયોગપૂર્વક સાધુ ચાલે તો પણ ધ્યાન, ભાષાસમિતિ જાળવી ખોલે તે પણ ધ્યાન, શાસ્ત્રાભ્યાસ મન-વચન-કાયાની ગુપ્તિપૂર્વક કરે તે પણ ધ્યાન, વિધિપૂર્વક ગુરુ-સેવા કરે તે પણ ધ્યાન, અને ઉપયોગપૂર્વક ૪૨ દોષરહિત ગોચરીની ગવેષણા કરે તે પણ ધ્યાન.

યદુક્તં આચાર પ્રદીપે શુભધ્યાનં સર્વધર્મક્રિયાનુગં માનસિકં ચ નહિ તેન કાચિદ્ ધર્મક્રિયા બાધ્યતે કિંતુ સર્વાપિ પ્રત્યુત પોષ્યતે તેન તસ્ય સાવંકાલિકત્વં યુજ્યતે, શ્રુતજ્ઞાનં તુ પઠનગુણનાદિ સાધ્યં દ્વિસન્ધ્યાવચ્ચકાદિ-વત્ નિયત કાલે એવોચિતં તસ્યેવ સર્વકાલં પાઠાદ્યભ્યાસેડ્યાન્ય પુણ્ય ક્રિયા બાધ એવ સ્યાત્, ન ચ તથા યુક્તમ્, અન્યોન્યાબાધયંવ તા સા યુક્તત્વાત્ ॥

જે મહાપુરૂષો કૃતયોગી બની ગયા છે. જે સંઘયણ અને માનસિક કૃતિ બલ વડે કરીને બલવાન છે. જેનું મન ધર્મધ્યાનની અંદર નિશ્ચલ છે. તેને ગ્રામ, નગર, ઉદ્યાન, પર્વત ગુફા, જનાકુલ કે જનરહિત શુન્ય સ્થાનો સમાન છે. અર્થાત તેમના માટે આવાજ પ્રકારનું સ્થાન જોઈએ એવો નિયમ નથી. તેથી જે ગ્રામાદિ સ્થળમાં મન સ્વસ્થ રહે ત્યાં ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા મુનિએ ધ્યાન કરવું.

વાચિક ધ્યાન:-

મારે આવા પ્રકારની નિરવધ, મૂઠુ, હિતકારી ભાષાજ બોલવી જોઈએ. અને સાવધ, કઠોર, અહિત કારી ભાષા નહીં બોલવી જોઈએ. આ પ્રમાણે વિચારીને બોલનારને વાચિક-ધ્યાન હોય.

કાયિક ધ્યાન:-

સારી રીતે કાચબાની જેમ હાથ-પગ વિગેરે સંકોચી રાખી કારણે જયણાપૂર્વક કાયાને પ્રવર્તાવે તેને કાયિક-ધ્યાન કહે છે.

સ્થાન પૃથ્વીકાયાદિ જીવોના સંઘદાદિથી રહિત પણ જોઈએ. ત્યાં આસપાસ હિંસા, મૃષા, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહાદિ પાપોને સેવનારા ન જોઈએ. અથવા આસપાસનું વાતાવરણ શુદ્ધ-પવિત્ર જોઈએ.

પ્રશ્ન- કયા કાલે ધ્યાન કરવું જોઈએ ?

ઉત્તર- જે કાલમાં ખોતાના મન-વચન-કાયાના યોગોની સમાધિ રહે તેવે વખતે ધ્યાન કરવું. કોઈ કાલનું નિયમન નથી.

પ્રશ્ન- ધ્યાન વખતે આસન કેવું જોઈએ ?

ઉત્તર- આસન અભ્યાસ વડે સિદ્ધ કરેલ હોવું જોઈએ. જે આસન ઉપર દીર્ઘકાલ સુધી સુખપૂર્વક ધ્યાન થઈ શકે. ધ્યાનમાં પીડાકારી ન બને તેવું પોતાની રૂચિ મુજબનું આસન જોઈએ. ચાહે પછી તે પદ્માસન હોય, વિરાસન હોય, સિદ્ધાસન હોય, કાયોત્સર્ગ મુદ્રા હોય, કે જોઠેલા હોય.

પ્રશ્ન- આવો દેશકાલ આસનનો નિયમ શા માટે ?

ઉત્તર- પૂર્વે મુનિઓ આવા દેશકાલ આસનાદિમાં રહેલા પ્રધાન એવા કેવલજ્ઞાન વિગેરેને પામેલા છે. આ ઉપરતો સામાન્યથી કાલાદિનો નિયમ કહ્યો છે. બાકી ધ્યાનમાં જેમ મન-વચન-કાયાની એકાગ્રતા સમાધિ રહે તે પ્રમાણે યત્ન કરવો જોઈએ.

છદ્મસ્થને જેમ ૪ ઘાતી કર્મેનો ક્ષય કરવા પ્રથમના બે શુકલધ્યાનના પાયાની આવશ્યક્તા પડે છે તેમ કેવલીને ૪ અઘાતી કર્મેનો ક્ષય કરવા શુકલધ્યાનના છેદ્મા બે પાયાની આવશ્યક્તા રહે છે.

શુકલધ્યાનનાં ચાર આલંબન:-

(૧) ક્ષમા (૨) નમ્રતા (૩) સરલતા (૪) સંતોષ
જિનમતમાં કર્મક્ષયના ઉદ્દેશને લીધે આ ચાર ક્ષમાદિ પ્રધાન છે કેમકે અકપાય ચારિત્રીજ નિયમા મુક્તિ છે. તેથી આ ચારનું આલંબન લેનારો મુમુક્ષુજ શુકલધ્યાન ઉપર ચઢી શકે છે બીજો નહિ. અર્થાત્ શુકલધ્યાનરૂપી મહેલ ઉપર ચઢવા માટેનાં આ ક્ષમાદિ ચાર સોપાન છે. શુકલધ્યાનની ચાર અનુ-પ્રેક્ષા છે. (૧) મિથ્યાત્વાદિ આશ્રવદ્વારો (૨) સંસારના અશુભ

ભાવો (૩) અનંતભવ સંતાનોની પરંપરા (૪) વસ્તુઓનાં વિપરિણમન.

શુકલધ્યાનથી સુભાવિત ચિત્ત છે જેનું એવો આત્મા જ્યારે શુકલધ્યાનથી વિરામ પામે છે ત્યારે આ ઉપર મુજબની ચાર અનુપ્રેક્ષાઓનું સૂક્ષ્મ હૃદયસ્પર્શી ચિંતન કરે છે. કારણકે કોઈપણ ધ્યાન અંતમુહૂર્તકાળથી વધારે કાળ સતત ટકતું નથી. તેથી જ્યારે એક ધ્યાનમાંથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે આ અનુપ્રેક્ષાઓનું ચિંતન કરે છે. આ શુકલધ્યાન અત્યંત સૂક્ષ્મ અને અત્યંત નિપુણ બુદ્ધિગમ્ય અને સત્ત્વ સાધ્ય હોવાથી આજના કાળે તે કોઈ કરવા શક્તિમાન નથી તેથી તેનો વધુ વિસ્તાર ન કરતાં સંક્ષેપમાં તેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

આ રીતે ચારે ધ્યાનોના સ્વરૂપનું સંક્ષેપથી વિવેચન કર્યું છે. ભવ્ય જીવો પ્રથમનાં જે અશુભધ્યાનોનો ત્યાગ કરવાપૂર્વક છેલ્લાં જે ધ્યાનોમાંથી ધર્મધ્યાન માટે ઉદ્યમશીલ બને અને શુકલધ્યાન માટે ભાવ પ્રતિબંધ રાખે કે જેથી ભાવિમાં તેની યોગ્યતા સંયોગો વગેરે પ્રાપ્ત થાય.

સામાન્યતઃ-લોકમાં 'યોગ' શબ્દ પ્રાપ્તિ અર્થમાં વપરાય છે.

દા.ત. 'મને ધનનો યોગ થયો', 'મને સુંદર સ્ત્રીનો યોગ થયો' 'તેને સુંદર પુત્રનો યોગ થયો' 'તેને સદ્ગુરુનો યોગ થયો' વગેરે. પણ અહીં અધ્યાત્મ માર્ગમાં 'યોગ' નો અર્થ અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરાવનાર 'તત્ત્વ' તેને યોગ કહે છે. જેમ નદી ઉપરનો પુલ મનુષ્યને એક કિનારાથી બીજા કિનારા સાથે યોગ કરાવે છે. ગાડી એક સ્ટેશનથી બીજા ગન્તવ્ય સ્ટેશન સાથે મુસાફરનો યોગ કરાવે છે. ગોર કન્યાને વરની સાથે અને વરને કન્યાની સાથે યોગ કરાવે છે. તેવી રીતે 'યોગ' બહિરાત્માને અંતરાત્મા સાથે અને અંતરાત્માને પરમાત્મા સાથે જોડે-યોજે તેને યોગ કહે છે. અથવા સંસારી જીવને મુક્તિ સાથે જોડનાર ધર્મવ્યાપારને યોગ કહે છે. અથવા કષાયાત્માને અકષાયાત્મા સાથે જોડે તેને યોગ કહે છે. અજ્ઞાન આત્માને જ્ઞાનાત્મા સાથે જોડે તેને યોગ કહે છે. અપૂર્ણ આત્માને પૂર્ણાત્મા સાથે જોડે તેને યોગ કહે છે. અસુખીને સુખની સાથે જોડે તેને યોગ કહે છે. અપ્રાપ્ત જે જ્ઞાનાદિ સંપત્તિઓ તેને પૂર્ણતયા પ્રાપ્ત કરાવે તેને યોગ કહે છે. અહીં જૈન દર્શનમાં 'યોગ' શબ્દ 'યુજ' ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. 'યોજયતિ ઇતિ યોગઃ' જોડે તે યોગ.

જૈન દર્શનમાં યોગનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન:- કેને કેની સાથે જોડે ?

આત્માને પરમાત્મા સાથે-મોક્ષ સાથે જોડે તે યોગ.
'મોક્ષેણ યોજનાદ યોગઃ' આ યોગ અસંખ્ય પ્રકારનો છે જેમકે:-

જ્ઞાનયોગ, ક્રિયાયોગ, લક્ષ્મિયોગ, તપયોગ, ચારિત્રયોગ, ધ્યાનયોગ, વિનયયોગ, સેવાયોગ, જપયોગ, ક્ષમાયોગ, નમ્રતાયોગ, સરણતાયોગ, સંતોષયોગ, અહિંસાયોગ, સત્યયોગ, અચૈર્યયોગ, બ્રહ્મચર્યયોગ, અપરિવ્રહ્મયોગ, દાનયોગ, દયાયોગ, મૈત્રીયોગ, પ્રમોદયોગ, કરુણાયોગ, માધ્યસ્થયોગ, ભાવનાયોગ, ઇચ્છાયોગ, પ્રવૃત્તિયોગ, સ્થિરતાયોગ, સિદ્ધિયોગ, અધ્યાત્મયોગ, સમતાયોગ વગેરે....

અસંખ્યેય ધર્મયોગો છે. તેમાંથી કોઈપણ યોગની પૂર્ણવિધિ અને અનન્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક અને નિષ્કામ ભાવથી સતત આરાધના કરવામાં આવે તો આત્મા પરમાત્મા બની શકે છે. એક આત્મા કંઈ એક સાથે બધાજ યોગોની આરાધના-સેવા કરી શકતો નથી. પરંતુ એકાદ, બે, ત્રણ વિગેરે યોગોને યોગીની યોગ્યતા અને ઉત્સાહ મુજબ પસંદ કરી રૂચિ અનુસાર બીજા બીજા યોગોને સાપેક્ષ રહી (પૂર્ણ પ્રતિબંધ સાથે) આરાધે તો જરૂર તે પરમાત્મ પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એટલે જોઈને દર્શનની દૃષ્ટિએ અસંખ્યેય ધર્મયોગો કે જે આત્માને પવિત્ર કરનારા છે. કર્મબદ્ધ આત્માને પૂર્ણ મુક્ત કરનારા છે તેને યોગ કહે છે.

ચાહે કોઈપણ ધર્મયોગ હોય પણ શરત એટલી છે કે તે યોગ પ્રથમતો નિષ્કામ ભાવથી સેવાતો હોવો જોઈએ. તેનું લક્ષ જીવનશુદ્ધિ દ્વારા પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાનું હોવું જોઈએ.

બીજી શરત:- તે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક સેવાતો હોવો જોઈએ.

ત્રીજી શરત:- ગુરૂએ તે યોગ સાધવાની આજ્ઞા આપેલી હોય.

ચોથી શરત:- તે સેવાતો યોગ બીજા બીજા યોગોને બાધક ન બનવો જોઈએ. અર્થાત્ તે યોગ તેના સમયે સધાય કે જેથી ગુરૂસેવા, વિનય, લક્ષિત વિગેરેમાં બાધક ન બને.

પાંચમી શરત:- આ યોગ દ્વારા મારું કાર્ય-ધ્યેય અવશ્ય સિદ્ધ થવાનું જ છે એવો દૃઢ આત્મ વિશ્વાસ જોઈએ.

છઠ્ઠી શરત:- યોગ સાધતાં વચ્ચે આવતાં વિધ્નોથી ગભરાવું ન જોઈએ પણ તેનો બહાદુરીથી સામનો કરી આગળ વધતાં જવું જોઈએ.

સાતમી શરત:- યોગની સાધના નિયમિત સતત ચાલુ રહેવી જોઈએ.

આઠમી શરત:- યોગ બતાવનાર પરમયોગી પરમાત્મા અને પોતાના ગુરૂ પ્રત્યે દ્વિતમાં અનન્ય લક્ષિત અને શ્રદ્ધા જોઈએ.

નવમી શરત:- કોઈ લાજિધ, સમતકાર, માન, પ્રતિષ્ઠા, લોકપૂજા, આદર-સતકારની ભૂખ ન લાગી જાય તેની મન ઉપર પૂર્ણ ચોકી રાખવી.

દશમી શરત:- ક્ષણની ઉત્સુકતા ન જોઈએ. કે મને આ યોગ સાધનાનું ક્ષણ મળશે કે નહિ? મળશે તો ક્યારે મળશે? હજી કયાંસુધી આ કષ્ટમય યોગ સાધના કરવી પડશે? વિગેરે. શંકા-અધીરાઈ વિગેરે ડામાડોળ સ્થિતીનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અચારમી શરત:- હંમેશા લક્ષની જાગૃતિ જોઈએ. કે આ યોગ હું શા માટે કરી રહ્યો છું? મારે તેનાથી શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે વગેરે.

બારમી શરત:- આ યોગ માટે મારી લાયકાત છે કે નહિ? કયો યોગ મને વધુ અનુકુળ પડશે? કયા યોગમાં મારી નિપુણતા છે? કયા યોગમાં મારી પૂર્ણ રૂચિ છે? વિગેરે બરાબર તપાસી પછી યોગ-સાધના શરૂ કરવી જોઈએ.

તેરમી શરત:- યોગ સાધતાં કંટાળવું જોઈએ નહિ. કંટાળો આવે તો સમજવું કે તે યોગમાં રૂચિ નથી. વિધિ-પૂર્વક તે આરાધાતો નથી, તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા નથી, કોઈને કોઈ સાધનની ખામી લાગે છે.

ચૌદમી શરત:- જેમ જેમ યોગની સાધના આગળ વધતી જાય તેમ તેમ વધુને વધુ તેમાં ઉત્સાહ, આનંદ, શાંતિનો અનુભવ થવો જોઈએ.

પંદરમી શરત:- ચિત્તના દોષોને હટાવવા ચિત્તને યોગ સાધનામાં એકધારું જોડવા પ્રયત્ન ચાલુ રહેવો જોઈએ.

સોળમી શરત:- વચ્ચે વચ્ચે ગુરૂમહારાજનું માર્ગદર્શન લેતાં રહેવું જોઈએ.

સત્તરમી શરત:- મારી યોગસાધનામાં ત્રુટીઓ ક્યાં ક્યાં છે તેના બરાબર ખ્યાલ સાથે તેને હટાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અઠારમી શરત:- યોગસાધના કરતાં આપણાથી નીચી ભૂમિકા પર રહેલા જીવો પ્રત્યે મૈત્રી તથા કરુણાભાવ અને આપણાથી ઉચ્ચ ભૂમિકા પર હોય તેના પ્રત્યે હૈયામાં

પ્રમોદલાવ જોઈએ.

ઝોગણીશમી શરત:- સહવર્તી યોગ સાધકો સાથે પ્રેમ, સહકારની લાવના જોઈએ. યોગી સ્વાર્થી ન હોય. પરોપકાર પરાયણ હોય.

વીસમી શરત:- આ યોગની પ્રાપ્તિ મને કોઈ અપૂર્વ થઈ છે તે બદલનો હૈયામાં ભારે આનંદ જોઈએ. પોતાની જાતને અત્યંત ધન્ય માનતો હોય.

એકવીસમી શરત:- યથાસ્થિત આત્મસ્વરૂપનો ખ્યાલ જોઈએ.

બાવીસમી શરત:- સંસારના નશ્વર માયાની પદાર્થોમાં મમત્વ ન જોઈએ પણ પૂર્ણ વૈરાગ્ય જોઈએ.

ત્રેવીસમી શરત:- આ મારી યોગસાધના આગળ ઇન્દ્રની કે ચક્રવર્તીની ઋદ્ધિ અને ભોગો પણ તુચ્છ છે, રસ્તાની ધૂળ સમાન છે એવું લાગવું જોઈએ. મારે તેનાથી કોઈપણ પ્રયોજન નથી. તેથી તેના તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ રહે.

ચોવીસમી શરત:- યોગની સાધના જ્ઞાનપૂર્વક થવી જોઈએ. યોગનું પૂર્ણ સ્વરૂપ, વિધિ, સાધક, બાધક વિગેરેનું પૂર્ણ જ્ઞાન પહેલાં પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

પચ્ચીસમી શરત:- હું અને પરમાત્મા વાસ્તવમાં બુદ્ધા નથી. મારું અસલી સ્વરૂપ શુદ્ધ પરમાત્મમય છે. તે હું અવશ્ય માયાના બંધનોને તોડીને પ્રાપ્ત કરીશ. એવો દૃઢ નિશ્ચય જોઈએ.

જેમ વેપારી વેપાર દ્વારા ધન પ્રાપ્ત કરે છે તેમ યોગી

પણ વેપારી છે. તે યોગ (ધર્મ) રૂપી વ્યાપાર દ્વારા શાશ્વત જ્ઞાનાદિ ધન પ્રાપ્ત કરે છે. યોગ એ કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણી, કામધેનુથી પણ શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે કલ્પવૃક્ષાદિ તો નશ્વર લૌકિક વૈભવોજ આપે છે. જ્યારે યોગ તો શાશ્વત લોકોત્તર જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય આપે છે. કે પછી કોઈ કાળે જવાની વાત નહિ અને નવું પ્રાપ્ત કરવાની ચિંતાજ નહિ.

‘યોગશાસ્ત્ર’ માં યોગનાં ચાર સોપાન બતાવેલા છે.

ઈચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિરતા અને સિદ્ધિ—

પ્રથમ તો સાધકને યોગ સાધવાની પૂર્ણ શુદ્ધ ઈચ્છા જોઈએ જો શુદ્ધ પ્રબળ ઈચ્છા ન હોય તો જોઈએ તેવી યોગમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી.

બીજું સોપાન છે પ્રવૃત્તિ:—

યોગની ઈચ્છા કરવા માત્રથી ન ચાલે પણ ઈચ્છા અનુસાર પૂર્ણ વિર્યાદલાસની સાથે નિપૂણતાપૂર્વક, શાસ્ત્ર મુજબ સર્વાંગ વિધિપૂર્વક યોગના ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

ત્રીજું સોપાન છે સ્થિરતા:—

વિર્યાદલાસપૂર્વક શાસ્ત્ર મુજબ વિધિ સાથે સતત પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં દોષોની હાનિ થતાં યોગસાધના શુદ્ધ, દોષરહિત બને છે. તેથી યોગ સ્થિર બને છે. અહિં વીર્યની માત્રા પ્રબળ અને નિશ્ચલ બનવાથી યોગમાં બાધક દોષોની ચિંતા ટળી જાય છે. અહિં અનુષ્ઠાન નિર્દોષ હોય છે. આ સ્થિતિ કંઈ પહેલેથી કોઈ સાધકની હોતી નથી. પણ ધીરે ધીરે દૃઢતાથી વિશ્વાસ સાથે અભ્યાસ ચાલુ રાખવાથી આ અનુષ્ઠાન દોષરહિત શુદ્ધ બને છે.

ચોથું સોપાન છે સિદ્ધિ:-

અહિં નિર્દોષ યોગ સિદ્ધ અને છે. અહિં આવેલો સાધક હવે પડતો નથી. હવે અહિં અહિંસાયોગ સિદ્ધ થતાં તેના હૃદયમાં કોઈ પ્રતિ પણ ક્યારેક પણ વૈરભાવ-હિંસકભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. 'મિત્તમે સ્વ ભૂષેસુ' એ ભાવને ધારણ કરે છે. આ યોગ સિદ્ધિના પ્રભાવે તેના સંપર્કમાં આવતી અન્ય વ્યક્તિઓને પણ યોગમાર્ગમાં જોડવા સમર્થ અને છે.

દા.ત.- જેને અહિંસાયોગ સિદ્ધ થયો છે તેની સમીપમાં આવનારા હિંસક વાધ, સિંહ પણ પોતાનો હિંસકભાવ છોડી દે છે.

સત્યયોગ:- સિદ્ધ થયો છે જેને તેની આગળ અસત્ય પ્રિય માણસ પણ અસત્ય બોલવા શક્તિમાન થતો નથી. તેની વાણી કદાપિ જૂઠી પડતી નથી. તે વ્યક્તિ વચનસિદ્ધ હોય છે.

અસ્તેયયોગ:- સિદ્ધ થતાં સર્વ દિશામાં રહેલ રત્નાદિ સમૃદ્ધિઓ ઉપસ્થિત થાય છે.

બ્રહ્મચર્યયોગ:- સિદ્ધ થતાં અપૂર્વ વીર્યલાભ થાય છે. અને આત્મતેજ પ્રગટે છે.

અપરિગ્રહની સિદ્ધિ થતાં જન્માન્તરની સ્મૃતિ થાય છે.

આસનયોગ સિદ્ધ થવાથી શીતોષ્ણાદિ દુન્દ્રો બાધા કરી શકતાં નથી.

કોઈ પણ યોગની આરાધના એકવાર સાચી આત્મ-કલ્યાણની ભાવનાથી શરૂ કર્યા પછી વચમાં ચાહે સેંકડો વિક્ષો

આવે તો તેને ન છોડતાં તેને સિદ્ધ કરીનેજ જંપલું જોઈએ. તેથી યોગબિન્દુ નામના ગ્રંથમાં લગવાન હરિભદ્રસૂરિશ્વરજી મહારાજ યોગનાં છ સાધન બતાવતાં આ વસ્તુનો નિર્દેશ કરે છે. યોગસિદ્ધિના છ ઉપાયો:- (૧) ઉત્સાહ (૨) નિશ્ચય (૩) ધૈર્ય (૪) સંતોષ (૫) તત્ત્વદર્શન (૬) જનપદનો ત્યાગ.

ઉત્સાહ:-

પ્રથમ તો યોગસિદ્ધિ કરનાર મુમુક્ષુને પ્રસ્તુત યોગ સાધવાનો તીવ્ર વિર્યોદ્ધાસ-લગની જોઈએ. દા. ત. નિર્ધનને ધન કમાવાનો, અત્યંત ભૂખ્યાને ભોજન માટેનો જેવો ઉત્સાહ હોય છે તેવો ઉત્સાહ-લગન યોગ સાધનામાં જોઈએ.

નિશ્ચય:-

મુમુક્ષુ પ્રણિધાન કરે કે આ યોગ મારે કોઈ પણ ભોગે સાધવો જ છે. યોગ સાધવાનો દઢ નિશ્ચય કરવો જોઈએ. ઉત્સાહ તો હોય પણ જ્યાં સુધી દઢ નિશ્ચય ન કરે ત્યાં સુધી કાર્ય કરવામાં વેગ આવતો નથી.

ધૈર્ય:-

ઉત્સાહ અને દઢ નિશ્ચય હોય પણ માનસિક દઢતા-સ્થિરતા ન હોય તો વિઘ્ન આવતાં તેની સાધના સ્થંભી જવાની. તેથી સેંકડો વિઘ્નો-અંતરાયો આવવા છતાં પણ સાધનાથી મન ચલિત ન થઈ જાય માટે માનસિક દઢતા પણ મુમુક્ષુએ પ્રાપ્ત કરવી આવશ્યક છે.

સંતોષ:-

ઉપરના ત્રણે મોબુદ્ધ હોવા છતાં જો આત્મસ્વરૂપ રમ-

ભુતા- જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિમાંજ સંતોષ ન હોય તો સાધનામાં સ્થિરતા આવતી નથી. તેથી બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થો તરફ ઉદાસીન ભાવ રાખી મુમુક્ષુનું લક્ષ્ય જ્ઞાનાદિને સાચું ધન માની તેની પ્રાપ્તિમાંજ તેને સંતોષ હોવો જરૂરી છે.

તત્ત્વદર્શન:-

“યોગ એવ પરમાર્થ:-” યોગજ પરમાર્થ છે, યોગજ પરમ જીવનનું રહસ્ય છે. આવી પર્યાયોચના પણ અહર્નિશ જરૂરી છે. આવી પર્યાયોચના કરતા રહેવાથી યોગ પ્રત્યે વધુને વધુ પ્રેમ-રાગ દઢ થતો જાય છે. અને દઢ રાગ જામી ગયા પછી મુમુક્ષુ પ્રાણાંતે પણ તેને સિદ્ધ કર્યા વગર વચમાં અધુરો છોડતો નથી. ‘આ મારી યોગ સાધનાની આગળ ચક્રવર્તીની સિદ્ધિ કે ઇન્દ્રની સિદ્ધિ પણ કંઈ વિસાતમાં નથી. પણ એક પરમાત્મ પદની જ આહના બની રહે એજ ખાસ જરૂરી છે.’ યોગ સિવાયની પ્રવૃત્તિઓ બિનજરૂરી લાગે તોજ યોગની ઉપાદેયતા બરાબર સમજાય.

જનપદ ત્યાગ:-

ગતાનુગતિક લોક પ્રવાહનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ શાસ્ત્રીય માર્ગે ચાલવું જરૂરી છે. લોકોને સાડું લગાડવાની વૃત્તિ, માન પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ, આત્મ પ્રશંસા-સ્લાધાનો ત્યાગ, લોક તરફથી થતી નિંદા-પ્રશંસા, આદર-સત્કાર-તિરસ્કાર તરફ દુર્લક્ષ પણ ખાસ જરૂરી છે.

મુમુક્ષુનો માર્ગ અને અજ્ઞાન લોકોનો માર્ગ અલગ-અલગ હોય છે. તેથી બંનેના જીવનના આદર્શ અને રુચિ પણ ભિન્ન ભિન્ન રહે તે સ્વાભાવિક છે. તેથી યોગીને અજ્ઞાન લોકોના

કહેવા ઉપર, ખોલવા ઉપર, શું તોલ કે અભિપ્રાય બાંધવાનો હોય ?

આત્મસાક્ષીએ યોગ સિદ્ધ થઈ ગયો તો પછી મુમુક્ષુને લોકોના સર્ટીફિકેટની શી જરૂર છે? મુમુક્ષુ તો અહર્નિશ પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં શાસ્ત્ર વચનને આગળ કરીને જ ચાલે. પારલૌકિક સાધનામાં શાસ્ત્ર સિવાય કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી લોક આમ કહે છે, આમ તેઓનો અભિપ્રાય છે. એ ન જોતાં શાસ્ત્ર અને જ્ઞાની ગુરૂમહારાજ શું કહે છે તેનોજ વિચાર મુમુક્ષુએ આંખ સામે રાખી યોગ-સાધનામાં આગળ આગળ પ્રગતિ કરતા રહેવું જોઈએ.

અજ્ઞાન લોકોનો કોઈ એક અભિપ્રાય હોતો નથી. તેથી ભિન્ન ભિન્ન રુચિવાળા, અભિપ્રાયવાળા લોકો તરફ સાધકની દૃષ્ટિ રહે તો યોગ-સાધના આગળ વધી શકે નહિ. તેથી લોક પ્રવાહનો ત્યાગ એ એક મહત્વનું યોગસિદ્ધિનું સાધન છે.

પ્રશ્ન:- વાસ્તવિક યોગની પ્રાપ્તિ ક્યારે થાય ?

ચરમાવર્ત કાળમાં, શુકલપાક્ષિક, ભિન્ન અંથિક અને ચારિત્રીને પારમાર્થિક યોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રાયઃ પ્રત્યેક જીવ અનંતાનંત પુદ્ગલ પરાવર્તકાળ સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યારે કોઈ ભવ્ય જીવને મોક્ષે જવા માટે એક પુદ્ગલ પરાવર્તનો કાળ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તેને ચરમાવર્તનો કાળ કહે છે.

જૈન દર્શનમાં પુદ્ગલપરાવર્ત એ કાળનું છેદ્દામાં છેદ્દુનું

અંતિમ મોટામાં મોટું કાળમાન છે. અનંતાનંત વર્ષોએ એક પુદ્ગલપરાવર્તકાળ કહેવાય છે. આ અંતિમ પુદ્ગલપરાવર્તના કાળનેજ ચરમાવર્ત કહે છે. અહિંજ જીવને મોક્ષરુચિ, યોગરુચિ, વૈરાગ્ય પ્રગટી શકે છે. તે પૂર્વેના કાળમાં બહિર્દષ્ટિથી યોગસાધના કરવા છતાં પણ મોક્ષરુચિ, વૈરાગ્ય વગર ભૌતિક લાલસાથી યોગસાધના કરતો હોય છે.

પ્રશ્ન:- શુકલપાક્ષિક જીવ કેને કહે છે ?

જેને સત્ ક્રિયાની રુચિ હોય, અને અર્ધ પુદ્ગલપરાવર્તથી અધિક સંસારકાળ ન હોય તેને શુકલપાક્ષિક કહે છે. (મતાંતરે એક પુદ્ગલપરાવર્તનકાળ પણ કહેવાય છે).

પ્રશ્ન:- સિન્ન અધિક કેને કહે છે ?

અત્યંત તીવ્રતમ રાગ દ્વેષાદિની જે જ્વેરદાર પકડ તેને જેણે સદાને માટે છોડી દીધી છે અર્થાત્ અનંતાનુબંધી કષાયની દીર્ઘસ્થિતિ અને તીવ્ર રસનો જેણે ઘાત કર્યો છે તેને સિન્ન અધિક જીવ કહે છે. આવો આત્માજ ઉપશાન્ત બને છે. ઉપશમ વગર ધર્મની ઉત્પતિ થઈ શકતી નથી. કષાયના તીવ્ર ઉકળાટ શમે તોજ આત્મા શાંત બની ધર્મસન્મુખ બની શકે છે.

‘ઉપશમ પ્રભવો ધમ્મો ॥’

‘ઉપશમ એજ ધર્મનું પ્રભવ સ્થાન છે.’ કષાયથી ધમધમતો આત્મા યોગ માટે યોગ્ય નથી. તેથી તીવ્ર કષાયો જેના શમેલા હોય તેજ યોગસાધનાનો અધિકારી છે.

પ્રશ્ન:— ચારિત્રી કેને કહેવાય ?

જેણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક અંશથી કે સર્વથા હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ અને વિષયત્યાગ કર્યો છે તેને જૈન દર્શનમાં ચારિત્રી કહે છે.

આ ઉપરથી એક વાત ફલિત થાય છે કે યોગસાધના કરનાર મુમુક્ષુએ અંશથી કે સર્વથા પાપત્યાગ અને વિષયત્યાગ કરવો જોઈએ. રાતદિવસ હિંસાદિ પાપોમાં અને વિષય સુખોમાં આસક્ત રહેનાર યોગસાધનાનો અધિકારી નથી.

જૈન દર્શનની પરિલાપામાં કહીએ તો મુખ્યપણે યોગસાધનાનો અધિકારી દેશવિરત કે સર્વવિરતજ છે.

દેશવિરતિ— સમ્યક્ત્વપૂર્વક સ્થૂલથી વ્રતોને ધારણ કરનાર વ્રતધારી ગૃહસ્થ શ્રાવકને હોય છે.

સર્વવિરતિ— સર્વથા કંચન કામિનીના ત્યાગી પંચમહાવ્રતધારી સાધુને હોય છે.

યોગના અધિકારી જીવમાં ચરમાવર્તીપણું, શુક્લ પાક્ષિકતા, ભિન્ન અંધિકતા, અને ચારિત્ર હોવું જોઈએ. આવો આત્માજ તાત્વિક યોગસાધના કરી ઉત્તરોત્તર આગળ આગળની ગુણશ્રેણી પર ચઢનારો હોય છે.

જે કે વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિથી અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ (૪થા ગુણકાણાવાળા) અને અપુનર્મંથકને પણ યોગ હોય છે. પણ નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિથી ચારિત્ર મોહનીયના ક્ષયોપશમ વગર યોગ ન સંભવે.

પ્રશ્ન:- અપુનર્ગંધક કેને કહે છે ?

જે ગ્રંથીદેશની નજીક આવેલો છે અને જે હવે કદાપિ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બાંધવાનો નથી તેને અપુનર્ગંધક જીવ કહે છે.

શાસ્ત્રમાં અપુનર્ગંધકના ત્રણ લક્ષણ બતાવ્યા છે.

(૧) 'તીવ્ર ભાવે પાપ ન કરે.'

(૨) 'સંસાર પ્રત્યે બહુમાન ન હોય. અર્થાત્ ભોગોમાં તીવ્ર આસક્તિ ન હોય.'

(૩) 'સર્વત્ર અનુચિત પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરનારો હોય. અર્થાત્ સર્વત્ર ઉચિત વર્તન કરનારો હોય.'

આવે જીવ નજીકના કાળમાં અવશ્ય તાત્વિક યોગ પ્રાપ્ત કરનારો હોય છે.

આ યોગની સાધના સાધક ભેદે અસંખ્ય પ્રકારની હોય છે. કેઈ સાધક યોગના પ્રથમ સોપાન ઉપર હોય, કેઈ બીજા સોપાન પર હોય, કેઈ ત્રીજા સોપાન ઉપર હોય, કેઈ ચોથા સોપાન ઉપર હોય અને કેઈ અંતિમ સોપાન પર હોય. પણ બધા કહેવાય તો યોગસાધકજ. જેમ કેટલાક છોકરાઓ પહેલા કલાસમાં હોય, કેટલાક બીજા કલાસમાં, કેટલાક ત્રીજા કલાસમાં અને કેટલાક મેટ્રિકના કલાસમાં હોય પણ બધા કહેવાય તો વિદ્યાર્થીજ.

તેમજ અહિં યોગ માર્ગમાં યોગની શરૂઆત કરનારા કે યોગના અંતિમ સોપાન પર પહોંચેલા બધા કહેવાય તો યોગીજ. કેઈ જીવો આ ભવમાંજ યોગની શરૂઆત કરનારા

હોય છે કોઈ જીવો ગત ભવમાં સાધના કરીને આવેલા હોય, કોઈ જીવો અનેક જન્મોથી યોગસાધના કરતા કરતા આવેલા હોય, તેથી અભ્યાસના તારતમ્યથી યોગીઓ આગળ પાછળ સાધનામાં હોય છે.

પ્રશ્ન:- યોગ પ્રવૃત્તિમય છે કે નિવૃત્તિમય ?

યોગ નિવૃત્તિમય પણ છે અને પ્રવૃત્તિમય પણ છે. યોગસાધનામાં બે પ્રકારનાં કાર્ય કરવાનાં હોય છે. (૧) પાપોનો ત્યાગ (૨) સદાચારનું આસેવન.

હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ કરવો તે યોગની નિવૃત્તિ બાબત છે. અને નિર્દોષ-નિરવધ જ્ઞાન-ધ્યાન-તપ વિ. માં પ્રવૃત્તિ કરવી તે યોગની પ્રવૃત્તિ બાબત છે.

અશુભ મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ અને શુભ મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિઓનો આદર એજ યોગનું પ્રથમ લક્ષણ છે.

શુભ પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં આત્મા શુદ્ધ આત્મભાવમાં સ્થિર બનવા સમર્થ બની શકે છે. સર્વાર્થ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિરતા-રમણતા એજ યોગની સિદ્ધિ છે. આ યોગ ક્રિયાત્મક હોય, ગુણાત્મક હોય કે ભાવાત્મક પણ હોય. સામાન્યથી કોઈપણ સત્કાર્ય આત્મશુદ્ધિના લક્ષથી કરવામાં આવે તો તે યોગ કહેવાય છે.

હવે દિલ્હીથી મુંબઈ જનાર મુસાફર ટીકીટ લઈને ગાડીમાં બેસે છે ગાડી ચાલુ થાય છે. હવે જેમ જેમ ગાડી મુંબઈ તરફ આગળ આગળ ગતિ કરતી જાય છે તેમ તેમ

મુસાફરને આનંદ થતો જાય છે કે હું હવે આ મુંબઈ પહોંચ્યો. તેમ યોગની સાધનામાં યોગસાધક જેમ જેમ પ્રગતિ કરતો જાય તેમ તેમ તેને પણ પ્રતીતિ થવી જોઈએ કે હું હવે મારા ઘર મોક્ષનગર ભણી જઈ રહ્યો છું.

પ્રશ્ન:- મોક્ષ તરફ પ્રયાણ થઈ રહ્યું છે તેની ખબર કેમ પડે ?

મોક્ષ શું છે ? કષાય-મુક્તિ-રાગદ્વેષથી સર્વથા પર થવું તે. તેથી જેમ જેમ રાગદ્વેષનો ક્ષય થતો જાય તેમ તેમ સમજવું કે હું મોક્ષની તરફ જઈ રહ્યો છું. વિષય ભોગમાં આનંદ મંદ પડતો જાય, પાપની પ્રવૃત્તિમાં રસ ન આવે, સંતોષવૃત્તિ આવતી જાય, જીવો પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, કૃષ્ણાભાવ વધતો જાય, દેવગુરુ પ્રત્યે સમર્પણભાવ વધતો જાય, તેનું નામ યોગમાં પ્રગતિ, તેનું નામ મોક્ષ તરફનું પ્રયાણ.

યોગસાધનાનો નિષ્કર્ષ એ છે કે સાધકે આત્માને કેન્દ્રસ્થાને રાખી તેને (આત્માને) ગુણ થાય, દોષ ન થાય તેવું માનસિક, વાચિક કે કાર્યિક વર્તન કરવું.

જૈન દર્શનમાં યોગના વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો છે જેવાકે યોગિંદ્ર, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગશાસ્ત્ર, યોગવિશિક્ષા, યોગશત્રક, અધ્યાત્મ સાર વિગેરે.

અહિંતો માત્ર બધાના સારરૂપ અતિ સંક્ષેપમાં યોગનું સ્વરૂપ, યોગના પ્રકાર, યોગસિદ્ધિનાં સાધનો, યોગનો અધિકારી કોણ ? વિગેરેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ તે તે યોગ વિષયક ગ્રંથો જોવા.

જૈન દર્શનમાં ભાવના ધર્મ

અનિત્ય ભાવના:-

હે જીવ ! જ્યાં ઈન્દ્રનું ઈંદ્રાસન અને સાર્વભૌમ રાકવર્તીનું સિંહાસન પણ અચળ નથી તો ખીજા લોકવર્તી સામાન્ય સિંહાસનનું તો પુછવું જ શું ? જેમ જન્મની પાછળ મૃત્યુ, યુવાની પાછળ ઘડપણ, હાસ્યની પાછળ શોક, સંયોગની પાછળ વિયોગ તેમ જગત્વર્તી જડ-ચેતન પદાર્થોની પાછળ અનિત્યતા નામનો ક્ષયરોગ લાગુ પડેલો છે. તે ક્ષયરોગ પુણ્યયોગે પ્રાપ્ત થયેલા વૈભવો, વિલાસો, મહેલાતો, સત્તાઓને ખતમ-ધરાશાયી કરીને જ રહેવાનો છે. તે ક્ષયરોગનો પ્રતિકાર કરવા માટે આ વિશ્વ ઉપર હબ્બુસુધી તો કોઈ વૈજ્ઞાનિકે, વૈદ્યે કે ડોક્ટરે તેની કોઈ દવા શોધી નથી. તેથી સર્વ લક્ષણુશીલ આ અનિત્યતાનો ક્ષયરોગ માનવોને પણ લાગેલો જ છે, દેવોને પણ લાગેલો જ છે અને પશુ, પંખીઓને પણ લાગેલો છે. જડ પદાર્થોને પણ લાગેલો છે. હવે ક્યારે, કયા સમયે કયી સ્થિતિમાં તે કયી જડ-ચેતન વસ્તુને ખતમ કરશે તે કહી શકાય નહિ. તેથી વિવેકી મનુષ્યે મમતાનો ત્યાગ કરી શરીર, ધન, માલ-મિલકત, યુવાની, સ્વાસ્થ્ય, સત્તા વિગેરે અનિત્ય વિનશ્વર વસ્તુઓનો સત્કાર્યમાં જલ્દીથી વિનિયોગ કરી લેવો જરૂરી છે. જેથી વિનશ્વરથી શાશ્વત એવા ધર્મનો લાભ પ્રાપ્ત થાય.

અશરણુ ભાવના:-

ભૂખથી પીડાયેલો ભોજનનો આશરો શોધે છે, તરસથી પીડાયેલો ઠંડા પાણીનો આશરો શોધે છે, રોગથી પીડાયેલો વૈદ્ય-ડોક્ટરનો આશરો શોધે છે, લયથી પીડાયેલો પોલીસનો આશરો શોધે છે કામથી પીડાયેલો સ્ત્રીનો આશરો શોધે છે પણ અનંતકાળથી જન્મ-મરણથી પીડાયેલાએ કોનો આશરો શોધવો તેનો પણ હવે આ ઉત્તમ માનવ દેહે વિચાર કરવો પડશેને ? કોઈ દશ્ય વસ્તુતો એવી દેખાતી નથી કે જેના આશરે-શરણે જવાથી લાયકર શત્રુઓથી રક્ષણ મળે !

તો હવે આ અનંતજ્ઞાનીઓએ પોતાના દિવ્ય નયનથી જોઈ જે ઉપાય જગતના જીવોના કલ્યાણાર્થે બતાવ્યો છે તેનાજ શરણે જવું રહ્યું. તે અનન્ય ઉપાય છે વીતરાગ કથિત ધર્મ-અહિંસા-સંયમ-તપ.

બસ, આ ત્રિપુટીરૂપ ધર્મનાં શરણે જઈએ તો અચૂક જન્મ-જરા-મરણથી સદાકાળ શરણુ મળે છે.

સંસાર ભાવના:-

હે જીવ ! આ સંસારની વિષમતા તો જો કે અનાદિ-કાળથી લિન્ન લિન્ન યોનીઓમાં ભટકતાં કોઈવાર રાજા થયો તો કોઈવાર રાંક થયો, કોઈવાર શ્રીમંત તો કોઈવાર ભિખારી, કોઈવાર પંડિત તો કોઈવાર મૂર્ખ, કોઈવાર સત્તાધીશ તો કોઈવાર ગુલામ, કોઈવાર સુરૂપ તો કોઈવાર કુરૂપ, કોઈવાર દેવ તો કોઈવાર મનુષ્ય, કોઈવાર પુરૂષ તો કોઈવાર સ્ત્રી, કોઈવાર સ્ત્રી તો કોઈવાર નપુંસક, કોઈવાર પશુપંખી તો કોઈવાર નારક, કોઈવાર પંચેન્દ્રિય તો કોઈવાર એકેન્દ્રિય,

કોઈવાર સ્થાન-સ્થાન પર સત્કાર-માન તો કોઈવાર અપમાન, તિરસ્કાર, કોઈવાર રોગી તો કોઈવાર નિરોગી, કોઈવાર હર્ષ તો કોઈવાર શોક, કોઈવાર ક્રોધ તો કોઈવાર માન, કોઈવાર માન તો કોઈવાર માયા-લોભ, કોઈવાર પ્રેમ તો કોઈવાર દ્વેષ, કોઈવાર કાયદે જેવો કંઠ તો કોઈવાર ભેંસાસૂર, કોઈવાર યશ તો કોઈવાર અપયશ, તું અનંતીવાર પામ્યો.

ખીલું એકવારનો જીવનન મિત્ર શત્રુ બની ગણું કાપે છે. એકવાર સગાં થતાં આવનાર ખીલ પ્રસંગે વિરોધી બની બંધ છે. એકવાર પુત્ર તો ખીલ જન્મમાં પિતા બને છે. અને પિતા પુત્ર બને છે, માતા પત્ની બને છે અને પત્ની માતા બને છે. આવી સંસારની વિષમતાઓને બ્રહ્મી કયા વિદ્વાનનું ચિત્ત સંસારમાં આનંદ પામે ?

એકત્વ ભાવના:-

અનાત્મીકાળથી જીવનું એકાકીપણું તો જુઓ કે કેઈ પાપાજ્ઞાનથી આણેલા ગૈભવોની મજા માણવામાં આખું કુટુંબ સાથે પણ, મરતી વખતે સાથે જવામાં કોઈ નહી. દુર્ગતિમાં કર્મનો દંડામાર તો એકલાએજ સહવાનો ! જીવ જન્મે એકલો અને મરે પણ એકલો, કર્મ સ્વયં કરે એકલો અને લોગવે પણ એકલો, રોગની પીડા એકલાએજ સહવાની, તેમાં કોઈ પણ સ્નેહી કુટુંબીજન વેદના લઈ શકે નહિ, છતાં જેના માટે વિશ્વાસુને ઠગે છે, ન્યાયથી ભ્રષ્ટ થાય છે, ધર્મકર્મ ચૂકે છે, કેઈ હિંસાદિ પાપો જેની રક્ષા પોષણ માટે કરે છે, જેના માટે ક્ષણ ક્ષણ ચિંતા કરે છે એવો આ દેહ પણ ધરલવે જતાં એક ડગલું પણ સહાયમાં આવવા તૈયાર નથી. પોતાનાં સ્વાર્થમાંજ તત્પર એવા સ્વજનો તથા સ્વદેહાદિ સર્વની તેવી

એકાંત સ્વાર્થાનિષ્ઠતા સમ્યક્ જાણીને સર્વત્ર કલ્યાણનું એક માત્ર સાધન ધર્મ તેની સહાય પાંડિત લઈ આવા એકાકી-પણાનો અંત કરવા અંતર્મુખ બને.

અન્યત્વ ભાવના:-

ગર્ભાનું સાથી એવું શરીર પણ જ્યાં આત્માથી જુદું છે તો પછી ખીજ વસ્તુઓનું તો પુછવું જ શું? અનાદી મિથ્યા વાસના વશ આત્મા સ્વયં સચ્ચિદાનંદધન એકલો હોવા છતાં પણ હું અનેક સ્વરૂપ છું. જેમ આ શરીર મારું છે, આ સ્ત્રી પુત્ર પરિવાર મારો છે, આ ઘર-ખાંડો, દુકાન મારાં છે, આ સત્તા, ફરનિચર, કપડાં, આભુષણો મારાં છે, આ સગા સંબંધી મારા છે વગેરે. આત્માના સ્વભાવથી તદ્દન ભિન્ન, અનિત્ય, પરાયાં પરલોકમાં અવશ્ય સાથે નહીં જ જનારાં, કર્મબંધનમાં નિમિત્ત ભુત એવી જડ વસ્તુઓને પોતાની માની જીવ પોતાની જાતને મોટી માની મિથ્યા અભિમાન કરે છે. છાતી કાઢીને ફેરે છે, ખીજાને ધુત્કારે છે, આ બધું અજ્ઞાન દેશાનું નાટક નથી તો શું છે? જે વાસ્તવમાં પોતાનું નથી પોતે જન્મ વખતે સાથે લઈ આવ્યો નથી, સાથે લઈ જવાનો નથી, પોતાનું કોઈ થવાનું નથી, તેનાથી કોઈ સદ્ગતિ મળવાની નથી, છતાં 'હું તેનો અને તે મારાં' આ માયાનું ભૂત જીવને અનાદિકાળથી વળગેલું છે. સદ્ગુણની કૃપા થાય અને આંતર્દર્શિ ખુલે અને આત્મદર્શન થાય તોજ આ માયાનું ભૂત દૂર લાગે.

અશુચી ભાવના:-

જેમ ગટરમાં પડેલી પવિત્ર શુદ્ધ વસ્તુ પણ અપવિત્ર અશુદ્ધ બને છે. તેમ કાયારૂપી ગટરમાં પડેલું સુંદર ભોજન-

પાન-સરખત વિગેરે વસ્તુઓ પણ અશુદ્ધ-અપવિત્ર વિષ્ટા અને પેશાબરૂપ અને છે. જેમ વેશ્યાના સંગે સારો સદાચારી પુરૂષ પણ અપવિત્ર અને છે તેમ આ કાયારૂપી વેશ્યાના સંગે ઉત્તમ ઉન્નવળ વસ્ત્રો તેલ-અત્તર વગેરે પણ અપવિત્ર-ગંદા અને છે.

બીજું સ્વયં કાયાની ઉત્પત્તિ પણ માતાના રક્ત અને પિતાના શુકના મિલનથી જ થયેલી છે. અને પેટમાં માતાએ ચાવેલા ખોરાકમાંથી અનેલા રસને ચૂસીને જે કાયાની વૃદ્ધિ થઈ છે જેમાં નવ દ્વારેથી અશુચી સદા વહી રહી છે. તેવી સદાની અપવિત્ર કાયા લાખો મણુ પાણીથી અને ઉંચા ઉંચા સાબુઓથી કેવી રીતે પવિત્ર થવાની છે? કે તું અનાદીકાળથી કુવાસનાઓથી મલીન થયેલા તારા આત્માની સફાઈ કરવાની મૂકી, બાહ્ય, અપવિત્ર અને નશ્વર કાયાની પવિત્રતા ખાતર વ્યર્થ રોજ પરિશ્રમ કરી કહ્યો છે? બીજું જે કાયા ઉપર જરા અને રોગોરૂપી શત્રુઓ આક્રમણ કરી રહ્યા છે. અને જરા રાક્ષસી શરીરનું નૂર, રૂપ, રંગ, બળ લાવણ્યનું લક્ષણ કરવા લાગ શોધી રહી છે. એવી સદાથી રોગો અને ઘડપણરૂપી શત્રુઓથી લયગ્રસ્ત કાયાને સ્થિર માની શા માટે ધર્મકાર્યોમાં ઉદ્યમ કરતો નથી? કાયા એટલે માન કે નદીના કિનારા પરની ઝુંપડી. તેનું અસ્તિત્વ સદા લયમાં છે. મૃત્યુરૂપી પવનનો એક ઝપાટો આવતાં આ કાયારૂપી ઝુંપડું ક્યાંયે ઉડી જવાનું છે. તો નાહક તારો આટલો કાયાનો મોહ શો છે? નશ્વર કાયાથી શાશ્વત આત્મધર્મ કમાઈ લેવાનો ચાન્સ જતો મા કર!

આશ્રવ ભાવના:-

જેનાથી આત્મા કર્મથી બંધાય તેને આશ્રવ કહે છે.

આત્મા નથી, આત્મા નિત્ય નથી, આત્મા કર્મનો કર્તા-લોકતા નથી, મોક્ષ નથી અને મોક્ષનો ઉપાય નથી, આ છ સ્થાનની મિથ્યા માન્યતા તેને જૈન દર્શનની પરિભાષામાં મિથ્યાત્વ કહે છે. આ મિથ્યાત્વ સર્વ આશ્રવોનો બાપ છે. તથા હિંસાદી પાપો રાગ-દ્વેષ, ધર્મમાં અનાદર, દેવ-ગુરુનો અવિનય, અલકિત, અશુભ યોગો આ બધા આશ્રવોરૂપી પશુઓ આત્મક્ષેત્રમાં ધૂસી જઈને સત્કાર્યોરૂપી ખેતી દ્વારા તૈયાર થયેલા ધર્મરૂપી પાકને વારંવાર ખાઈ જાય છે. ધર્મનું સત્ત્વ-તેજ-ઉલ્લાસ આ આશ્રવોરૂપી ચોરો ખતમ કરી નાંખે છે. સકલ દુઃખોની જડ આ આશ્રવો છે. તેથી જો તારે સુખ-શાંતિ જોઈતી હોય, દુર્ગતિના દ્વાર બંધ કરવા હોય, સદ્ગતિની અભિલાષા હોય તો આ ઉત્તમ માનવલવના સુંદર નવ્ય પ્રભાતે આ આશ્રવોરૂપી પશુઓને તારા ક્ષેત્રમાં ધૂસવા દેતો નહીં.

સંવર ભાવના:-

જે કલ્યાણ પ્રવૃત્તિ દ્વારા કર્મબંધન અટકે તેને સંવર કહે છે. આત્મા છે, આત્મા પરિણામી નિત્ય છે, આત્મા સ્વયં કર્મનો કર્તા-લોકતા છે, મોક્ષ છે અને મોક્ષનો ઉપાય સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, અને સમ્યગ્ ચારિત્ર છે. આવી પૂસ્થાનની સચોટ શ્રદ્ધા તેને જૈન દર્શનની પરિભાષામાં સમ્યક્ત્વ કહે છે.

તેથી સમ્યક્ત્વ, અહિંસાદિ ધર્મસ્થાનો, ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, સંયમ, તપ, બ્રહ્મચર્ય, ઉત્તમ ભાવનાઓ વગેરે સંવર છે. આ સંવરધર્મથીજ આત્માનું રક્ષણ થાય છે. સંવરથીજ સુખ અને સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી હે જીવ! તું આ સંવર મિત્રોને ચાવજીવ છોડતો નહીં. તેજ તારું આશ્રવોરૂપી ચોરોથી ધર્મબંધનું રક્ષણ કરનારા છે. અહીં

માનવ જીવનમાંજ સંવર ધર્મની આરાધના થાય છે. તેથી લાખો લવોએ મળવી દુર્લભ એવી સંવરધર્મની આરાધનાની તક પ્રમાદમાં પડી જવા દર્શિ નહીં.

નિર્જરા ભાવના:-

જેના દ્વારા ક્ષીર-નીરની પેઠે આત્મા સાથે રહેલાં કર્મ આત્માથી દૂર થાય-ક્ષય પામે તેને નિર્જરા કહે છે.

જૈન દર્શનમાં છ પ્રકારના ગાહ્ય તપ અને છ પ્રકારના અભ્યંતર તપને કર્મક્ષયનું અમોઘ સાધન ગતાવેલું છે-માનેલું છે. આ બાર પ્રકારના તપ દ્વારા અસંખ્ય લવોનાં સંચિત કર્મોનો એક ક્ષણમાં નાશ થાય છે જેમ જેમ તપ દ્વારા કર્મોનો ક્ષય થાય તેમ તેમ આત્મા નિર્મળ થતો જાય છે. તેથી નરકાદિ દુર્ગતિમાં તો જીવે પરવશથી અનંતાનંત કષ્ટો અને યાતનાઓ ભોગવી છે. અને હજી વિષયકપ્રાયાધીન રહેશે તો ભવિષ્યમાં કેઈ કષ્ટોને ભોગવશે. સ્વેચ્છાએ ધર્મબુદ્ધિએ કર્મનિર્જરા માટે જે તપ સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે છે તેનાથી ઘણાજ પાપકર્મોનો નાશ થઈ જાય છે. તેથી ભવિષ્યમાં તે પાપકર્મોનું કટુ ફળ ભોગવવું પડતું નથી. તેથી હે જીવ ! સકામ નિર્જરા કરવાનો અહિં તને ઉત્તમ ચાન્સ મળ્યો છે. તેને ખાન-પાન અને ભોગ-વિલાસમાં વેડફી ન નાંખતાં તપ-કર્મ દ્વારા પાપકર્મોને જલાવી તું શુદ્ધ-પવિત્ર બનજે.

લોકસ્વરૂપ ભાવના:-

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, પુર-જલાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય આ પંચાસ્તિકાયમય લોક અનાદી અનંત છે. આ પંચાસ્તિકાય લોકનું એક પણ દ્રવ્ય

કદીપણ સર્વથા નષ્ટ થતું નથી. તેમજ કદી એક પણ દ્રવ્ય નવું આવતું નથી. અનાદીકાળથી પ્રત્યેક દ્રવ્યોના પર્યાયો પ્રતિસમય બદલાયા કરે છે. તેથી પર્યાયની દૃષ્ટિએ લોક અનિત્ય કહેવાય. અને દ્રવ્યની દૃષ્ટિએ લોક નિત્ય કહેવાય છે.

આ ચૌદ રાજલોકમાં અનંતાનંત જીવો અનંત અનંત કાળથી લિન્ન લિન્ન યોનીઓમાં જન્મ-મરણ કરી રહ્યા છે. તું પણ જીવ ! આ વિશાળકાય લોકમાં અનંતકાળથી કર્મ-પિશાયને પરવશ પડી જન્મ-મરણ અનંતા કર્યાં. કયાંચે સ્થિરતા, શાંતિ, સુખ, આ લોકમાં તે જોયા નહિ. માત્ર લોકના મથાળે-લોકાન્તે એકજ એવું નિર્ભય-પીડા વેદના રહિત-અનંત સદા સુખમય જન્મ-જરા મરણથી રહિત સિદ્ધ સ્થાન છે. ત્યાં કર્મમુક્ત થઈ જીવ જઈ શકે છે. માટે તું જીવ હવે આ લોકના દુઃખમય સ્વરૂપને જાણી લોકાન્તે-સિદ્ધલગ્વંતોની સાથે સદાકાળ રહેવા મળે તે માટે કર્મ તોડવા પ્રયત્ન કરતો રહેજે.

ઝોધિ-દુર્લભ ભાવના:-

ઝોધિ-અહિંસામય શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ તેને જૈન દર્શનમાં ઝોધી કહે છે. આ ઝોધીજ પ્રાપ્ત કરવી અત્યંત દુર્લભ છે. બીજા બાહ્ય વૈભવો, સત્તાઓ, સુંદર રૂપ-સૌભાગ્ય વગેરે તો હલકા પાપી દુર્જન મનુષ્યને પણ મળે છે. જે સર્વજન સાધારણ હોય, અલ્પ પુણ્યથી પ્રાપ્ય હોય, પાછું અનિત્ય હોય, તેવી ભૌતિક ચીજો મળવી તે કંઈ દુર્લભ નથી. પણ આત્માને અનંત જન્મ જરા-મરણથી છોડાવી અજરામર પદને પ્રાપ્ત કરાવનાર એકજ ઝોધિની પ્રાપ્તિજ જીવને પ્રાપ્ત થવી દુર્લભ છે. તને હે જીવ ! તારા અનંત પુણ્ય રાશિના ઉદ્ધયે

આ બોધિરત્ન મલ્લ્યું છે. તો તેનું તું તારા પ્રાણથી પણ અધિક જતન કરજે.

ધર્મસ્વાખ્યાત ભાવના:-

અહો ! સર્વજ્ઞકથિત ધર્મ કેવો સુંદર અને નિર્દોષ છે ? જેમાં પૂર્વાપર વિરોધ નથી, જેમાં શુભ વાસનાઓને પોષવાનું, જેમાં સર્વ જીવોને અભયદાન આપવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે, જેમાં અહિંસા અને ક્ષમા પ્રધાન છે, જેમાં સ્યાદ્રાદનો સિદ્ધાંત કુવાદીઓરૂપી શિકારીઓથી રક્ષણ કરી કહ્યો છે, જેમાં તત્ત્વની અને આચારની સુંદર વ્યવસ્થા છે, ઉત્સર્ગ અને અપવાદથી જે પોતાની વિવેકીતાને જણાવી રહ્યો છે, જેમાં દેવ પણ વીતરાગ, ગુરૂ-સર્વથા ત્યાગી અને ધર્મ અહિંસામય છે એવા શ્રેષ્ઠ ધર્મની સરખામણી કોની સાથે થઈ શકે તેમ છે ?

(૧) સર્વજ્ઞધર્મ મોહાંધકારથી વ્યાપ્ત જગતમાં સૂર્ય સમાન છે.

(૨) ભવસાગર તરવા માટેનું શ્રેષ્ઠ જહાજ છે.

(૩) સેંકડો પાપોરૂપી રોગોનું એક અદ્વિતીય ઔષધ છે.

(૪) રાગ-દ્વેષરૂપી વિષ માટેનો પરમ મંત્ર છે.

(૫) અનાથનો નાથ, અખંધુનો ખંધુ, અશરણુનો શરણુ અને અમિત્રનો મિત્ર છે.

આવા સુંદર સ્વરૂપવાળા ધર્મને કહેવા સર્વજ્ઞ લગવંત સિવાય બીજો કોણ સમર્થ છે ?

મૈત્રી ભાવના:-

‘પરહિત ચિંતા મૈત્રી’

વિશ્વવર્તી સમસ્ત નાના-મોટા જીવોના કલ્યાણની ચિંતા તે તમામ ધર્મોનો સાર છે. સર્વે જીવોને આત્મ તુલ્ય માની તેમના જીવનની રક્ષાની ચિંતા, તેમના દુઃખોની ચિંતા. તે જીવો દ્રવ્યથી અને ભાવથી સુખી કેવી રીતે અને તેની ચિંતા, તેમની અગવડો, તેમના પાપો-દુષ્કૃત્યો કેવી રીતે દૂર થાય ? હું તેને માટે શું કરું ? તેની ચિંતા કરવી તે મૈત્રીભાવના.

સમસ્ત જીવોની સાથે મૈત્રીભાવ, પ્રેમભાવ એ મૃત્યુ-લોક ઉપરનું અમૃત છે. આત્મત્વની દૃષ્ટિએ વિશ્વના સમસ્ત જીવો સિદ્ધ સમાન છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્યની દૃષ્ટિએ સમાન છે તેથી માઈ અને તેઓનું સ્વરૂપ એકજ છે. અર્થાત્ હું તેઓથી અલગ નથી અને તે મારાથી જરાયે જુદા નથી. ‘હું એટલે તેઓ’ અને ‘તેઓ એટલે હું’ તેથી ‘તેઓનું સુખ તે માઈ સુખ’ અને તેઓનું દુઃખ તે માઈ દુઃખ’. તેઓની ચિંતા તે મારી ચિંતા. હું બુદ્ધિમાન મોટો માનવ છું તો માઈ કર્તાવ્ય તેઓનાં દુઃખ દૂર કરવાનું, તેઓના પ્રિય પ્રાણોની રક્ષા કરવાનું, તેઓને હું જરાયે અગવડરૂપ અને ત્રાસરૂપ ન થાઉં આ લક્ષ નિરંતર હૈયામાં રહેવું જોઈએ.

મારે એવી રીતે જીવન જીવવું જોઈએ કે મારા સ્વાર્થની ખાતર, મારા વિષયસુખની ખાતર બીજા જીવોના પ્રાણ ન જાય, તેમને મારા તરફથી દુઃખ, પીડા, અગવડ ઉભી ન થાય. અને આનું નામજ સાચો વિશ્વપ્રેમ છે.

કોઈપણ પ્રાણી બીજા પ્રાણીઓને દુઃખમાં નાંખી, તેમના

જીવનને નષ્ટ કરી સુખશાંતિની ચાહના-ધૃચ્છા કરે છે તો તે પાગલ છે. કદાપી તેની તે ધૃચ્છા પૂર્ણ થવાની નથી. તમારે બીજાને દુઃખ-અશાંતિ આપવી છે અને તમારે જગત પાસેથી સુખ-શાંતિ લેવી છે. તે બેહુદી વાત કદાપી બનવાની નથી.

જો તમારે સુખ શાંતિનીજ ધૃચ્છા છે તો તમે બીજાને સુખ શાંતિનું દાન કરો. તેમનાં દુઃખોની નિરંતર ચિંતા કરો. હૃદયમાં તેમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખો. પછી જીવો કે જીવન કેવું દેવી-સ્વર્ગીય બની જાય છે !

પ્રમોદ ભાવના:-

‘ પરમુલ્લ તુષ્ટિ મુદિતા ’

બીજા જીવોનું સુખ-સમૃદ્ધિ-આબાદી ગુણો જોઈ ખૂશ થવું-આનંદ પામવો તેનું નામ છે ‘પ્રમોદ ભાવના’.

ચાલો ! સુખી છે-આબાદ છે તો મારો ભાઈ છેને ! મારો પડોશી છેને ! મારો બંધુ છેને ! મારો સાધર્મિક બંધુ છેને ! છેવટે મારો દેશબંધુ-વિશ્વબંધુ તો છેને ? અને તેઓ અને હું કયાં જીવ્યા છીએ ? તેથી તે સુખી-સમૃદ્ધ તો હુંજ સુખી સમૃદ્ધને ! તેના પુણ્યના ઉદયે તે સુખી છે, સમૃદ્ધ છે તો મારે તો તે પુણ્યશાળીના પુણ્યની અનુમોદના કરવી જોઈએ કે તે ગતજન્મમાં સાડું સુકૃત કરીને આવેલો છે. ધન્ય છે તેને ! કદાપી કેઈનું સુખ, સારી સુંદર પત્ની સારો બંધુલો, સારા પુત્રો, માન-યશ-પ્રતિષ્ઠા-સત્તા દેખી તેની ઈર્ષ્યા-અદે-ખાઈ તો નજ કરવી. બીજાના સુખની અદેખાઈ ઈર્ષ્યા કરવાથી ઈર્ષ્યાદિ કરનારનું પુણ્ય બળી જાય છે. તેના સત્કાર્યો બળીને ભસ્મીભૂત બની જાય છે. તેના હૃદયમાં કદાપી શાંતિ હોતી

નથી. નિરંતર ખીજાઓને સુખી દેખી હૈયામાં બળતરા કર્યા કરે છે કે તેને આણું સુખ ક્યાં મળ્યું? મને કેમ ન મળ્યું? તેનું સુખ નષ્ટ થઈ જાય તો સારું હું તેને સુખી-આબાદ જોઈ શકતો નથી. આવી આવી નીચ વૃત્તિ ત્યજવી જોઈએ.

ખીજું ખીજા ગુણવાન જીવોને આદર આપવો, તેઓનું સન્માન કરવાની ભાવના, તેઓને જોઈ હૃદય પુલકિત બને, આંખો નાચી ઉઠે, મોં ઉપર હાસ્ય છવાઈ જાય, તેમની શક્ય સરભરા કરવાની ભાવના રહે, તેઓના ગુણોની પ્રશંસા, અનુમોદના કરે, તેઓની નિંદા-હલકાઈ તો કરેજ નહિ. સર્વે જીવોને સુખી જોવાની ભાવના રાખવી જેમકે ક્યારે મારો એવો ધન્ય દિવસ આવે કે જ્યારે વિશ્વના સમસ્ત જીવોને હું સુખી આનંદી જોઉં! આ વિશ્વ ઉપર કોઈપણ જીવને મારે દુઃખી પીડિત જોવો ન પડે! અને સર્વ જીવોને હું પાપરહિત-દોષરહિત ગુણમય જોઉં!

આવી ભાવનાનું નિરંતર ચિંતન કરનાર જીવ પ્રકૃષ્ટ પુણ્યનું ઉપાર્જન કરે છે અને કેઈ જન્મોના પાપોનો એક ક્ષણમાં ધ્વંસ કરી નાખે છે. પ્રમોદ ભાવના એ ગુણાનુરાગનું પ્રતિક છે.

કરુણા ભાવના:-

‘ પરદુઃખ વિનાશીની કરુણા ’

ખીજા જીવોનાં દુઃખો-યાતનાઓ, અગવડો, દારિદ્ર્ય વિગેરે જોઈ તેનો પ્રતિકાર કરવાની તેઓને મદદ-સહાય કરવાની ભાવના જાગે તેને કરુણા ભાવના કહે છે.

પ્રથમતો જગતનાં દુઃખી જીવોનાં દુઃખો જોઈ હૈયુ કંપી ઉઠે. જેમ પોતાના નિકટનાં સ્નેહીઓનાં દુઃખો-રોગો-પીડાઓ જોઈને જેવી હૈયામાં લાગણી થાય છે તેવી લાગણી દુન્યવી સંબંધ રહિત જીવો પ્રત્યે પણ જોઈએ. અથવા હું જ્યારે દુઃખી હતો ત્યારે હું જગતનાં જીવોની પાસે જે આશા રાખતો હતો તે હવે હું સુખી છું તો જગતના જીવો મારી પાસે રાખે તો તે ઉચિતજ છે. એક સુખી જીવ ખીજા જીવોને દુઃખથી મુક્ત કરવાની ભાવના નહિ રાખે તો કોણ રાખશે ?

નશ્વર દેહ, ધન, પુત્રિ, ખજાણ, સમૃદ્ધિ વગેરેનો ઉપયોગ દુઃખીઓનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે કર્યો તેજ સફળ છે. જે પોતાની આંધળી સ્વાર્થસાધનામાંજ રક્ત રહ્યા. ખીજા જીવોનાં દુઃખો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરી તો અવશ્ય સમજશે કે મારી પણ તેજ દશા નજીકના ભવિષ્યમાં આવવાની છે.

તું આજે તારી સુખી સ્થિતિમાં ખીજા દુઃખી જીવોની સામે નહિ જીવે તો પછી તારી દુઃખી સ્થિતિમાં તારી સામે કોણ જોશે ? તારી વહારે કોણ આવશે ? અને તું એવું અભિમાન તો ક્યારેક પણ રાખીશજ નહિ કે મારી આવી સુખી સમૃદ્ધ સ્થિતિ કાયમ ટકી રહેવાની છે.

જીવોને વર્તમાનમાંજ રશિયાના વડાપ્રધાન નિકેતા કુશ્ચોવ એક ઘડીમાં પદબ્રષ્ટ થઈ ગયા. અને જગત આશ્ચર્યથી જોતું રહી ગયું. ક્યાં જગતની સમૃદ્ધિ અને સુખો અમર છે ? તેમાંથી જેટલો દુઃખીયાનાં દુઃખો દૂર કરવામાં ઉપયોગ કરી લીધો તેટલો નક્કર પુણ્યનો લાભ છે. પાપી-દુર્ગુણી, દુરાચારી

જીવોને પાપરહિત-સદ્ગુણી, સદાચારી ધર્મી બનાવવાની ભાવના તે પણ કરૂણા ભાવના છે.

ક્યારે બધા જીવો સદાચારી, ધર્મી બનશે ? ક્યારે આ વિશ્વવર્તી જીવો પાપોરૂપી પિશાચોથી મુક્ત બનશે ? કારણકે દુઃખ, દારિદ્રતા, રોગ વગેરે પાપોથી અને દુરાચારોથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી પાપોથી દુરાચારોથી જીવો મુક્ત બને તો દુઃખોથી સ્વયં મુક્ત બની શકે છે. તેથી દુરાચારીનો દુરાચાર મુકાવવો, પાપીનું પાપ મુકાવવું, માંસાહારીનું માંસ છોડાવવું, શરાબીનો શરાબ છોડાવવો, બ્રહ્મચારીનો બ્રહ્મચાર છોડાવવો, ક્રોધીનો ક્રોધ છોડાવવો, અનીતિખોરની અનીતિ છોડાવવી, લોભીનો લોભ છોડાવવો, સ્વાર્થીનો સ્વાર્થ છોડાવવો વગેરે પણ મહાકરૂણા છે. અને આ મહાન કાર્ય સાધુ-સંતો કરે છે. તેથી સાધુ-સંતોનો વિશ્વના જીવો ઉપર અમાપ ઉપકાર છે.

માધ્યસ્થ ભાવના:-

‘ પરદોષોપેક્ષોપેક્ષા ’

અત્યંત પાપી, ઉપદેશને અયોગ્ય જીવોની ઉપેક્ષા કરવી તેમના પ્રત્યે ન રાગ કે ન દ્રોષ તેનું નામ માધ્યસ્થ ભાવના છે.

જેમ પોતાના ઘરમાં કોઈ વધારે બિમાર હોય છે તો તેના તરફ તમારો શો ભાવ રહે છે ? તેમ વધારે પાપોથી-કર્મોથી બિમાર પડેલા જીવો પ્રત્યે તમારી કદાચ સહાનુભૂતિ ન રહી શકે તો ઓછામાં ઓછી તેની નિંદા-તિરસ્કાર તો નજ કરવો. આટલું તો ઉદાર-વિશાળ દીલ તમારે રાખવુંજ જોઈએને ?

પરવશ મનુષ્ય-ભુતાવિષ્ટ મનુષ્ય કંઈ ભાંગફેડ અપ-
રાધ કરે છે તો તેના પ્રત્યે લોકો કહે છે કે તે બીચારાનો શો
દોષ છે ? પેલું અંદર રહેલું ભુત-વ્યંતર આ બધું તોફાન
તેની પાસે કરાવે છે. તેમ દુષ્ટ કર્મોરૂપી ભૂતજ જીવો પાસે
અનિચ્છનીય પાપો-દુષ્કૃત્યો કરાવે છે. તેથી તેના પ્રત્યે ઉપેક્ષા
ભાવ રાખવો ઉચિત છે. હશે ! તેને પણ સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત
થાઓ ! તે પણ એક દિવસ જરૂર સુધરશે. નાહક તેની નિંદા,
લથુતા, તિરસ્કાર કરવાથી તો તે વધુ બગડશે. તમારો શત્રુ
બનશે. તેના કરતાં તેના માટે કાલક્ષેપ કરવો તેના દોષોની
ઉપેક્ષા કરવી એજ સજ્જન પુરૂષનું કામ છે. સાચો ધર્મી
દુષ્ટમાં દુષ્ટ મનુષ્યની પણ નિંદા કરતો નથી.

આ રીતે અનિત્યાદિ ૧૨ ભાવનાઓ અને મૈત્રી આદિ
ચાર ભાવનાઓ એ આત્માને પુણ્યથી અને સવેગ-વૈરાગ્યથી
પુષ્ટ કરનારું કિંમતી રસાયણ છે. આ રસાયણને જે ભવ્ય
આત્મા ભાવથી નિરંતર ખાશે તે જરૂર એકને એક દિન અનંત
જ્ઞાનાદિ ગુણોથી પુષ્ટ બની પરમપદને પ્રાપ્ત કરશે.

‘ભાવના ભવ નાશીનો’ ઉત્તમ ભાવનાઓના ચિંતનથી
અનંત દુઃખમય ભવનો શિથિ અંત આવે છે. જેના હૈયામાં
આવી આવી ઉત્તમ ભાવનાઓ રમતી નથી તેના
ધર્મીપણામાં સંશય છે એમ નિશ્ચિત સમજવું.

જૈન દર્શનનાં નવ તત્ત્વો

જેમ ન્યાય દર્શન પ્રમાણ-પ્રમેય સંશય આદિ ૧૬ તત્ત્વો માને છે, વૈશેષિક દર્શન દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ આદિ ૬ તત્ત્વો માને છે તેમ જૈન દર્શન જીવ-અજીવ-પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા બંધ-મોક્ષરૂપ નવ તત્ત્વો માને છે. આ નવ તત્ત્વો એજ જૈન દર્શન. અને જૈન દર્શન એટલેજ નવ તત્ત્વો. નવ તત્ત્વથી અતિરિક્ત જૈન દર્શન જેવું કંઈ નથી. જૈનાગમોમાં આ નવ તત્ત્વોનું વિવિધ રીતે વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. જેમાં નવ તત્ત્વોનો વિવિધ લિપ્ત લિપ્ત નયદષ્ટિથી વિસ્તૃત વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તેને જૈનાગમો કહે છે.

આ નવ તત્ત્વોમાં સારાચે વિશ્વનું ઉપયોગી વિજ્ઞાન ભરેલું છે. કોઈ એવી વાત નથી કે આ નવ તત્ત્વોમાંથી ન મળે. જૈન શાસનનું સર્વસ્વ નવતત્ત્વ છે. આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વો કોણ છે તેનો યથાર્થ નિર્ણય કરી હેયનો ત્યાગ અને ઉપાદેયનું ગ્રહણ કરવાનું છે. જે તત્ત્વો મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં બાધારૂપ હોય-નડતરરૂપ હોય-પ્રતિકુળ હોય તેનો ત્યાગ કરવો અને જે તત્ત્વો મોક્ષમાર્ગની આરાધનામાં અનુકુળ હોય-સહાયક હોય તેનું ગ્રહણ કરવું.

જૈન દર્શનનું ધ્યેય મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. તેથી તે ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા માટે આ નવતત્ત્વોની યથાર્થ અવિપરિત શ્રદ્ધા-

જ્ઞાન અને આચારણુ એજ સચોટ ઉપાય છે. આ નવ તત્ત્વોના વ્યવસ્થિત અને યથાર્થ જ્ઞાન વિના સાધક શ્રદ્ધામાં અને સમ્યગ્ આચારમાં ટકી શકતો નથી. કેમકે જ્યાં સુધી મોક્ષ પથિકને મોક્ષમાર્ગનું સચોટ જ્ઞાન ન હોય તો તે માર્ગ પર કેવી રીતે ચાલી શકવાનો? તેથી તેણે પ્રથમ મોક્ષે જવાના રસ્તાનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી લેવું આવશ્યક છે. તેની સાથે કુમાર્ગનું જ્ઞાન પણ મેળવી લેવું આવશ્યક છે. જેથી ભૂલથી તે માર્ગે ભૂલા ન પડી જવાય. અને સન્માર્ગનું યથાર્થ જ્ઞાન કુમાર્ગના (ઉન્માર્ગના) યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વકજ થાય. તેથી મોક્ષ પથિકે કુમાર્ગ (ઉન્માર્ગ) કેવો છે તેનું પણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવી લેવું આવશ્યક છે. સાથેસાથ મોક્ષમાર્ગમાં કયાં કયાં ભયસ્થાનો છે, કયાં કયાં સહાયક સ્થાનો છે, કયાં કયાં માર્ગમાં ચોરની પલ્લીઓ આવે છે અને કયાં કયાં શાહુકારના નિવાસ-સ્થાનો આવે છે તેનું પણ સ્પષ્ટ જ્ઞાન અનિવાર્ય છે.

અહિં નવતત્ત્વોમાં છેલ્લું મોક્ષતત્ત્વ એ મોક્ષ પથિકનું ગન્તવ્ય ઇષ્ટ સ્થાન છે. સંવર, નિર્જરા એ મોક્ષમાર્ગ અને પાપ, આશ્રવ, અંધ એ મોક્ષમાર્ગમાં ચોરોની પલ્લી છે. અને પુણ્યતત્ત્વ એ શાહુકારોનું નિવાસસ્થાન છે. જ્યારે જીવતત્ત્વ એ મોક્ષનું અધિકારી છે અને અજીવ એ મોક્ષનું અધિકારી નથી. એ રીતે નવતત્ત્વોનું જ્ઞાન મોક્ષની સાધનામાં ઉપયોગી છે.

એ નવ તત્ત્વોનો ક્રમ જોઇએ:-

મોક્ષ હોય પણ તેનો કોઈ અધિકારી ન હોય તો મોક્ષ તત્ત્વની વિચારણા કરવીજ વ્યર્થ છે. તેથી અહિં નવતત્ત્વોમાં પ્રથમ મોક્ષના અધિકારી તરીકે જીવતત્ત્વની વિચારણા કરવામાં આવી છે. પછી તેના પ્રતિપક્ષી અનધિકારી અજીવ તત્ત્વની

વિચારણા કરવામાં આવી છે. પછી પુણ્યતત્ત્વ એટલા માટે કે શુભ કર્મ જડ પુણ્યલભ્ય હોવાથી અજીવના સાધર્મ્યથી પુણ્ય તત્ત્વની વિચારણા કરવામાં આવી છે. પછી પુણ્યના પ્રતિપક્ષી પાપતત્ત્વની સહેજે જિજ્ઞાસા થાય તેથી પાપતત્ત્વની વિચારણા કરવામાં આવી છે. પાપ પછી આશ્રવની વિચારણા એટલા માટે કે તે બંને એકજ ચોરોની પદ્ધતિના મેમ્બરો છે. પાપ પુણ્ય એ શુભાશુભ આશ્રવરૂપજ હોવાથી આશ્રવતત્ત્વની વિચારણા કરવામાં આવી છે. કેમકે શુભ આશ્રવ તે પુણ્ય અને અશુભ આશ્રવ તે પાપ તેથી પુણ્ય-પાપ પછી આશ્રવની વિચારણા કરવામાં આવી છે. આશ્રવતત્ત્વ પછી તેના પ્રતિપક્ષી સંવરતત્ત્વ હોઈ આશ્રવ પછી સંવરનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સંવર પછી નિર્જરા એટલા માટે કે તે બંને મોક્ષમાર્ગરૂપ હોવાથી મોક્ષમાર્ગના સાધર્મ્યથી સંવર પછી નિર્જરા તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. નિર્જરા પછી બંધ તત્ત્વનું પ્રયોજન એ છે કે નિર્જરાનું પ્રતિપક્ષી બંધતત્ત્વ છે. નિર્જરા જીવને કર્મના બંધનોથી મુક્ત કરે છે જ્યારે બંધ તત્ત્વ જીવને કર્મબંધનોથી બાંધે છે તેથી નિર્જરા પછી બંધનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અને બંધ પછી મોક્ષનું પ્રયોજન એ છે કે બંધનું પ્રતિપક્ષી મોક્ષતત્ત્વ છે. તેથી બંધ પછી મોક્ષતત્ત્વનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ મારા ક્ષયોપશમ મુજબ નવ તત્ત્વોનો ક્રમ જણાવ્યો છે. પ્રાયઃ અસંગત નથી એમ નમ્ર માઝું માનવું છે.

આ રીતે નવ તત્ત્વોનો ક્રમ અને તેનું પ્રયોજન જોયું.

નવ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ:-

કેવા સ્વરૂપવાળું જીવતત્ત્વ મોક્ષનું અધિકારી બની

શકે તેથી જીવના સ્વરૂપનો તાત્ત્વિક અને ઉંડો વિચાર કરવો પ્રથમ અત્યંતાવશ્યક છે. જીવનું લક્ષણ ‘ચેતના લક્ષણો જીવઃ ।’ ચેતના (જ્ઞાન) એ જીવનું લક્ષણ છે (સ્વરૂપ છે) પ્રધાન-પરમ ગુણ એ વસ્તુનું લક્ષણ બની શકે છે. જે અસાધારણ ગુણ દ્વારા વસ્તુનું જ્ઞાન થાય, વસ્તુ ઓળખાય, વસ્તુનો પરિચય થાય તેને વસ્તુનું લક્ષણ કહે છે. જોકે વસ્તુમાં બીજા અનેક ધર્મો વિદ્યમાન હોય છે પણ તે બધા વસ્તુનું લક્ષણ બનતા નથી. કારણકે સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, વસ્તુત્વ અમૂર્ત્ત્વ વગેરે કેટલાક ગુણો તો બીજા જડ વસ્તુઓમાં પણ રહે છે. તેથી સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, કે વસ્તુત્વને જીવનું લક્ષણ બનાવવા જતાં તે લક્ષણ અતિ વ્યાપ્તિ દોષથી દૂષિત બની જાય છે.

લક્ષણ એનું નામ કે જે પોતાના લક્ષ્યને છોડીને બીજે ક્યાંયે ન રહે. તેથી જીવનું લક્ષણ ચેતના (જ્ઞાન) એ જીવમાંજ રહે છે. અને તેના દ્વારા જીવની તરતજ ઓળખાય થાય છે. ચેતના (જ્ઞાન) એ જીવનો સહભાવી શાશ્વત ગુણ છે. તેથી ચેતના અને જીવ કથંચિત્ અલિપ્ત છે. ચેતના એ કથંચિત્ એટલા માટે કે ‘આ જીવની ચેતના છે’ એ પ્રમાણે વ્યવહાર થાય છે. બાકી તો ચેતના એ જીવનું સ્વરૂપ હોવાથી સ્વરૂપ અને સ્વરૂપી અલગ-અલગ રહી શકતાંજ નથી. તેથી જૈન દર્શન મતે જીવ પોતાના જ્ઞાનાદિ ગુણોથી કથંચિત્ લિપ્તાલિપ્ત છે. સર્વથા જીવથી જ્ઞાન જુદું હોય તો અંધના હાથમાં દીપકની જેમ તે સ્વયં જાણી જોઈ શકે નહિ. અને સર્વથા અલેદ હોય તો ‘આ જીવ’ અને ‘આ એનું જ્ઞાન’ એવો વ્યવહાર ન થઈ શકે. ગુણ-ગુણીનો ભેદ ન રહે.

બીજું જીવ પરિણામી નિત્ય છે. પણ એકાંત નિત્ય કે એકાંત અનિત્ય નથી. એકાંતે નિત્ય આત્મા બંધ અવસ્થાને છોડી મોક્ષ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. તેથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ ન થાય. અને એકાંતે અનિત્ય હોય તો જીવનો નાશ થઈ ગયા પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ કેને ? તેથી જીવતત્ત્વનું સ્વરૂપ પરિણામી નિત્ય માનવાથીજ બંધ-મોક્ષની વ્યવસ્થા, સુખ-દુઃખની વ્યવસ્થા, પરત્રોક્ષની વ્યવસ્થા ઘટી શકે છે. પોતાના મૂળ સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા સિવાય તે તે અવસ્થાએને પ્રાપ્ત કરવી અને છોડવી તેનું નામ પરિણામી નિત્યત્વ છે. આત્મા જે પૂર્વે બંધના પરિણામે હતો તેજ આત્મા હવે મોક્ષના પરિણામે (અવસ્થાએ) ઉત્પન્ન થયો. પૂર્વે જે આત્મા દુઃખી હતો તેજ આત્મા હવે સુખી બન્યો. પૂર્વે જે સંસારી હતો તેજ હવે સુક્રમ બન્યો, પણ બીજો નહીં.

આ બધું ક્યારે અને કે આત્માનું સ્વરૂપ પરિણામી નિત્ય માનવામાં આવે તો. માટીનો પિંડ પરિણામી છે તો તેમાંથી સ્થાસ, કોશ કુશુલ-કપાલ ઘટ વગેરે બની શકે છે. જે સર્વથા નિત્ય કે સર્વથા અનિત્ય હોય તો તે માટીના પિંડમાંથી તે તે પરિણામો ઉત્પન્ન ન થાય. એટલા માટે મૂળ સ્વરૂપ છોડ્યા વગર તે તે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. જે માટી પૂર્વે પીંડરૂપ હતી તેજ માટી અત્યારે ઘડારૂપ બની. નહિ કે કોઈ બીજી વસ્તુ.

જૈન દર્શન જીવને કર્મનો કર્તા-લોકતા માને છે. શુભાશુભ કર્મોનો તે તે મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ દ્વારા જીવ સ્વયં કર્તા છે. જેમ કુંભાર તે તે ચક્ર, ચીવર, દાંડ, પાણી, માટી વગેરે સાધન દ્વારા ઘટનો કર્તા છે, તેમ જીવ પણ મિથ્યાત્વ,

અવિરતિ, કષાય, યોગ, પ્રમાદ, હિંસાદિ આશ્રવો દ્વારા કર્મોના કર્તા છે અને તેજ તે કર્મોના ફળનો લોકતા છે. કરે પોતે અને લોગવે બીજા તે કેમ બને? પોતે ખાય તો સંડાસ પણ પોતાને જવું પડે. પાણી પીવે પોતે તો પેશાબ કરવા પણ પોતાને જવું પડે. તેમ પોતે કર્મ કરે તો લોગવે પણ પોતે.

સંસારી જીવ દેહવ્યાપી છે પણ વિશ્વવ્યાપી નથી. દેહમાંજ જીવના ધર્મો જેવાકે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, રાગ દ્વેષ, સુખ-દુઃખ વગેરે જણાય છે. બીજે દેહથી અતિરિક્ત ક્યાંયે તે દેખાતું નથી. અને દેહના વધથીજ તેણે હિંસા કરી. જીવવધ કર્યો કહેવાય છે, પણ સર્વાત્ર જીવ વ્યાપક હોય તો આને જીવવધ કર્યો-માર્યો તે વ્યવહાર ન થઈ શકે. અને પરલોકમાં જીવનું ગમનાગમન પણ ન ઘટી શકે. તેથી જ્યાં જીવના ગુણો દેખાય ત્યાંજ તે હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. જીવના ગુણો દેહમાંજ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ-અનુમાન સિદ્ધ દેખાય છે. તેથી જીવ દેહવ્યાપી છે પણ જગતવ્યાપી નથી. શરીરના જે ભાગમાં સુખ-દુઃખનો અનુભવ થાય ત્યાં ત્યાં જીવ સમજવાનો, નખના અગ્રભાગમાં કે વાળમાં આત્મા નથી તો તેને કાપતાં ત્યાં દુઃખનો અનુભવ થતો નથી.

‘જીવ સંકોચ વિકાસશીલ છે’

જીવ મરીને જેવા જેવા નાના મોટા શરીરમાં જાય છે તેના જેવો નાનો મોટો થઈને રહે છે અથવા આત્માના અસંખ્યેય પ્રદેશો નાના શરીરમાં સંકોચાઈને રહે છે અને હાથી જેવા ભીમકાય શરીરમાં વિકાસ પામીને રહે છે. જેમ દીપકનો પ્રકાશ નાના ઓરડામાં સંકોચ પામીને રહે છે અને

તેજ દ્વીપકને મોટા બંગલામાં મૂક્યો તો આખા બંગલામાં પ્રકાશના કિરણો ફેલાવીને વિકાસથી રહે છે. તો દ્વીપકનો પ્રકાશ તો રૂપી હોવા છતાં સંકોચ-વિકાસ પામી શકે છે તો અરૂપી-ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા છે તે નાના મોટા દેહમાં સંકોચ કે વિકાસથી રહે તેમાં તો પુછવું જ શું? તેથી જૈન દર્શન મતે જીવ ચૈતન્ય સ્વરૂપી, જ્ઞાનાદિ ગુણોથી ભિન્નાભિન્ન, પરિણામી નિત્ય, દેહવ્યાપી, કર્મનો કર્તા-લોકતા અને સંકોચ વિકાસશીલ છે.

અજીવ તત્ત્વ:-

જીવથી તદ્દન વિપરિત લક્ષણવાળું જડતત્ત્વ છે. તે અજીવ તત્ત્વ પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. (૧) ધર્માસ્તિકાય (૨) અધર્માસ્તિકાય (૩) આકાશસ્તિકાય (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય (૫) કાળ.

આ પાંચમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયને છોડીને બાકીના ચાર દ્રવ્યો અરૂપી (અમૂર્ત) છે જ્યારે પુદ્ગલાસ્તિકાય રૂપી (મૂર્ત) છે.

પ્રશ્ન:- મૂર્ત-અમૂર્તનું લક્ષણ શું?

જેનામાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ હોય તેને મૂર્ત (રૂપી) કહે છે. અને જેનામાં તે રૂપાદિ ન હોય તેને અરૂપી-અમૂર્ત કહે છે.

તે પાંચે અજીવ દ્રવ્યોના ૧૪ ભેદ છે:-

ધર્માસ્તિકાયના-	સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ	(ત્રણ ભેદ)
અધર્માસ્તિકાયના-	” ” ”	(”)
આકાશસ્તિકાયના-	” ” ”	(”)

પુદ્ગલાસ્તિકાયના- ,, ,, ,, અને પરમાણુ (૪ લેહ)
કાળ- ૧ લેહ (એક સમયરૂપ)

પ્રશ્ન:- ધર્માસ્તિકાય કેને કહેવાય છે ?

જે જડ પુદ્ગલોને અને જીવોને ગતિમાં-ચાલવામાં સહાય કરે છે તેને ધર્માસ્તિકાય કહે છે. આ ધર્માસ્તિકાયના અસંખ્ય પ્રદેશ લોકાકાશમાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. જે કે પુદ્ગલો અને જીવો સ્વયંગતિશીલ હોય છે. પણ જેમ માછલીને ચાલવામાં પાણી સહાયભૂત થાય છે તેમ આ ધર્માસ્તિકાય નામનું લોકવ્યાપી દ્રવ્ય સ્વયં ગતિશીલ એવા જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિમાં સહાયભૂત થાય છે. તેથી જડ પુદ્ગલોની અને જીવની ગતિનું નિયામક દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય છે.

ખીજું જે આ દ્રવ્ય લોકમાં ન હોત તો કર્મમુક્ત થયેલ આત્માઓ લોકાન્તે જઈનેજ ન અટકત પણ અલોકમાં-અનંત આકાશમાં ગમે ત્યાં ફરતા ફરત. તેથી લોકાન્ત સુધીજ સિદ્ધોની ગતિનું કારણ ધર્માસ્તિકાય છે. તેથી આગળ સિદ્ધોની ગતિ થતી નથી. આમ તો આ દ્રવ્ય કેવળજ્ઞાની ગમ્ય છે. અરૂપી અને જડ છે. છતાં યુક્તિથી અનુમાનથી અને આગમ પ્રમાણથી આ દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે.

પ્રશ્ન:- અધર્માસ્તિકાય કેને કહે છે ?

ઉત્તર:- જે જીવો અને પુદ્ગલોને સ્થિર રહેવામાં સહાય કરે તેને અધર્માસ્તિકાય કહે છે. જેમ વૃદ્ધ આદમી આમ તો પોતાની શક્તિથી ઉભો રહે છે પણ તેને ઉભા રહેવામાં લાકડી સહાય કરે છે તેમ સ્વયં સ્થિર રહેવાના

સ્વભાવવાળા પદાર્થોને સ્થિર રહેવામાં સહાય કરે છે. જો આ દ્રવ્ય લોકમાં ન હોય તો પુદ્ગલોની અને જીવોની નિયત સ્થિતિ ન હોત. આ દ્રવ્ય જીવને એસવામાં-સુવામાં-ઉભા રહેવામાં ચિત્તની સ્થિરતામાં સહાયક છે. આ દ્રવ્ય પણ અરૂપી જડ, અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક અને કેવળજ્ઞાની દષ્ટ છે. યુક્તિથી, અનુમાનથી અને આગમપ્રમાણથી ગમ્ય છે.

પ્રશ્ન:- આકાશાસ્તિકાય કેને કહે છે ?

જે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ અને જીવો આ પાંચે દ્રવ્યોને રહેવા માટે જગ્યા (અવકાશ) દે છે તેને આકાશાસ્તિકાય કહે છે. આ સમસ્ત વિશ્વવર્તી જડ-ચેતન પદાર્થોનો આધાર છે. જેમ ઘર માણસોનો આધાર છે. તેમ સમસ્ત વિશ્વવર્તી જડ-ચેતન પદાર્થો તેના આધારે ટકેલા છે તેઓના વચમાં આધાર-આધેય ભાવ સંબંધ છે. આ આકાશાસ્તિકાય બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. (૧) લોકાકાશ રૂપમાં (૨) અલોકાકાશ રૂપમાં.

જેટલા આકાશભાગમાં આ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચ દ્રવ્યો રહેલા છે તેને લોકાકાશ કહે છે. અને જેટલા આકાશભાગમાં આ પાંચ દ્રવ્યો નથી, પણ ફક્ત ખાલી અનંત આકાશ છે તેને અલોકાકાશ કહે છે.

આ દ્રવ્ય અરૂપી-અનંત પ્રદેશાત્મક કેવલી ગમ્ય છે. યુક્તિથી, અનુમાનથી અને આગમથી છદ્મસ્થોને ગમ્ય છે.

પ્રશ્ન:- પુદ્ગલાસ્તિકાય કેને કહે છે ?

જે પુરણ-ગલન સ્વભાવવાળું છે. અર્થાત્ ભેગા થવું

અને છૂટા પડવું એ સ્વભાવવાળું છે. પુદ્ગલો પરસ્પર લેગા થાય છે અને છૂટા પડે છે. જેમ શરીર, ઘર, દુકાન વગેરે. અને રૂપ, રસ, ગંધ સ્પર્શ ગુણવાળું છે. જીવોના સુખ; દુઃખમાં જીવિત-મરણ વગેરેમાં નિમિત્ત બનવાવાળું છે. તેને પુદ્ગલાસ્તિકાય કહે છે. સંસારી જીવોની સાથે આ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય અનાદિકાળથી સંબંધવાળું છે. શરીરરૂપે, વાણીરૂપે, મનરૂપે, કર્મરૂપે, શ્વાસોશ્વાસરૂપે, પુણ્યપાપ વગેરે રૂપે જીવના સંબંધમાં આવે છે. વિલાવ પરિણમન ક્રમ જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય વચ્ચેજ હોય છે.

જુદા જુદા સ્વભાવવાળા પદાર્થોનું ક્ષીર-નીરની પેઠે લેગા થવું તેને વિલાવ-પરિણમન કહે છે. જેમ જીવ પુદ્ગલ રૂપે પરિણમે છે અને પુદ્ગલ જીવરૂપે પરિણમે છે.

આ જીવનું અને પુદ્ગલનું પરસ્પર પરિણમન દૂધ અને પાણી જેવું છે. દૂધમાં પાણી એકમેક જેવું થઈને રહે છે તેમ અનાદિકાળથી જીવ અને પુદ્ગલ પણ ક્ષીર-નીરની જેમ એકમેક થઈને રહેલા છે. છતાં નિશ્ચયનયથી કોઈ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્યરૂપ બની જતું નથી. નહિંતર જીવનું અજીવરૂપે પરિણમન થાય અને અજીવનું જીવરૂપે પરિણમન થાય તો જડ-ચેતન પદાર્થોની સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા ન રહે. આ વિલાવ પરિણમન માત્ર જીવ અને પુદ્ગલની વચ્ચેજ છે. બાકીના ધર્માસ્તિકાયાદિ ચાર દ્રવ્યોનું વિલાવ પરિણમન નથી.

પુદ્ગલાસ્તિકાય બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. (૧) આજી-રૂપે (૨) સ્કંધરૂપે.

જેના બે વિભાગ ન થઈ શકે તેને આજી સંજ્ઞા

આપવામાં આવી છે. જ્યારે સ્કંધ એ-ત્રણ-ચાર-પાચ વગેરે અણુઓ મળીને બનેલો હોય છે. નાનામાં નાનો સ્કંધ એ પરમાણુઓથી બનેલો હોય અને મોટામાં મોટો અનંતાનંત પરમાણુઓનો બનેલો હોય.

છૂટા છૂટા અણુઓ આખા લોકમાં અનંતાનંતની સંખ્યામાં સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. અને દ્રવ્યલુક સ્કંધથી માંડી અનંતાનંત અણુઓથી બનેલા સ્કંધો પણ પ્રત્યેક અનંત અનંતની સંખ્યામાં આખાં લોકમાં વ્યાપ્ત છે. જેમ જીવોથી આખો લોક વ્યાપ્ત છે તેમ પુદ્ગલોથી પણ આખો લોક વ્યાપ્ત છે.

પ્રશ્ન:- એક અણુ અણુરૂપે સ્વતંત્ર કયાં સુધી રહે ?

ઉત્તર:- અસંખ્યેય કાળ સુધી. પછી તે કોઈને કોઈ સ્કંધમાં અવશ્ય લળી જાય. તેમ કોઈપણ સ્કંધનો તે તે સ્કંધરૂપે ટકવાનો ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યેય કાળ છે. પછી અવશ્ય કોઈ બીજા સ્કંધરૂપે બની જાય.

સૌથી અદ્ય પરમાણુઓ હોય, તેનાથી વિશેષાધિક દ્રવ્યલુક સ્કંધો હોય અને તેથી અસંખ્યેય ગુણુ, ત્ર્યલુક આદિ સ્કંધો સદાકાળ વિશ્વમાં હોય છે.

પરમાણુમાત્ર નિત્ય છે, દ્રવ્યલુક આદિ સ્કંધો અનિત્ય છે અને સાદિ પારિણામિક ભાવે હોય છે.

પ્રશ્ન:- પુદ્ગલ સ્કંધ કેવી રીતે બને છે ?

ભેદ અને સંઘાતથી, સ્કંધમાંથી થોડો ભાગ અલગ રહી જવાથી અથવા જુના સ્કંધમાં નવા પુદ્ગલો ભળવાથી નવો

સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય છે. દા.ત. દશ પરમાણુઓથી બનેલો એક સ્કંધ છે. તેમાંથી પાંચ પરમાણુઓનો સ્કંધ અલગ પડી જવાથી પણ સ્કંધ બને છે. દશ પરમાણુવાળા સ્કંધમાં બીજા નવા પરમાણુ લગવાથી નવો સ્કંધ ઉત્પન્ન થાય છે.

અણુ તો લેહથીજ ઉત્પન્ન થાય. જૈન મતે શબ્દ-બન્ધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂણતા, સંસ્થાન, અંધકાર, પ્રકાશ, છાયા, તડકો વગેરે પુદ્ગલમય છે.

(૧) આ પુદ્ગલોમાં જે પુદ્ગલો જીવે ગ્રહણ કર્યા છે તેને પ્રયોગ પરિણત કહેવાય છે.

(૨) જીવે જે પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરી મૂક્યા તે જ્યાંસુધી બીજા સ્કંધરૂપે પરિણામ ન પામે ત્યાંસુધી મિશ્ર કહેવાય છે.

(૩) સ્વાભાવિક જે પુદ્ગલો પરિણામ પામ્યા તે વિસ્ત્રસા પરિણત કહેવાય છે. દા.ત. આકાશમાં મેઘધનુષ્ય, વાદળા વગેરે—

પ્રશ્ન:— કાળ કોને કહેવાય છે ?

ઉત્તર:— જે જીવને નવું કરે અને નવાને જીવું કરે તેને કાળ કહેવાય છે. અથવા જે વર્તનાદિરૂપ કાળ છે તે દ્રવ્યનોજ પર્યાય છે.

પ્રશ્ન:— સ્કંધ એટલે શું ?

ઉત્તર:— આખી અખંડ વસ્તુને સ્કંધ કહે છે.

પ્રશ્ન:— દેશ કોને કહે છે ?

ઉત્તર:— આખી અખંડ વસ્તુનો અમુક કદપેલો ભાગ તેને દેશ કહે છે.

પ્રશ્ન:- પ્રદેશ કોને કહે છે ?

ઉત્તર:- વસ્તુનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અંશ કે જેના બે વિભાગ કેવળજ્ઞાની પણ જ્ઞાનથી જોઈ ન શકે તેવો અંશ. એ જ્યાંસુધી સ્કંધ સાથે જોડાયેલો હોય ત્યાંસુધી પ્રદેશ કહેવાય. અને સ્કંધથી તદ્દન અલગ પડી જાય ત્યારે તેનેજ પરમાણુ કહેવાય છે. પરમાણુ માત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્યનેજ હોય, તેનાજ પરમાણુઓ સ્કંધથી બિલકુલ અલગ પડી શકે છે. બાકીના કાળ સિવાયના ૪ દ્રવ્યોને પરમાણુ ન હોય. કેમકે જ્યારે ત્યારે તે ૪ દ્રવ્યો અખંડ-અનાદિ અનંત હોય છે. તેથી તેમાંથી કોઈ કાળે ૧ પ્રદેશ પણ તેથી છૂટો પાડી શકાતો નથી અને પડતો નથી.

પ્રશ્ન- અસ્તિકાય એટલે શું ?

અસ્તિ = પ્રદેશ, કાય = સમુહ. જે દ્રવ્યોને પ્રદેશોનો સમુહ હોય તેને અસ્તિકાય કહેવાય છે. અને કાળને પ્રદેશોનો સમુહ નથી તો તેને અસ્તિકાય કહેવાતું નથી. કાળ તો જ્યારે ત્યારે એક સમયરૂપજ વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ભૂતકાલીન સમયો નષ્ટ થઈ ગયેલા છે. અને ભાવિ સમયો વર્તમાનમાં અનુત્પન્ન છે. તેથી કાળ જ્યારે ત્યારે એક વર્તમાન સમયરૂપજ પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ આ પાંચ અણુવ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જોયું. તે પાંચમાં જીવ દ્રવ્ય ઉમેરીએ એટલે છ દ્રવ્યો થાય. ખસ, વિશ્વ આ છ દ્રવ્યમયજ છે. તેનાં દ્રવ્યો અનાદી-અનંત છે, ઉત્પાદ-વ્યય અને ધ્રોવ્ય સ્વભાવવાળાં છે. આ છ દ્રવ્યો

અનાદીકાલીન હોવાથી તેનો કોઈ કર્તા નથી પણ તથા સ્વ-
લાવથી અનાદીકાળથી છે. તેનો મૂળથી નાશ કોઈપણ કાળે
થતો નથી માટે અનંત છે. માત્ર દ્રવ્યોની અવસ્થાઓ (પર્યાયો)
પલટાયા કરે એટલું જ.

૩૫ પુણ્યતત્ત્વ:-

દેવસેવા, ગુરૂસેવા, દાન, શીલ, તપ, લાવ, દયા,
અહિંસાદિના પાલન દ્વારા આત્માએ જે શુભ કર્મોના પુદ્ગલોને
બ્રહ્મ કર્યા તે બ્રહ્મ કરેલા શુભ કર્મોના પુદ્ગલોને પુણ્ય
કહેવામાં આવે છે. આ શુભ પુદ્ગલો ૪૨ પ્રકારે વહેંચાયેલા
હોય છે. અને દરેકનો સ્વભાવ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જીવને
સુખ આપવાનો છે.

આ શુભ કર્મના પુદ્ગલોને બાંધ્યા બાદ જ્યારે તેનો
અબાધાકાળ પૂરો થાય છે ત્યારે તે શુભ કર્મના પુદ્ગલો
પોતાનું ક્ષણ બતાવવા ઉદયમાં આવે છે. આ શુભ કર્મના
ઉદયથી જીવને ઈચ્છિત મનમાની સુખકારી સાધન-સામગ્રી
પ્રાપ્ત થાય છે. આ શુભ કર્મ બાંધ્યા બાદ તુરત ઉદયમાં આવે
એવો નિયમ નથી. હા, ઉત્કૃષ્ટ શુભ લાવથી જે શુભ કર્મ
બાંધ્યું તે તુરતમાં પણ પોતાનું ક્ષણ આપે છે, પણ સામાન્યથી
આ લવમાં-જન્મમાં કરેલું શુભ કર્મ કાલાંતરે-લવાંતરે ક્ષણ
આપે છે.

આ ૪૨ પ્રકારનાં શુભ કર્મમાંથી કોઈ કર્મ જીવને ઉચ્ચ
ગતિ આપે છે, તે કોઈ ઉચ્ચ જાતિ, કુલમાં જન્મ આપે છે.
કોઈ વળી નિરોગી શરીર, દેવલવનું આયુષ્ય, મનુષ્યલવનું
આયુષ્ય, કોઈ સુંદર રૂપવાન શરીર, દઢ શરીરનો બાંધો, યશ

ક્રીતિ વગેરે આવે છે. તેથી સાક્ષર અને સુંદર જોઈએ તેણે આવું શુભ કર્મ સત્કાર્યો દ્વારા ઉપાર્જન કરવું જોઈએ.

આ પુણ્ય પણ બે પ્રકારનું હોય છે. (૧) પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય (૨) પાપાનુબંધી પુણ્ય.

(૧) જે સત્કાર્ય નિષ્કામ ભાવથી સમ્યગ્જ્ઞાન વડે વિધિપૂર્વક કરવામાં આવે છે તેના દ્વારા પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બંધાય છે. એટલે જે પુણ્યના ઉદ્દેશ સુખ-સામગ્રી મળવાની તેના સદુપયોગ દ્વારા તે નવું પુણ્ય ઉપાર્જન કરવાનો તેથી જે પુણ્યનો ઉદ્દેશ નવા પુણ્યના ઉપાર્જનનો હેતુ બને તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય કહેવાય છે. જેમ વસ્તુપાલ-તેજપાલનું પુણ્ય, શાલીભદ્રનું પુણ્ય.

(૨) જે સત્કાર્ય-સકામ (ભૌતિક લાલસાથી) કરવાનો આવે તેના દ્વારા જે પુણ્ય બંધાય તેને પાપાનુબંધી પુણ્ય કહે છે. એટલે જે પુણ્યના ઉદ્દેશ સુખ-સામગ્રી મળવાની તેનો ભોગવિલાસો પાછળ દુરુપયોગ હિંસાદિ પાપો કરવા પાછળ ઉપયોગ કરવા દ્વારા તે નવું પાપ ઉપાર્જન કરવાનો. તેથી તેના પુણ્યનો ઉદ્દેશ પાપબંધનું કારણ બનવાનો. આવા પાપાનુબંધી પુણ્યવાળા જીવની બુદ્ધિ પ્રાયે નિર્મળ રહેતી નથી.

આવા પાપાનુબંધી પુણ્યના ઉદ્દેશથી મળતા સુખો તે ઝેરના લાડવા જેવા છે. જે પુણ્યનો ઉદ્દેશ નવા પુણ્યબંધનું કારણ બને. જે પુણ્યના ઉદ્દેશમાં બુદ્ધિ નિર્મળ રહે, નવા-નવા સત્કાર્યો કરવાની ભાવનાઓ ટકી રહે. તેજ સાચું પુણ્ય કહેવાય. બાકી જે પુણ્યના ઉદ્દેશ મળેલી ધન-સંપત્તિઓ દ્વારા

નવા-નવા હિંસાદિ પાપો, આરંભ-સમારંભો કરવાનું મન રહે, જે પુણ્યના ઉદ્ય દ્વારા પુણ્યમાર્ગ (સત્કાર્યોનો માર્ગ) જ બંધ થઈ જાય, દુર્ગુણો વધે, બુદ્ધિ યગડે તે પાપાનુબંધી પુણ્યને તો દુરથીજ નમસ્કાર કરવા જેવો છે. પ્રતિ વાસુદેવો, વાસુદેવો આવા પુણ્યના હિંસાળે મરીને અવશ્ય નરકમાં જાય છે. સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી આવા પાપાનુબંધી પુણ્યના ઉદ્યવાળા સમજવા.

૪થું પાપતત્ત્વ:-

હિંસા, ભુક, ચોરી, દુરાચાર, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, અભ્યાખ્યાન વગેરે પાપો કરવાથી જે અશુભ કર્મોનું ઉપાર્જન થાય છે તેને પાપ કહે છે. આ દુષ્કૃત્યો દ્વારા ઉપાર્જન કરેલા અશુભ કર્મના પુણ્યલોનો જ્યારે ઉદ્ય થાય છે ત્યારે તે કરનારને વિવિધ દુઃખો-કષ્ટો આપે છે. જેવાકે નરકગતિ-નરકાયુ, તિર્યચગતિ, રોગી શરીર, બેટાળ રૂપ, અપયશ, દુઃસ્વર, નીચ જાતિ, નીચ કુળ, અપમાન તિરસ્કાર થાય તેવું દૌર્ભાગ્ય, શરીરનો શીથીલ બાંધો, દરિદ્રતા, પરાધીનતા વગેરે દુઃખો આપે છે. આ અશુભ કર્મના ૮૨ પ્રકાર છે. કરેલા પાપનું ફળ ઓછામાં ઓછું ૧૦ ગુણું તો ભોગવવું જ પડે છે. પછી પાપ કરવામાં જેવો રસ-લગની તેમ તેમ ફળમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે.

આ પાપના પણ બે ભેદ છે.

(૧) પુણ્યાનુબંધી પાપ (૨) પાપાનુબંધી પાપ

(૧) જે પાપના ઉદ્યે દુઃખ ભોગવતો હોય પણ બુદ્ધિ ધર્મની રહે, ધર્મ કરે, દેવ ગુરૂની સેવા ભુલે નહિ, તેથી

પાપના ઉદયે દુઃખ તો આન્ધુ' પણ તે દુઃખમાં પણ ભગવાનની ભક્તિ, જાપ, દાન, શીલ, તપ, ભાવધર્મ કરવાનું ચૂકતો નથી તેથી તેને તે પાપનો ઉદય પણ પુણ્યબંધનું કારણ બને છે. જે પાપનો ઉદય પુણ્યનું નિમિત્ત બને-પુણ્યબંધન કરાવે તેને પુણ્યાનુબંધી પાપ કહે છે.

(૨) જે પાપના ઉદયે સેંકડો દુઃખો-યાતનાઓ ભોગવતો હોય પણ ભગવાનનું નામ ન યાદ કરે, ધર્મને ન કરે, પણ ભાવિમાં નરકાદિ ભયંકર દુર્ગતિઓની પરંપરા સન્નિય તેવા નવા નવા હિંસાદિ પાપોમાં રચ્યો પચ્યો રહે તેને પાપાનુબંધી પાપવાળો કહે છે. જે પાપનો ઉદય નવા પાપના અનુબંધનું નિમિત્ત બને તેને પાપાનુબંધી પાપ કહેવાય છે. દષ્ટાંતમાં કાલસૌકરિક કસાઈ, રાજગૃહીનો દ્રમક વગેરે-

પ્રશ્ન:- પુણ્યાનુબંધી પાપ કેવી રીતે બંધાય ?

ઉત્તર:- સત્કાર્યો-ધર્મકાર્યો અવિધિથી કરે સત્કાર્યોની સાથે દુષ્કૃત્યો પણ કરતો રહે. દેવપૂજા વગેરેમાં આશાતના વગેરે ન ટાળે તો પુણ્યાનુબંધી પાપ બંધાય છે.

પ્રશ્ન:- પાપાનુબંધી પાપ કેવી રીતે બંધાય ?

ઉત્તર:- હિંસાદિ પાપો રાચી માચીને કરે (ખૂબ રસ લઈને) પાપ કરીને પશ્ચાતાપ ન કરે, પાપને પાપ માને નહિ. એમાં શું થઈ ગયું ? નિરંતર પાપ કર્મોમાં રક્ત રહેવાથી પાપાનુબંધી પાપ બંધાય છે.

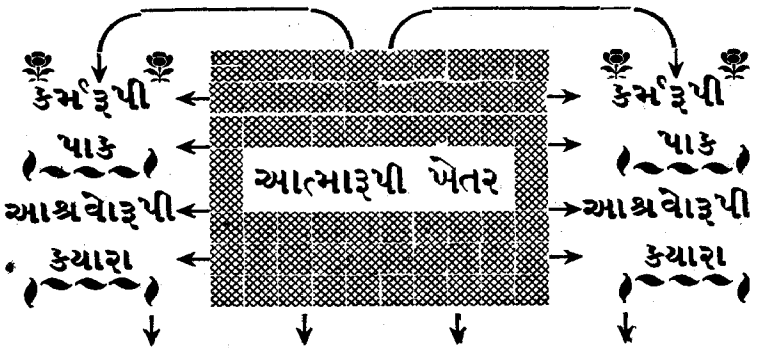
પાપાનુબંધી પુણ્યવાળાનું ભાવિ દુઃખમય-અંધકારમય છે. જે પુણ્યને વાટી ખાય અને નવું પુણ્ય બાંધે નહિ તે તો

ભવિષ્યનો ભિખારી છે, દયાપાત્ર છે. તેના કરતા પાપના ઉદયમાં પણ દેવગુરુ સેવા ચૂકતો નથી, ન્યાય-નીતિ ભૂલતો નથી, સદાચારનો માર્ગ છોડતો નથી તે ભાગ્યશાળી છે. જે નવું પુણ્ય કર્માય તે ભાગ્યશાળી અને લાવેલા પુણ્યને વાટી ખાઈ નવાં પાપો ખાંધે તે દુર્ભાગી સમજવો.

પમું આશ્રવતત્ત્વ-

જેના દ્વારા કર્મોડ્ડપી પાણીનો પ્રવાહ આત્માડ્ડપી ખેતરમાં વહી આવે-ચાલ્યું આવે તેને આશ્રવ કહે છે. આનશ્રવ-આશ્રવતિ-વહી આવવું. એક કલ્પના ચિત્ર દ્વારા આપણે આશ્રવનું સ્વરૂપ જોઈએ:-

બાણે એક આત્માડ્ડપી ખેતર છે. તેમાં આશ્રવોડ્ડપી ક્યારાઓ છે. અને તેના કર્મોડ્ડપી પાણી આત્માડ્ડપી ખેતરમાં ચાલ્યું આવે છે. તેથી આત્માડ્ડપી ખેતર લીલુંછમ રહે છે. અને કર્મોડ્ડપી માતબર પાક તેમાં ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

અહિં જૈન દર્શનમાં ક્યારાઓના સ્થાને મિથ્યાત્વ,

અવિરતિ, કષાય, યોગ, પ્રમાદ, હિંસા, ભુક, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, રાગ દ્વેષ, વિષયાસક્તિ વગેરે આશ્રવો છે. આ આશ્રવોરૂપી ક્યારાઓ દ્વારા આત્મારૂપી ખેતરમાં કર્મરૂપી પાણી વહી આવે છે અને તેથી કર્મનો પાક ઉત્પન્ન થાય છે. જો આ ક્યારાઓજ ખંધ કરી દેવામાં આવે તો આત્મારૂપી ખેતરમાં પાણી પહોંચે નહિ અને તેથી આપોઆપ આત્મારૂપી ખેતર સુકાવા માંડે.

આની શાસ્ત્રીય લાભમાં વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થાય:—

જે કારણો વડે આત્મામાં કર્મોનું ધસી આવવું—વહી આવવું થાય તેને આશ્રવ કહે છે. અથવા કર્મખંધના કારણોને આશ્રવ કહે છે.

પ્રશ્ન:— મિથ્યાત્વ એટલે શું ?

ઉત્તર:— કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મને સુદેવ, સુગુરૂ, અને સુધર્મ માનવાં અને સુદેવ, સુગુરૂ અને સુધર્મને કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મ માનવાં. તત્ત્વને અતત્ત્વ અને અતત્ત્વને તત્ત્વ માનવું તેને મિથ્યાત્વ કહે છે.

પ્રશ્ન:— અવિરતિ એટલે શું ?

શુદ્ધ ઈરાદા સાથે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક હિંસાદિ પાપોનો ત્યાગ ન કરવો તેને અવિરતિ કહે છે.

જોન દર્શનની આ સચોટ માન્યતા છે કે જ્યાંસુધી જીવ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પાપનો ત્યાગ ન કરે જ્યાંસુધી દિલમાં ઉંડે ઉંડે પાપની અપેક્ષા બની રહે છે. તેથી તે અપેક્ષાને

જ્યાંસુધી છે. કે નહિ ત્યાંસુધી પાપ તેનો પલ્લો છોડતું નથી. લાગીદારીમાંથી જ્યાંસુધી વ્યવસ્થિત છુટો ન થાય ત્યાંસુધી લાલ-નુકશાનના લાગીદાર બનવું જ પડે છે. તેમ અનાદીકાળથી જીવનો સંબંધ પાપ અને પાપના સાધનો સાથે છે. જ્યાંસુધી તે તે પાપોનો અને પાપના સાધનોનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ ન કરે ત્યાંસુધી તે પાપથી વાસ્તવિક મુક્ત થઈ શકતો નથી. પછી લલે તે કાયાથી પાપ ન પણ કરતો હોય પણ પાપની પ્રતિજ્ઞા કરવાનો ઈન્કાર કરે છે કે ઉપેક્ષા કરે છે તો સમજવું કે તેના મનમાં વસવસો-શંકા છે કે રખે નથીને કોઈ એવો પાપ કરવાનો પ્રસંગ આવી જાય તો! ‘બસ, આ ક્યાંક આવો પ્રસંગ’! આજ પાપની અપેક્ષા એજ પાપની જડ છે. ‘જ્યાં પાપની અપેક્ષા ત્યાં પાપનો બંધ’ માટે જૈન દર્શન કહે છે કે આટલું તો જરૂર કરી લો કે જે પાપો આ ઉત્તમ મનુષ્ય જીવનમાં કરવાની લાવના નથી કે કરવાં નથી જેવાંકે:- માંસાહાર, દારૂ, ચોરી, શિકાર, જીગાર, પરસ્ત્રીસેવન, વેશ્યાગમન, પંચેદ્રિયની હિંસા, સ્વામિદ્રોહ, મિત્રદ્રોહ, વગેરે પાપોનો તો યાવજજીવ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. જેથી વિના પ્રતિજ્ઞા તમને કોઈ શરમથી પણ પાપમાં પાડી શકે નહિં. શક્ય એવાં પાપોનો તો ઉચ્ચ માનવના અવતારે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ કરી લેવોજ જોઈએ.

પ્રશ્ન:- કષાય એટલે શું ?

ઉત્તર:- જૈન દર્શનની પરિભાષામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભને કષાય કહે છે. કષ=સંસાર, આય=લાલ=જેનાથી સંસારનો લાલ થાય તે કષાય.

પ્રશ્ન:- યોગ કેને કહે છે ?

ઉત્તર:- મન-વચન-કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિઓને યોગ કહે છે.

પ્રશ્ન:- પ્રમાદ કોને કહે છે ?

ઉત્તર:- આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓની ઉપેક્ષા કરી વિષય કષાયમાં મગ્ન રહેવું તેને પ્રમાદ કહે છે. આત્મકલ્યાણનું લક્ષ ભૂલી જવું તે પ્રમાદ. આ આશ્રવ તત્ત્વના જૈન દર્શનમાં ૪૨ લેહ બતાવેલા છે.

૫ અવ્રત, ૫ પાંચ ઈન્દ્રિયોનો અસંયમ, ૪ કષાયનો અનિગ્રહ, ૩ ત્રણ દંડ, ૨૫ ક્રિયા (મન-વચન-કાયાની અશુભ પ્રવૃત્તિ).

૬ઠું સંવર તત્ત્વ:-

જે શાસ્ત્રવિહિત કલ્યાણ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કર્મનું બંધન અટકે (રોકાય) તેને સંવર કહે છે.

આત્મારૂપી નાવડીમાં કાણાઓ દ્વારા પાણી વહી આવતું હતું તેથી નાવમાં પાણી આવતું અટકાવવા કાણાઓને બંધ કરવા તેને સંવર કહે છે.

ઘરનાં બારી બારણાં ખુલ્લાં હતાં તો પવનથી ઉડી ઉડીને ધૂળ ઘરમાં ભરાતી હતી પણ બારી બારણાં બંધ કરી દેવાથી ધૂળ આવતી અટકી જાય છે તેમ આત્મારૂપી ઘરમાં આશ્રવોરૂપી બારી બારણા દ્વારા કર્મરૂપી ધૂળ મિથ્યાત્વાદિ પવનથી ઉડી ઉડીને આવતી હતી તેને સમ્યક્ત્વાદિ દ્વારા આવતી રોકવી તેને સંવર કહે છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્ચારિત્ર,

ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, અપ્રમાદ, અનિત્યાદિ ભાવનાઓ ભાવવા વગેરે દ્વારા કર્મનો સંવર થાય છે. આ સંવરની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અશુભ પાપકર્મો બંધાતા અટકી જાય છે.

યુક્તિથી વિચારીએ તો વસ્તુસ્થિતિ ખરોખર લાગે કેમકે મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-કષાય, પ્રમાદ, હિંસાદિ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા કર્મબંધન (પાપબંધન) થતું હતું. હવે તેને રોકવું હોય તો તેના પ્રતિપક્ષી સમ્યક્ત્વ વિરતિ, ક્રોધાદિ નિગ્રહ, અપ્રમાદ અને અહિંસા, સત્ય, અચોર્ય, પ્રહાર્ય, અપરિગ્રહ વગેરે ધર્મસ્થાનોનું પાલન કરવું જ જોઈએ. જો હિંસાથી પાપ થાય છે તો તે પાપને રોકવા અહિંસાનું પાલન અને હિંસાને ત્યાગ એ જ જરૂરી છે નહિ કે હિંસા.

જો કપડું કાઢવથી ખરડાયેલું છે તો તેને ધોવા સ્વચ્છ પાણી જોઈએ નહિ કે નવો કાઢવ.

જૈન દર્શનમાં આ સંવર તત્ત્વના ૫૭ લેહ છે.

- ૮ સમિતિ ગુપ્તિનું પાલન.
- ૨૨ પરિસહો (ક્ષુધા, પિપાસાદિ કષ્ટો કર્મક્ષયાથે સહર્ષ સહવાં તે).
- ૧૦ યતિધર્મ- ક્ષમાદિ.
- ૧૨ અનિત્યાદિ ખાર ભાવના.
- ૫ ચારિત્ર (સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય, પરિહાર — વિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય, યથાખ્યાત).
- ૫૭ લેહ.

૭મું નિર્જરા તત્ત્વ:-

જે અનશનાદિ બાર પ્રકારના તપ દ્વારા આત્મા સાથે લાગેલી કર્મવર્ગણાઓનું અલગ-છૂટા પડી જવાનું થાય તેને નિર્જરા કહે છે. અથવા આત્માને કર્મરૂપી ગુંડાઓના હાથ-માંથી છોડાવે તેને નિર્જરા કહે છે. અથવા આત્મારૂપી દૂધમાં કર્મરૂપી પાણી જે ભળેલું હતું, એકમેક થયેલું હતું તેને દૂર કરે, બાળી નાંખે તેને નિર્જરા કહે છે.

આત્મામાં ભરાઈ ગયેલું કર્મરૂપી મલીન પાણી તેને ધીરે ધીરે બાળીને નષ્ટ કરનાર તપરૂપ અગ્નિ તેને નિર્જરા કહે છે. સંવર તો આત્મારૂપી નાવમાં આવતા પાણીને રોકતું હતું પણ પૂર્વે ભરાઈ ગયેલા પાણીને ઉલ્લેચીને બહાર કાઢવાનું કાર્ય તો બાર પ્રકારનો તપ કરે છે. જો કે તપ એ કર્મ નિર્જરામાં કારણ છે છતાં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરી બાર પ્રકારના તપનેજ અર્હિ નિર્જરા કહી છે.

બાર પ્રકારના તપરૂપ નિર્જરા તત્ત્વ:-

(૧) અનશન તપ- ઉપવાસ, આંખીલ, એકાસણા આદિ કરવું તે.

(૨) ઉણોદરી- પોતાની ભૂખ કરતાં કંઈક ઓછું ખાવું તે

(૩) વૃત્તિ સંક્ષેપ:- ખાવાની ચીજોનું પરિમાણ-લીમીટ નક્કી કરવી તે.

(૪) રસત્યાગ:- સ્વાહવૃત્તિને જીતવા ઘી, તેલ, દૂધ, હાડી, મિઠાઈ, ગોળ, ખાંડ વગેરેનો યથાશક્તિ ત્યાગ કરવો તે.

(૫) કાચ કલેશ:- ઈરાદાપૂર્વક ધર્મબુદ્ધિએ કષ્ટો સહન કરવાં તે.

(૬) સંલીનતા:- મન-વચન-કાયાની ચંચળતાનો ત્યાગ કરવો તે.

(૭) પ્રાયશ્ચિત:- કરેલા પાપોનો ગુરૂ સમક્ષ એકરાર કરવાપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત કરવું તે.

(૮) વિનય:- દેવ-ગુરૂ અને ગુણુવાન પુરૂષોનો વિનય કરવો તે.

(૯) વૈયાવચ્ચ:- આચાર્યાદિ સાધુ પુરૂષોની સેવા-લક્ષિત કરવી તે.

(૧૦) સ્વાધ્યાય:- ધર્મશાસ્ત્રોનો આત્મહિતાર્થે અભ્યાસ કરવો-કરાવવો તે.

(૧૧) ધ્યાન:- અશુભ ધ્યાનનો ત્યાગ કરી શુભ ધ્યાન ધ્યાવવું તે. કોઈ એક પ્રશસ્ત વસ્તુમાં ચિત્તની સ્થિરતા કરવી તેને ધ્યાન કહે છે. (શુભ ધ્યાનનેજ તપમાં સ્થાન છે).

(૧૨) કાયોત્સર્ગ:- મન-વચન-કાયાના યોગોનું રૂંધન કરી અમુક મુદ્રામાં (જીન મુદ્રામાં) ઉભા રહી શુભ એકાગ્ર ચિંતન-ધ્યાન કરવું તેને કાયોત્સર્ગ કહે છે.

આ બાર પ્રકારના તપ દ્વારા વિપુલ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. તેથી આત્માર્થીએ યથાશક્તિ તપ કરવા જરૂર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જો કે મોક્ષસાધક અસંખ્યેય યોગો છે. અને તેની આરાધના દ્વારા પાપકર્મોની નિર્જરા-ક્ષય અવશ્ય થાય છે. પણ અહિં ખાસ કર્મનિર્જરાનું સાધન બતાવવા માટેજ બાર પ્રકારના તપને નિર્જરા તત્ત્વમાં પ્રધાન સ્થાન આપેલું છે.

૮મું અધતત્ત્વ:-

મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ વડે બ્રહ્મણ કરેલા કાર્મણુ પુરૂગણોનો

આત્મા સાથે ક્ષીર-નીરની પેઠે એકમેક સંબંધ થવો તેને બંધ કહે છે.

તે બંધ ચાર વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે.

(૧) પ્રકૃતિબંધ- બંધાયેલા કર્મનો સ્વભાવ નક્કી થવો તે.

(૨) સ્થિતિબંધ- બંધાયેલા કર્મનો આત્મા સાથે ટકવાનો કાળ નક્કી થવો તે.

(૩) રસબંધ- બંધાયેલા કર્મનું શુભાશુભ, તીવ્ર, મંદ ક્ષણ નક્કી થવું તે.

(૪) પ્રદેશબંધ- બંધાયેલા કર્મ પુણ્યલોનો જથ્થો (કોન્ટીટી) નક્કી થવો તે.

જે સમયે કર્મબંધ થાય છે તેજ સમયે આ ચારે પ્રકૃતિ વગેરે પણ સાથેજ નક્કી થાય છે. આને જૈન દર્શનની પરિભાષામાં બંધ કહે છે. આ આત્મા સાથે કર્મ પુણ્યલોનો સંબંધ વાસ્તવિક સત્ છે, પણ કંઈ કાલ્પનિક નથી. કાલ્પનિક સંબંધ જીવને કંઈપણ ઉપઘાત, અનુબ્રહ્મ નજ કરી શકે. અહિં તો જેમ શુદ્ધ પાણીમાં કચરો-રજ વગેરે પડવાથી શુદ્ધ પાણી મલીન બને છે તેમ શુદ્ધ નિરંજન નિરાકાર આત્મા આ કર્મ-રૂપી કચરાના સંયોગથી મલીન બને છે એ સત્ય હકિકત છે.

શુદ્ધ વસ્તુમાં મલીનતા વિજાતીય દ્રવ્યના સંયોગ વગર નજ આવી શકે. અહિં કર્મ પુણ્યલો એ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને મલીન કરનારા છે.

૯મું મોક્ષતત્ત્વ:-

કર્મ સાથેનો આત્માનો સંબંધ સર્વથા સદાકાળ માટે ધૂટી બંધ તેને મોક્ષ કહે છે.

અનાદિકાળથી આત્મા આઠે કર્મોથી બંધાયેલો હતો તે આત્માનું કર્મના બંધનોથી મુક્ત થવું તેને મોક્ષ કહે છે. અથવા કર્મનાં આવરણો સર્વથા દૂર થવાથી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થવું તેને મોક્ષ કહે છે. અથવા જે પૂર્વે આત્મિક જ્ઞાનાદિ ગુણો અપ્રગટ હતા તેને યોગની સર્વોત્કૃષ્ટ આરાધના દ્વારા પ્રગટ કર્યા તે મોક્ષ. અથવા દેહાદિકનો આત્મિક વિયોગ તે મોક્ષ.

હવે સર્વથા કર્મમુક્ત આત્માને અહિં કદી પણ જન્મ-જરા મરણ રોગ-શોકાદિ કષ્ટો હોતાં નથી. સદા અખંડ નિબનંદની મસ્તી હોય છે. અનંતજ્ઞાન-દર્શન દ્વારા સારાર્થે લોક અલોકને પ્રત્યક્ષ સમયે સમયે બાણે બુચ્ચે છે. અહિં સાદિ અનંત સ્થિતિ હોય છે અહિંથી કદાપી સંસારમાં પતન થતું નથી. શાશ્વત સુખ-શાંતિ હોય છે. સ્વાભાવિક આનંદ હોય છે. નથી અહિં કોઈ પરાધીનતા, નથી ભૂખ, નથી તરસનું દુઃખ, નથી કોઈ વાસના-વિકાર, નથી કોઈ ઇચ્છા, નથી કોઈ ભય. આવું અસલી સ્વરૂપ જીવનું છે. યોગસાધના દ્વારા આવા અનંત સુખમય, આનંદમય, અનંત જ્ઞાનમય, અનંત શક્તિમય મોક્ષ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેમ છે. ભૂતકાળમાં અનંત આત્માઓ ઉત્કૃષ્ટ યોગસાધના દ્વારા આ સ્થાનને પામેલા સિદ્ધ શીલા ઉપર લોકાન્તે રહેલા છે. ઓછામાં ઓછો છ મહિને એક જીવ અવશ્ય આવા સ્વરૂપવાળા મોક્ષમાં બંધજ છે.

આવા અક્ષય સુખ-શાંતિવાળા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવા નશ્વર સુખ-સંપત્તિઓનો મોહ છોડવો જરૂરી છે. શાશ્વતની માયા લાગી જાય તો નશ્વરની માયા છૂટી જતાં વાર ન લાગે. માનવલવમાંથીજ મોક્ષમાં જઈ શકાય છે. ખીજી કોઈ પણ ગતિમાંથી સીધા મોક્ષમાં જઈ શકાતું નથી.

માનવલવરૂપી સ્ટેશનેજ ધર્મરૂપી ગાડી મળે છે. તેમાં મોક્ષની ટીક્રીટ લઈ બેસી જાઓ તો તે ગાડી તમને સીધા મોક્ષેજ લઈ જશે. લલ્લે પછી કોઈ મોટા સ્ટેશને વચ્ચે કોલસા-પાણી ભરવા તે ગાડી થોડી વખત ઉભી રહે, પણ પાછી કોલસા-પાણી ભરી ચાલવાવાળી છે. લલ્લે આજે પ્રથમ સંઘયણુ વગેરેની સામગ્રી ન હોય. પણ વર્તમાન સંઘયણુ દ્વારા જેટલી મંજીલ કાપીશું તેટલી આગળ ઓછી કાપવાની રહેશે. મુંબ-ધથી ઉપડેલી ગાડી લલ્લે એક દિવસમાં કલકત્તા ન પહોંચાડે પણ તે ગાડીમાં ટિકિટ લઈને બેઠેલા મનુષ્યે અવશ્ય ત્રણ દહાડે પણ પહોંચવાના. પણ જે મનુષ્ય ગાડીમાં ટિકિટ લઈને બેઠોજ નથી અને બોલ્યા કરે કે હું તો એ ગાડીમાં તોજ બેસવાનો જે એ ગાડી મને એકજ દિવસમાં કલકત્તા પહોંચાડે. તો આવો કદાચહી-અવ્યવહારૂ મનુષ્ય કલકત્તા કેવી રીતે પહોંચવાનો ? તેમ લલ્લે આજે આ ચાલુ મનુષ્ય લવમાં પ્રથમ સંઘયણુ વગેરે સામગ્રીના અભાવે સીધા મોક્ષમાં ન જઈ શકીએ પણ જેટલી ધર્મસાધના દ્વારા કર્મનો ક્ષય-પાપનો ક્ષય કરીશું તેટલું કામ આગળના લવોમાં ઓછું કરવાનું રહેશે. ઘણા વર્ષોથી બંધ ઘર એક દિવસમાં ખરાબર સાફ ન થાય તો પણ પ્રયત્ન ચાલું હશે તો બે-ત્રણ દિવસમાં અવશ્ય સાફ થવાનુંજ છે. તેમ આત્મઘર પણ અનાદીકાળથી જન્મોજન્મના કેઈ દુષ્ટ વાસનાઓરૂપી કચરાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલું છે.

હવે તે સાફ કરવા આપણે કયા સાધનો અને કેવા પ્રયત્નો કામે લગાડીએ છીએ તેના ઉપર મોડું કે વહેલું આત્મધર સાફ થવાનો આધાર છે.

મારે માફ આત્મધર સાફ કરવુંજ છે. આવા નિર્ધાર સાથે સાફ કરવાનો યોગ્ય ધર્મ પુરુષાર્થ હશે તો જરૂર મોડા-વહેલા સાફ થયુંજ સમજો.

આ નવ તત્ત્વોનું યથાસ્થિત જ્ઞાન અને તેના પર અવિ-પરિત દૃઢ શ્રદ્ધા સાથે હૈય તત્ત્વોનો ત્યાગ, ઉપાદેય તત્ત્વોનું ગ્રહણ અને જીવ-અજીવનો યથાર્થ વિવેક દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મુમુક્ષુ આત્માએ અવશ્ય આ નવ તત્ત્વોનો ગુરુગમથી વિસ્તૃત અભ્યાસ કરવો.

અમારું લખેલું સરળ નવ તત્ત્વનું પુસ્તક આ વિષય સમજવા જરૂર ઉપકારક થશે.

જૈન ધર્મના આચારોનું સ્વરૂપ

તીર્થંકર લગવંતો બાર પર્વદાની આગળ બે પ્રકારનો ધર્મ બતાવે છે- (૧) સાધુ ધર્મ (૨) શ્રાવક ધર્મ.

સાધુધર્મ સર્વથા કરાન-કામીનીના ત્યાગરૂપ અને સર્વથા હિસાદિ પાપોના ત્યાગરૂપ છે. જે મનુષ્ય સર્વ ત્યાગમય સાધુધર્મ સ્વીકારવા શક્તિમાન ન હોય તેને માટેજ શ્રાવક-ધર્મનું વિધાન છે. તેથી મુખ્ય ધર્મ સાધુધર્મજ છે. તેની અશક્તિમાંજ શ્રાવકધર્મ છે. કાંઈક અંશે થોડાક પણ પાપથી બચી શકાય અને કાંઈક આંશિક ત્યાગ કરતાં કરતાં અનુક્રમે સાધુધર્મની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટેના તાલીમ કેમ્પરૂપ છે. તાલીમ લેવાનું કાર્ય પૂર્ણ થાય એટલે સાધુજીવનમાં ભરતી થઈ મહામોહરૂપી રાજના કટકની સામે મોરચા ઉપર વીરતાથી લડવા મેદાને પડવાનું છે. સુક્રિત સર્વ ત્યાગમય સાધુ-ધર્મથીજ તારક તીર્થંકરોએ કહી છે. શ્રાવકધર્મનું ગમે તેટલું ઉત્કૃષ્ટ આરાધન શ્રાવક કરે તો પણ વધુમાં વધુ તે બારમા દેવલોક સુધીજ ઉંચે જઈ શકે, જ્યારે સાધુધર્મના ઉત્કૃષ્ટ આરાધનથી મોક્ષ સુધી પહોંચી સદા માટે અજર અમર બની અનંત જ્ઞાનાદિ સમૃદ્ધિઓનો લોકતા આત્મા બની શકે છે.

તેથી જૈન ધર્મમાં શ્રાવકનું લક્ષ્ય તો સાધુધર્મનુંજ હોય છે. જ્યાંસુધી સાધુધર્મ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી શ્રાવક પોતાને મોહ હુંટારાથી લૂંટાયેલો માને અને સંસારવાસને જેલ માની તેમાં દુઃખે કરીને રહે, ક્યારે આ પાપમય, આરંભ

સમારંભ ઉપાધી જ્ઞય, વિષય-કષાયની આધીનતારૂપ સંસાર-વાસથી ક્યારે છૂટીશ એ ચિંતા તેને અહર્નિશ રહ્યા કરે છે.

અહપપાપનો ત્યાગ, અહપ વિષયત્યાગ મનુષ્ય એટલા માટે કરે છે કે સર્વ પાપ અને સર્વ વિષયસુખ છોડવા જેવું છે, છતાં મારી લોગાકાંક્ષા નિવૃત્ત થઈ નથી તેથી આ સંસાર-વાસમાં રહેવું પડે તેમ છે. તેથી હાલ મારાથી સર્વથા પાપનો ત્યાગ અને વિષયનો ત્યાગ બની શકે તેમ નથી. પણ જ્યારે એવી શક્તિ મારામાં આવશે ત્યારે હું સર્વથા નિષ્પાપ અને વિષયત્યાગનું જીવન સ્વીકારીશ. સારાંશ એ છે કે અણુવ્રત પણ મહાવ્રતના ધ્યેયથીજ સ્વીકારે છે.

તેથી અણુવ્રતમાં સાચો શ્રાવક કૃતકૃત્ય કે સંતુષ્ટ બની જઈ સાધુધર્મ સુધી પહોંચવાના પુરૂષાર્થને માંડી વાળતો નથી, પણ નિરંતર ચારિત્ર ધર્મને પ્રાપ્ત કરવા, ચારિત્ર મોહનીયને તોડવા અહર્નિશ પ્રયત્નશીલ રહે છે. આથી એક વાત ફક્ત થાય છે કે અંતિમ આત્મકલ્યાણ માટે જરૂરી સાધુ-ધર્મજ છે. આમ અધિકારીવશાત્ ધર્મના બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. બાકી તો ધર્મ તેના સ્વરૂપમાં તો એક પ્રકારનોજ છે. પણ બધા જીવો કંઈ સાધુધર્મ સ્વીકારી શકે તે શક્ય ન હોવાથી લગવાન તીર્થકરો શ્રાવકધર્મ પણ ફરમાવે છે.

તેથી સાધુ તેમજ શ્રાવકના આચારોમાં પણ મોટો ફરક રહે તે સ્વાભાવિકજ છે. સાધુ અને શ્રાવકના આચારો-માંજ માત્ર ફરક છે. બાકી ધ્યેય તો બંનેનું મોક્ષપ્રાપ્તિ એજ હોય છે. સિદ્ધાંતોની બાબતમાં પણ બંનેની એક સમાન માન્યતા હોય છે સાધુની જેમ શ્રાવક પણ લગવાન તીર્થ-

કરોના એક એક વચનને સત્યજ્ઞ માને છે. જેમ કુશળ વૈદ્ય લિન્ન લિન્ન રોગીને લિન્ન લિન્ન ઔષધી આપે છે. અને તેજ તે તે રોગીને રોગમુક્ત કરી શકે છે. વાયુના દરદીને જે ઔષધ અપાય તેજ પિત્તના દરદીને ન અપાય અને પિત્તના દરદીને જે ઔષધ અપાય તે કફના દરદીને ન અપાય. જેવો દરદી, જેવો દરદીનો રોગ, જેવી તેની પથ્ય પાળવાની શક્તિ જેવી તેની ઉંમર વગેરે ધ્યાનમાં લઈનેજ કુશળ વૈદ્ય દવા આપે છે. તેમ તીર્થકરો પણ કર્મરોગના સ્પેશ્યાલીસ્ટ (નિષ્ણાત) ધન્વન્તરી વૈદ્ય છે. તે કર્મરોગીને ઔષધ આપવામાં વિપર્યાસ કેમજ કરે? તેથી જે મનુષ્યે સાધુધર્મને યોગ્ય હોય છે તેને સાધુધર્મ આપે છે અને જે સાધુધર્મ પાળવાને અશક્ત લાગે છે તેને શ્રાવકધર્મ આપે છે.

તેમાંજ દરદીની દયા પળાય છે. જેને યોગ્ય જે ઔષધ હોય તેને તેજ અપાય તેમાંજ તેનું હિત છે. ઉંચી પણ માત્રા બધાને ન અપાય, ચક્રવર્તીનું લોજન ચક્રવર્તી માટેજ હોય ખીજે ખાવા જાય તો ઉન્મત્ત બની જાય અને જીવન ગુમાવે. તેમ સાધુધર્મને યોગ્યને સાધુધર્મ અને શ્રાવકધર્મને યોગ્યને શ્રાવકધર્મ આપવામાં હિત છે.

સાધુધર્મનું સ્વરૂપ:-

સંસારની અસારતા, ભોગો અને સંપત્તિઓની અનિત્યતા અને પાપમય, કલેશમય સંસારની નિર્ગુણતા સમજીનેજ તેનાથી વિરક્ત થઈ સદ્ગુણ પાસે આવી શાસ્ત્રીય વિધિપૂર્વક શુભ મુહુર્ત વગેરે જોઈ સર્વ સાંસારિક માતા-પિતા-પત્ની-પુત્ર પરિવારાદિ સંબંધીનો ત્યાગ કરી સદ્ગુણ પાસે યાવજીવ માટે આત્મસાધના માટે દીક્ષા જીવન સ્વીકારે છે.

દીક્ષા સ્વીકારતી વખતે મુમુક્ષુ મનુષ્ય મન-વચન અને કાયાથી પ્રાપ્ત કરવું નહિ, બીજા પાસે કરાવવું નહિ અને કરતાને અનુમોહન આપવું નહિ—સારો માનવો નહિ એવી નવ પ્રકારે જીંદગી સુધી સર્વથા પાપત્યાગની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. અને ગૃહ-સ્થવેશને સદાને માટે છોડી સાધુજીવનના શાસ્ત્રવિહિત વેશને સ્વીકારે છે. સાથે સાથે સંસારીપણાનું તેનું નામ પણ બદલી નાખવામાં આવે છે જેથી સાંસારિક નામ પણ યાદ આવી જવાથી સાંસારિક વિચારોને આવવાનો અવકાશ પણ ન મળે.

સાધુજીવનમાં પાળવાના પાંચ મહાવ્રતો:-

- (૧) સર્વથા પ્રાણુતિપાત વિરમણ વ્રત.
- (૨) સર્વથા મૃષાવાદ વિરમણ વ્રત.
- (૩) સર્વથા અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત.
- (૪) સર્વથા મૈથુન વિરમણ વ્રત.
- (૫) સર્વથા પરિગ્રહ વિરમણ વ્રત.

જૈન સાધુ દીક્ષાના દીવસથી માંડી જીંદગી સુધી પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક જીવહિંસાનો, જીવ બોલવાનો, ચોરી કરવાનો, અબ્રહ્મનો, અને પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે. આ પાંચ મહાવ્રતોના પાલન ઉપરાંત જૈન સાધુને જીંદગી સુધી રાત્રે ખાવા પીવાનો પણ સર્વથા ત્યાગ હોય છે. સૂર્યાસ્તથી માંડી બીજા દિવસના સૂર્યોદયથી ૪૮ મિનિટ બાદજ જૈન સાધુ આહાર-પાણી લઈ શકે છે. આવું ઘોર વ્રત ૮ વર્ષના બાળ સાધુ-સાધ્વીથી માંડી ૧૦૦ વર્ષના વૃદ્ધ સાધુ સાધ્વીને પણ યાવજીવ પાળવાનું હોય છે. ઉપરાંત જૈન સાધુઓને પોતાના પાંચ મહાવ્રતોની રક્ષા ખાતર પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું પાલન કરવાનું હોય છે.

તેઓ સદા શ્વેતધારી, પાદવિહારી, કાષ્ઠનાં પાત્રા ધારણ કરનારા, રત્નેહરણુ, મુહુપત્તિ, (મુખવસ્ત્રિકા) ધારણ કરનારા ઉઘાડા પગે ચાલનારા હોય છે. તેઓ જીંદગી સુધી સ્નાન કરતાં નથી. પદાંગ ઉપર કે ગાદલાં ઉપર સુતા નથી. પોતાનાં વાળ વર્ષમાં બે વાર ખેંચી ઉખાડી નાંખે છે અર્થાત્ હબ્બમત કરાવતા નથી. જૈન સાધુ ઘેર ઘેર ફરી ઉચ્ચ કુળમાંથી ૪૨ દોષોના ત્યાગપૂર્વક સંયમ નિર્વાહ માટે થોડો થોડો આહાર-પાણી લાવી જીવનનિર્વાહ કરે છે. શિક્ષા મળે તો સંયમવૃદ્ધિ અને ન મળે તો તપોવૃદ્ધિ માનનારા હોય છે, પણ નહિ આપનારાઓની નિંદા અને આપનારાઓની પ્રશંસા કરનારા હોતા નથી.

કંડી-ગરમી-લૂખ-તરસ-અપમાન વગેરે ૨૨ કષ્ટોને (પરીસહોને) સમલાવે સહન કરનારા હોય છે. સદા શુદ્ધચારામાં રહી ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે. ખીજાઓને કરાવે છે. અવસરે ઉપવાસ-રૂક્ષલોજન, એકાસણું વગેરે કરનારા હોય છે. એ એક જગ્યાએ બેસીને લોજન કરનારા હોય છે. પોતાની સામાચારીનું પાલન કરે છે. પરમાત્માનું ધ્યાન અને જાપ કરે છે. યોગ્ય વિદ્વાન સાધુઓ લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ પણ ગામે-ગામ પગપાળા અને ખુલ્લે પગે ફરી ફરીને આપે છે. મુખ્ય વ્યવસાય જૈન સાધુઓનો શાસ્ત્ર સ્વાધ્યાય હોય છે અને ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, તપ, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે ૧૦ સાધુધર્મનું નિત્ય પાલન કરે છે.

સ્ત્રીસંબંધથી જૈન સાધુઓ નિત્ય દુર રહે છે. તેથી જૈન સાધુઓને સ્ત્રી ચરણસ્પર્શ પણ કરી શકતી નથી. એકલી સ્ત્રી સાધુઓની વસ્તીમાં આવી શકતી નથી. જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ

બ્રહ્મચર્યની નવ વાડોનું પાલન કરે છે. જૈન સાધુઓ ચોમાસા સિવાય આઠ મહિના આમાનુગામ કરે છે—વિહાર કરે છે. લોકોમાં ઉપદેશ દ્વારા નૈતિક ઉત્થાન, ધાર્મિક ઉત્થાન, આધ્યાત્મિક ઉત્થાન કરી મહાન લોકોપકાર કરે છે.

ત્યાગી બ્રહ્મચારી સાધુઓના ઉપદેશની અસર લોકો ઉપર સારી ઉંડી પડે છે. આતો સંક્ષેપમાં સાધુધર્મનું દિગ્દર્શન માત્ર કરાવ્યું છે બાકી સંપૂર્ણ સાધુધર્મનું વર્ણન કરતાં તો મોટા મોટા ગ્રંથો તૈયાર થાય. તેથી ગ્રંથગૌરવના લયથી માત્ર થોડુંક સાધુધર્મની બાણકારી માટે અહીં વર્ણન કર્યું છે.

જૈન સાધુની ઓળખાણ:-

જૈન સાધુ—સાધ્વી શ્વેત વસ્ત્રધારી, ઓઘો અને મુહપત્તિ રાખનાર, ઢંડ અને કામળી, કાષ્ટનાં પાત્ર રાખનારાં હોય છે. મુહપત્તિ હાથમાં રાખનાર બોલતી વખતેજ માત્ર મુખ આગળ રાખનાર શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સાધુ—સાધ્વીઓ હોય છે. કેટલાક સાધુ—સાધ્વીઓ તો એકલા ગરમ પાણીથી મહિના, દોઢ મહિના, બે મહિનાના લાગટ ઉપવાસ પણ કરે છે. કેટલાક આખું વર્ષ, બે વર્ષ અને ત્રણ ત્રણ વર્ષ માટે ઘી, દૂધ, દહીં, તેલ, મરચું વગેરે છોડી દે છે. જૈન સાધુ—સાધ્વીઓનાં રહેઠાણ અલગ-અલગ હોય છે. કેટલાક તો જૈન સાધુઓ મહાન વિદ્વાન હોય છે. જૈન સાધુઓ શુદ્ધ ધર્મોપદેશ સિવાય સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા નથી.

જૈન મંદિરમાં જઈ રોજ ભગવાન વીતરાગની સ્તુતિ—પ્રાર્થના ચૈત્યવંદન નમસ્કાર કરનારા હોય છે. પરમાત્માના નામનો બંધ, ધ્યાન કરે છે. ખાસ ધર્મકાર્ય સિવાય પોતાના

રહેઠાણની બહાર જતા નથી. બીડી, ચલમ, ગાંજો, ભાંગ વગેરે વ્યસનથી સર્વથા દૂર રહેનારા હોય છે. એક પૈસો પણ પાસે રાખતા નથી. પોતાની હબરો કે લાખોની સંપત્તિઓને છોડીને પણ આ સાધુમાર્ગ સ્વીકારનારા હોય છે. રાત્રે ખાવાપીવાનું કંઈજ રાખતા નથી. બી.એ., એમ.એ., સી.એ., સુધીનું એન્જીકેશન લીધેલા આત્માઓ પણ આ સાધુમાર્ગનો વૈરાગ્યથી સ્વીકાર કરે છે. બાલપ્રદ્મચારીપણે પણ સાધુ બને છે. આ આજના કાળે પણ કડક તપ, સંયમ અને ત્યાગનું પાલન આજે પણ હબરો સાધુ-સાધ્વીઓ જૈન ધર્મમાં કરી રહેલા મોજુદ છે.

મધ્યસ્થ ગુણદષ્ટિ મનુષ્ય હોય તો એવા સારા ત્યાગી સાધુઓના દર્શન આજે પણ પુણ્યાત્માને મળી શકે છે.

શ્રાવક ધર્મ:-

જૈન દર્શનમાં સમક્ષિત (સમ્યગ્ દર્શન) એ ધર્મનો પાયો છે. જૈન શ્રાવક પોતાનાં ઇષ્ટદેવનું સ્વરૂપ વીતરાગી સર્વજ્ઞ અને ત્રિભુવન પૂજ્ય માને છે. અર્થાત્ જે દેવમાં રાગ-દ્વેષ બિલકુલ ન હોય અર્થાત્ પૂર્ણ વીતરાગી હોય, પૂર્ણ જ્ઞાની હોય અને દેવ-દેવેન્દ્રોથી પૂજિત હોય તેનેજ ઇષ્ટદેવ યા ભગવાન માને છે.

આવા ઉપાસક ઇષ્ટદેવ માનવાનું કારણ એ છે કે તે શ્રાવક સમજે છે કે મારે પણ શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત બનવું છે તો મારે ધ્યાન, જાપ, દર્શન, પૂજન પણ તેવાજ શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત પરમાત્માનાંજ કરવા જોઈએ. જેને જેવા બનવું હોય તેને તેવોજ આદર્શ આંખ સામે રાખવો જોઈએ. કામી કામીનીનું

ધ્યાન કરે, ધનાર્થી ધનનું ધ્યાન કરે ધર્મર્થી ધર્મનું જ્યારે મોક્ષાર્થી શુદ્ધ વીતરાગ સ્વરૂપી પરમાત્માનું ધ્યાન કરે એમાં નવું શું છે ?

બનવું છે વીતરાગી અને મનુષ્ય, ધ્યાન, જપ, ઉપાસના સરાગી દેવની કરે તો તે વીતરાગી શી રીતે બનવાનો ? તેથી શ્રાવક વીતરાગી સર્વજ્ઞ અને ધર્મર્થીના સ્થાપક અને મોક્ષ-માર્ગના દર્શક એવા તીર્થંકરને—જિનેશ્વરને—અરિહંતનેજ પોતાના ઈષ્ટ આરાધ્ય દેવ માની મોક્ષાર્થે તેનીજ ઉપાસના કરે છે. સરાગી પણ દેવ હોય તો આખુંજે જગત સરાગી તો છે, તો પછી મંદિરમાં પણ જવાની શી જરૂર છે ? ઘરમાં, પડોશમાં, દુકાન પર, બજારમાં સર્વત્ર સરાગી દેવોથી તો સંસાર સદા વ્યાપ્ત છે.

સર્વથા ત્યાગી ગુરુ:-

સંસારના બંધનરૂપ સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર, ધન, માલ, મિલકત, ઘર, દુકાન વગેરે સંબંધોનો જીવનપર્યંત ત્યાગ કરવાપૂર્વક સદ્ગુરૂની સમક્ષ જોણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક હિંસાહી સમ-સ્ત પાપોને મન-વચન-કાયાથી આજીવન ત્યાગ કર્યો છે, અને સર્વથા અહિંસક જીવન, સત્યમય જીવન, અચૌર્યમય જીવન, બ્રહ્મચર્યમય જીવન અને અપરિબ્રહ્મમય જીવન જીવે છે. એવા સર્વથા ત્યાગી, નિષ્પાપ જીવન જીવનારા સાધુપુરૂષોનેજ તે શ્રાવક પોતાના ઉપાસ્ય ગુરૂ માને છે. શ્રાવકના જીવનનો આદર્શ સર્વથા ત્યાગી બનવાનો છે. તેથી તે હંમેશા સર્વથા ત્યાગી ગુરૂનીજ ઉપાસના કરે છે. તે માને છે કે સ્વયં લોગમાં, પાપમાં, પરિબ્રહ્મમાં ફરેલા નામધારી સાધુઓ માઝું શું લલું કરવાના છે ? હું પણ લોગી અને તે પણ લોગી, હું પણ પરિબ્રહ્મી

અને તે પણ પરિચ્છે, હું પણ હિંસાદિ પાપોમાં ફસેલો છું અને તે પણ ફસેલા છે તો એવા ધર્મધનહીન દરિદ્રી મને ધર્મધનવાળો કેવી રીતે બનાવી શકવાના હતા ? સ્વયં દરિદ્રી બીજને ધનવાન કેવી રીતે બનાવી શકવાનો હતો ? સ્વયં બંધાયેલો બીજના બંધનો કેવી રીતે તોડવાનો હતો ? તેથી તેવા ભોગી, પરિચ્છે સાધુઓ બીજને શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ પણ કેવી રીતે આપી શકવાના હતા ? તેથી શ્રાવક નિષ્પાપી, સર્વથા ત્યાગી, નિસ્પૃહી, મહાવ્રતધારી સાધુઓનેજ પોતાના ગુરુ તરીકે માની પૂજે છે, સેવા કરે છે, દર્શન-વંદન કરે છે.

સર્વજ્ઞકથિત ધર્મનેજ માને છે:-

જે ધર્મનું સ્વરૂપ ત્યાગપ્રધાન હોય, દયાપ્રધાન હોય, ઉપશમપ્રધાન હોય અને મોક્ષ સુધી પહોંચાડવા સમર્થ હોય તેનેજ ધર્મ તરીકે માને છે. જે ધર્મનાં અનુષ્ઠાનો કરવાથી દિન-પ્રતિદિન આત્માની અનાદીકાલીન મલીન વાસનાઓ ઘટતી જાય, રાગ-દ્વેષ મંદ પડતા જાય, વૈરાગ્ય અને મોક્ષ રુચિ તીવ્ર બનતી જાય, ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનઃસંયમ, બ્રહ્મચર્યાદિ ગુણોની વૃદ્ધિ થતી જાય, દેવગુરુનું બહુમાન, લક્ષિત વધતાં જાય, જીવો પ્રતિ મૈત્રીલાવ, કરુણાલાવ, પ્રમોદલાવ, માધ્યસ્થલાવ આવતો જાય, પરોપકારની લાવના વધતી જાય, સ્વાર્થ ભૂલાતો જાય એજ સાચો ધર્મ અને એવી શુદ્ધ ધર્મની આરાધના-ઉપાસના જન્મ-જરા-મરણાદિ દુઃખોથી છૂટવાની લાવનાથીજ કરવી જોઈએ.

આવા શુદ્ધ અહિંસામય, ત્યાગમય ધર્મનાં સ્વરૂપને પૂર્ણતયા સર્વજ્ઞ વિના કોઈ બતાવી શકતું નથી. તેથી ધર્મ સર્વજ્ઞ-વીતરાગ કથિત જોઈએ. ધર્મના નામ માત્રથી ધર્મ બની

જતો નથી. નામ માત્રથી દેવ નહિ, નામ માત્રથી ગુરૂ નહિ, અને નામ માત્રથી ધર્મ નહિ. પણ દેવમાં દેવપણું, ગુરૂમાં ગુરૂપણું અને ધર્મમાં ધર્મપણું વાસ્તવમાં હોવું જોઈએ. નામથી સાકર હોય પણ મીઠાસ ન હોય તો શા કામની? નામથી દૂધ હોય પણ જે પીવાથી મનુષ્ય આંધળો અને તે દૂધ શા કામનું? નામથી તો માતા હોય અને છોકરાનું ગળું દબાવી મારી નાંખે તો માતા શા કામની? નામથી તો પાણી હોય પણ તૃષા ન શમાવે અને ઉપરથી તૃષા વધારે તો તે પાણી શા કામનું?

જે દેવ-ગુરુધર્મની ઉપાસના વિષયની અસહ્ય તૃષાને શમાવે, દુર્ગતિઓથી રક્ષણ કરે, ક્ષમાદિ ગુણોથી જે આત્માને પોષે, પાપોથી બચાવે, સાચો સુખી થવાનો રસ્તો બતાવે તેજ સાચા દેવ તેજ સાચા ગુરુ અને તેજ સાચો ધર્મ.

આવા શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મનેજ મોક્ષાર્થે માને તેને સમક્ષિત શ્રાવક કહેવાય છે.

આવા શ્રાવકની પ્રતિજ્ઞા હોય છે કે હું આવાજ શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મનેજ ચાવજીવ માનીશ ખીજા કુદેવ-કુગુરુ અને કુધર્મને નહિજ માનું. આવો દૃઢ સમક્ષિતધારી વિવેકી શ્રાવક પછી શ્રાવકનાં બાર વ્રત લે છે.

શ્રાવકનાં બાર વ્રતોનું સ્વરૂપ:-

- (૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત.
- (૨) સ્થૂલ મૃષાવાદ વિરમણ વ્રત.
- (૩) સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણ વ્રત.

- (૪) સ્વદ્વારાસંતોષ વ્રત (પરસ્ત્રીના ત્યાગરૂપ).
- (૫) સ્થૂલ પરિગ્રહ વિરમણ વ્રત.
- (૬) દ્વિગ્ પરિમાણ વ્રત.
- (૭) ભોગોપભોગ વિરમણ વ્રત.
- (૮) અનર્થદંડ વિરમણ વ્રત.
- (૯) સામાયિક વ્રત.
- (૧૦) દેશાવગાસિક વ્રત.
- (૧૧) પૌષધ વ્રત.
- (૧૨) અતીથિ સંવિભાગ વ્રત.

(૧) સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત:-

જગતના સમસ્ત નાના મોટા જીવો પ્રત્યે પૂર્ણ દયાળુ શ્રાવક એમ વિચારે છે કે મારે મન તો બધા જીવો સરખા અને રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. મારે કોઈપણ જીવની હિંસા કરવી જરાયે ઉચિત નથી. કેમકે વિશ્વવર્તી અનંતાનંત જીવો મારા આત્મ તુલ્ય છે. જેમ મને સુખ પ્રિય છે તેમ નાનામાં નાના જીવને પણ સુખજ પ્રિય છે, જેમ મને દુઃખ અપ્રિય, મરણ અપ્રિય છે તેમ નાનામાં નાના જીવને પણ દુઃખ અને મરણ સર્વથા અપ્રિય છે તેથી મારે એવું જીવન જીવવું જોઈએ કે જેથી કોઈપણ નાના-મોટા જીવની હિંસા ન કરવી પડે, તેને જરાયે દુઃખ ન થાય. પણ હું અત્યારે ભોગ સુખને સર્વથા છોડી શકવા સમર્થ નથી અને ભોગ સુખનો સર્વથા ત્યાગ કર્યા વિના સંપૂર્ણ અહિંસક જીવન જીવી શકાય તેમ નથી. જ્યાં ભોગ ત્યાં હિંસા. ભોગ આરંભ-સમારંભ (જીવઘાતક પ્રવૃત્તિઓ) કર્યા વગર ભોગવાતા નથી. તેથી ભોગીને હિંસા

વગર ચાલી શકતું નથી. તેથી મારે દુઃખી હૈયે અને પૂર્ણ કરુણાવાળા હૈયે ઓછામાં ઓછા મારે મોટા ત્રસ જીવોને તો અવશ્ય બચાવી લેવા જોઈએ.

જે જીવો સ્વયં હલન-ચલન કરી શકે છે તેવા બેઈંદ્રિય, તેઈંદ્રિય, ચઉરિંદ્રિય અને પંચેદ્રિય જીવોને હું જાણી જોઈને ઇરાદાપૂર્વક નિષ્પ્રયોજન, નિરપરાધીને મારીશ નહિં, હિંસા કરીશ નહિં આવી અમુક કાળ માટે યા યાવજીવ શ્રાવક પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેને શ્રાવકનું પ્રથમ વ્રત કહેવાય છે.

જે સ્થાવરના જીવો જેવા કે પૃથ્વીકાયના જીવો કાચા પાણીના જીવો, અગ્નિકાયના જીવો વાયુકાયના જીવો, વનસ્પતિના જીવો તેની હિંસા નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા જો કે શ્રાવકે લીધી નથી પણ દયાળુ શ્રાવક તેઓની પણ બિનજરૂરી હિંસા કરતો નથી, પણ શક્ય એટલી તેની જયણા કરે છે.

(૨) સ્થૂલ મૃપાવાદ વિરમણ વ્રત:-

ઉચ્ચ માનવલવની જીભ સત્ય જોલવા માટેજ મલી છે. તેથી તે પવિત્ર જીભે મારે સત્યજ જોલવું ઉચિત છે. પ્રિય અને હિતકારીજ જોલવું ઉચિત છે પણ સંસારી જીવનમાં સર્વથા જીતનો ત્યાગ કરવો અશક્ય નહિ તો મુશ્કેલ તો જરૂર છે તેથી હું સર્વથા તો જીત જોલવાનો ત્યાગ હમણાં નહિ કરી શકું પણ મોટા મોટા જીતાણાનો ત્યાગ તો મારે પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક અવશ્ય કરવો જોઈએ જેવાકે:-

- (૧) કન્યા સંબંધી જીત નહિં જોલીશ.
- (૨) ઠોર સંબંધી જીત નહિં જોલીશ.
- (૩) ભૂમિ   "   "   "   "

(૪) થાપણુ ” ” ” ”

(૫) કોર્ટમાં ખોટી સાક્ષી ભરીશ નહીં.

આ તો સામાન્યથી પાંચ બાબતોનો અહીં નિર્દેશ કરેલો છે પણ આવી બીજી બીજી બાબતોમાં પણ જીવન બોલવાનો ત્યાગ શ્રાવક કરે છે આ વ્રતનો ઉદ્દેશ પણ પ્રથમ વ્રતની રક્ષાનોજ મુખ્ય છે. તેથી વિવેકી શ્રાવક કોઈને પણ દુઃખ થાય, જીવલેણ થાય, સામી વ્યક્તિ પાપમાં પડે, મોટું નુકશાન થાય, કોઈના પ્રાણ જાય તેવું કઠોર, અપ્રિય, મામિક પાપવચનો પણ ન બોલવાતાં ખ્યાલ રાખે.

(૩) સ્થૂલ અદત્તાદાન વિરમણુ વ્રત:-

આ વ્રત લેતા લવણીરૂ અને વૈરાગી શ્રાવક વિચાર કરે છે કે મારે વાસ્તવમાંતો સર્વ પરભાવ-જડભાવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જે વસ્તુઓ વાસ્તવમાં આત્માની નથી તેના પર મારો હક્ક, અધિકાર સ્થાપિત કરવો તે પણ એક દષ્ટિએ (નિશ્ચય દષ્ટિએ) ચોરી છે. તેનો તો ત્યાગ મહામુનીઓ સિવાય કોણ કરવા સમર્થ છે? પણ વ્યવહારથી જે ચીજ, ધન, માલ, મકાન, જમીન વગેરે પારકી છે, બીજાની માલીકીની છે તેને પૂછ્યા વગર કે કુડકપટથી છેતરીને મારે લેવી નહિં એટલું તો મારે આ ઉચ્ચ માનવના અવતારે કરવું જ જોઈએ.

(૧) બીજાની વસ્તુ-ચીજ પૂછ્યા વગર લેવી નહીં.

(૨) બીજાની વસ્તુ કુડ-કપટ કરી છેતરીને લેવી નહીં.

(૩) અન્યાય, અનીતિ, લેણસેણ, કાળાબજાર કરી ધન લેવું નહિં.

(૪) કોઈની માર્ગમાં પડી ગયેલ, ભૂલી ગયેલી, ભૂમિમાં દાટેલી વસ્તુ લેવી નહીં.

(૫) ચોરી સ્વયં કરવી નહિ, કરાવવી નહિ, ચોરીનો માલ વેચાતો લેવો નહિ, સંઘરવો નહિ, ચોરને ચોરીમાં સહાય કરવી નહીં.

(૬) દાણચોરી કરવી નહિં, ઘરફેડ ચોરી, ખીસાકાતરૂં ચોરી વગેરે કરવી નહીં.

આવી આવી મોટી મોટી ચોરીઓ નહિં કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી તે શ્રાવકનું ત્રીભું વ્રત છે.

શ્રાવક સમજે છે કે ધન એ મનુષ્યનો અગિયારમો પ્રાણ છે અને એ નિર્દય મનુષ્ય ચોરી કરી લઈ લે છે તેના ખીબ્બ દશે પ્રાણો પણ પ્રાયઃ લઈ લે છે તેથી ચોરી પણ એક પ્રકારની આડકતરી લયંકર હિંસાજ છે. તેથી પાપભીરુ શ્રાવક સંતોષી બની ન્યાય-નીતિથી જે કંઈ પુણ્યાનુસાર મળે તેમાં સંતુષ્ઠ થઈ પોતાનું જીવન નિર્વાહ કરે, પણ શ્રીમંત-મહા શ્રીમંત બનવાની મહત્વાકાંક્ષામાં અન્યાય, અનીતિ, કાળાબબ્દર વગેરે ન કરે. શ્રાવકપણાની શૈલા સંતોષમાં છે.

(૪) સ્વદારા સંતોષ વ્રત:-

દેવને પણ દુર્લભ એવા માનવજીવનમાં તો સર્વથા પ્રહાર્યારી જીવન જીવવું જ ઉચિત છે. અને અહિંજ પ્રહાર્યારી જીવન જીવવાનો ચાન્સ છે (તક છે). પશુઓ, દેવો, નારકો તે જીવન જીવવાના અધિકારી નથી. એક માત્ર માનવીજ પ્રહાર્યારી જીવન જીવવાનો અધિકારી છે. તેવા પૂર્ણ પ્રહાર્યારી જીવન જીવવાના પૂર્ણ અધિકારવાળા ભવમાં પશુકીડાવત્ અપ્રહાર્યારી

જીવન જીવવું તે મોહમૂઢતા છે છતાં વિષયવાસનાવશ આજન આજ સર્વથા પ્રહાર્ય વ્રતનું પાલન મારે માટે શક્ય નથી દેખાતું તેથી હું હમણાં જગતની સ્ત્રીઓને માતા, ખહેન, પુત્રી સમાન સમજી હું મારી પરણેતર-વિવાહિત સ્ત્રીમાંજ સંતોષી બનીશ.

અરે ! મારી સ્ત્રીમાં પણ ગાઠ આસક્તિને ત્યજીશ. ખાસ ગાઠ વેદના ઉદ્દયે જ્યારે હું સહન કરવા શક્તિમાન નહિ હોઉં ત્યારેજ હું પ્રાયે મારી સ્ત્રીની પણ ઈચ્છા કરીશ. તે સિવાય કામવાસનાને રોકવા પૂર્ણ કૌશીલ્ય કરીશ. અને એજ સ્ત્રીના કલેવરની અપવિત્રતા, સ્પર્શસુખની જુગુપ્સનીયતા, સ્ત્રીસ્વભાવ વગેરેનો વૈરાગ્ય માટે વિચાર કરતો રહીશ. પ્રહાર્યારી સાધુ-મુનિરાજોના પ્રહાર્ય ગુણોની અનુમોહના-પ્રશંસા કરતો રહીશ આવી ભાવનાપૂર્વક પોતાની પરણેતર સ્ત્રી સિવાય જગતની સ્ત્રીઓના લોગનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ કરવો તેને શ્રાવકનું સ્વદારા સંતોષ વ્રત કહેવાય છે.

(૫) પરિગ્રહ પરિમાણ વ્રત:-

આ વ્રત લેતાં શ્રાવક વિચાર કરે છે કે અનંત અનંત કાળથી પરિગ્રહના પાપમાં ઘેરાયેલો છું જે વસ્તુઓ મારી નથી અને મારી થવાની નથી એવી જડ-ચેતન વસ્તુઓને મેં મારી મારી કરી મારી બનાવી રાખવા મેં કેઈ હિંસાદિ પાપો આજ સુધી કર્યાં. જેમ જેમ પરિગ્રહ વધતો જાય છે તેમ તેમ તૃણા અધિકને અધિક વધતી જાય છે. સાથે સાથે આરંભ-સમારંભ પણ વધતા જાય છે. આવા ઉત્તમ જૈન માનવના અવતારે હું આવા બાહ્ય જડ-ધન વગેરે પદાર્થોનીજ ચિંતા અને સંભાળ કર્યાં કરીશ તો આત્માની ચિંતા અને સંભાળ

ક્યારે કરીશ? માટે મારે કોઈપણ હિસાબે પરિચ્છેદનું પરિમાણ તો કરવું જ જોઈએ. જેથી પરિચ્છેદની વૃત્તિ કંઈક કાબુમાં આવે અને કંઈક સંતોષવૃત્તિ આવે.

આવું વિચારી શ્રાવક ધનધાન્યાદિ પરિચ્છેદનું પરિમાણ નક્કી કરી લે છે કે આજથી મારે આટલા-આટલા પરિચ્છેદથી વધુ રાખવું નહિ. લીમીટથી વધી જાય તો ધર્મમાર્ગે ખર્ચ કરી દેવો. પણ મારે તેની પાછી પણ રાખવી નહિ. રાખેલા જરૂરી લાગતાં પરિચ્છેદને પણ સુશ્રાવક પાપ સમજે છે. પરિચ્છેદ તો ભવસમુદ્રમાં ડુબાડનારો જ છે. તેથી અસ્પષ્ટ પરિચ્છેદ પાપ છે. તેથી ક્યારે મારો એવો ધન્ય દિવસ આવે કે હું સર્વથા પરિચ્છેદરહિત નિચ્છેદ અણુગાર બનું? આવી પ્રતિબિંબ હૃદય-સ્પર્શી ભાવના ભાવતાં શ્રાવક પરિચ્છેદની મમતાથી અલિપ્ત બનતો જાય છે.

(૬) દિક્ પરિમાણ વ્રત:-

આ વ્રત લેતાં શ્રાવક એવી ભાવના ભાવે છે કે અનંત-અનંતકાળથી હું આ ચૌદ રાજલોકમાં ભટકી રહ્યો છું. અને જીવેના દુઃખમાં, મૃત્યુમાં નિમિત્ત બની રહ્યો છું. હવે મારે આવા સુંદર જૈન શાસનની પ્રાપ્તિવાળા ઉત્તમ માનવભવમાં મારે માફ ભવ પરિબ્રમણ વધતું અટકાવવું હોય તો મારે હવે દુનિયામાં જ્યાં-ત્યાં ધનાદિની વાસનાવશ ભટકવાનું પરિમિત કરી દેવું જોઈએ. કે જેથી મારી પરિચ્છેદની વાસના પણ કાબુમાં આવે અને જીવેને પણ થોડુંક મારા તરફથી અભય-દાન મળે, નહિતર ગૃહસ્થ એટલે લોઠાનો તપેલો ગોળો જ્યાં જાય ત્યાં બાળે નહિ તો કાળું તો કરેજ. તેથી મિત્રતુલ્ય-જીવેના કલ્યાણાર્થે અને લોભપિશાચને વશ કરવા મારે

દિશાઓમાં જવા-આવવાનું પરિમાણ કરવું જોઈએ.

દા.ત.:-	પૂર્વમાં ૪૦૦	માઘલથી આગળ	જઈશ નહિં.
	પશ્ચિમમાં ૨૦૦	”	”
	ઉત્તરમાં ૫૦૦	”	”
	દક્ષિણમાં ૧૦૦	”	”

એવીજ રીતે વિદિશાઓનું અને ઉર્ધ્વ-અર્ધો દિશાઓનું પરિમાણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કરે તેને દિક્ પરિમાણ વ્રત કહેવાય છે.

(૭) ભોગોપભોગ વિરમણ વ્રત:-

આ વ્રતને ધારણ કરતાં શ્રાવક વિચાર કરે છે કે અનાદી-કાળથી ભોગની લાલસામાં ધર્મની લાલસા આવી નહીં. અને ધર્મની લાલસા વગર ધર્મની સમ્યગ્ પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી આવે ? અને તે સિવાય ધર્મની સિદ્ધિ ક્યાંથી થાય ? અને ધર્મસિદ્ધિ વગર જન્મ-મરણનાં બંધનો કેમ તૂટે ?

અને બીજું હું તો મારા મૂળ સ્વભાવે નિજ જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોનો ભોક્તા છું તો મારે આ પર પુરુગલનું ભોક્તાપણું એ તો વેશ્યાવૃત્તિ જેવું ત્યાજ્ય છે. અને જે વિષયભોગોને મેં અનંતીચાર ભોગવ્યા છતાં આજ તેનાથી તૃપ્તિ ક્યાં છે ? જેમ જેમ ભોગ ભોગવું છું તેમ તેમ ભોગની તૃષ્ણા વધતીજ જાય છે. જાણે અગ્નિમાં ધી ન હોમી રહ્યો હોઉં એવું લાગે છે. અને વળી જે જગતના વિષયોને અનંત અનંત જીવોએ ભોગવી વમી નાખ્યા તેવા ઉચ્છિષ્ટ ભોગો ભોગવનાર શું હું શ્વાન છું કે કોણ છું એજ સમજાતું નથી.

તેથી મારે જો હવે નિજગુણના લોકતા બનવું છે તો હવે પરપુણ્ણનો લોગ છોડયેજ છૂટકો. પણ આજ મારામાં સર્વથા લોગોનો અને લોગ-ઉપલોગની સામગ્રીનો ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય નથી, છતાં ભાવના તો કરીશ જેથી મારી મારી લોગની વાસના કંઈ કાળુમાં આવશે.

લોગ:- જે એક વખત લોગવાય તે લોગ કહેવાય. દા.ત. ખાન-પાન, કુલની માળા વગેરે.

ઉપલોગ:- જે એકની એક ચીજ વારંવાર લોગવાય તે ઉપલોગ કહેવાય દા.ત. ઘર, દુકાન, સ્ત્રી, આભુષણ, ઘડિયાળ, વસ્ત્રો, મોટર વગેરે.

આ લોગ-ઉપલોગની વસ્તુઓનું પરિમાણ (લીમીટ) નક્કી કરવું તેને શ્રાવકનું સાતમું વ્રત કહે છે.

(૮) અનર્થદંડ વિરમાણ વ્રત:-

જેનાથી આત્મા પ્રયોજન વગર, નિજ સ્વાર્થ વગર પાપોથી દંડાય-ખંધાય તેને અનર્થદંડ કહે છે. જીવનમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ એવી હોય છે કે ગૃહસ્થ શ્રાવકને પોતાના અને કુટુંબ વગેરે માટે કરવી અતિ આવશ્યક જેવી હોય છે. પણ કેટલીકવાર મનુષ્ય જીવન જીવવામાં બિલકુલ ઉપયોગી ન હોય, તેના વિના કંઈપણ અટકી પડે તેમ નહોય, પણ કેવળ મોજશોખ કે વ્યસનથી કે અજ્ઞાનતાથીજ તે કરતો હોય છે. જેવી કે:- સિનેમા, નાટક, તમાસાદિ, સરકસ, ભવાઈ વગેરે બિલત્સ અને શૃંગારિક દ્રશ્ય જોવાં, તે જોવામાં વ્યર્થ પૈસાનો, સમયનો, આંખોનો દુરૂપયોગ કરવો તે અનર્થદંડની પ્રવૃત્તિ છે.

નિજ પુત્ર પુત્રાદિ સિવાય બીજાઓને પણ ઉપદેશ આપવો. દા.ત. શું એમને એમ બેસી રહ્યા છે? બીજા-વેપાર કરો, મીલ ખોલો, ખેતર ખેડો, પૈસા છે તો મોટર લાવો, એક બંગલો બંધાવો, રેડિયો લાવો, ફરનિચર વસાવો! જો આ તમારું ઘર પડુંપડું થઈ ગયું છે તો રીપેરીંગ કરાવો. આ છોકરી મોટી થઈ ગઈ છે તો જરા અવસર જોઈ પરણાવી દો! સ્ત્રી તમારી મરી ગઈ તો બીજી પરણો! આવો આવો વગર માગ્યો પણ કેટલીકવાર પોતાની હિંશિયારી બતાવવા કે બીજાને સાડું લગાડવા, મનુષ્ય અજ્ઞાનતાથી બીજાને આવા આવા કેઈ પાપોપદેશ આપતો હોય છે. તેમજ હિંસક સાધનો બીજાને આપવા તે પણ અનર્થદંડ છે.

મનમાં દુર્ધ્યાનથી આવા વિચાર કરવા નહિ કે આ સરકાર કેવી છે કે રસ્તા પણ ડામરના બંધાવતી નથી. મ્યુનિસિપાલિટિને પણ ક્યાં ધ્યાન રાખવું છે કે આ રસ્તાઓમાં ખાડા પડ્યા છે તો લાવો જલ્દી પૂરાવી નાંખીએ. કોઈનો સુંદર બંગલો, સુંદર મોટર જોઈ મનમાં અનુભાવના કરવી, મનમાં ખુશ થવું, તેની પ્રશંસા કરવી કે- અહો! કેવો સુંદર બંગલો છે! કેવી સુંદર મોટર છે!

કોઈ કાળાબજાર-અન્યાય-અનીતિ કરી ખૂબ કમાયા તે સાંભળી મનમાં એવો વિચાર કરે કે હું કેવો દુર્ભાગી કે મને આવો ચાન્સ મળ્યો હતો પણ મેં આવા કાળાબજારનો ધંધો કર્યો નહિ, કર્યો હોત તો હું પણ આજ માલામાલ બની ગયો હોત! હાય! હું રહી ગયો, તે ફાવી ગયો!

આ સંરક્ષણમંત્રી સ્વર્ણસિંઘની જગ્યાએ જો હું હોઉં તો એવી સુંદર રક્ષાની વ્યવસ્થા કરું કે ચીનનો એક સૈનિક પણ

બચે નહીં. મારી પાસે આજ પૈસા હોત તો એક સુંદર મીઠા ખોલી મીઠામાલિકા બનત પણ શું કરું? આવા આવા કેઈ દુર્ધ્યાનના વિચારોથી મનુષ્ય ભયંકર તીવ્ર ચિકણાં પાપકર્મો બાંધે છે.

અને આવા વિચારો કરવાથી કંઈ મલી જતું નથી. આવા વિચારો ન કરે તો ચાલે તેમ છે. છતાં મોહાંધ, અજ્ઞાની અને નવરો જીવ શુભ વિચારોને છોડી આવા બિનજરૂરી પાપવિચારો કર્યા કરે છે. વિવેકી શ્રાવક આવા અનર્થદંડ કારીભૂત બીનજરૂરી પાપો નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેને શ્રાવકનું આઠમું વ્રત કહે છે.

(૯) નવમું સામાયિક વ્રત:-

આ વ્રત લેતાં સુશ્રાવક સામાયિક ગુણનો મહિમા અને સાવધપ્રવૃત્તિની ભયંકરતાનો વિચાર કરે છે કે મારા આત્માનું સ્વરૂપજ સામાયિક મય-રાગ-દ્વેષથી રહિત મધ્યસ્થ સમભાવવાળું છે તો મારે રાગ-દ્વેષના વિકલ્પો અને પ્રવૃત્તિને રોકવી તેજ હિતકારી છે. જેથી હું મારા સ્વભાવમાં-સામાયિકમય સ્વરૂપની નજીક પહોંચી શકું. અવિરતિમાં રહી હું કેઈ આરંભ-સમારંભની અને રાગ-દ્વેષની પ્રવૃત્તિઓ કરું છું અને એથી હું પાપકર્મોથી બંધાઈ રહ્યો છું તેથી હું અવિરતિના પાપથી બચવા, જ્ઞાન-ધ્યાન-જાપ દ્વારા રાગ-દ્વેષને રોકવા અને આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા બે ઘડીનું રોજ (૪૮ મીનીટનું) સામાયિક વ્રત કરવાની હું પ્રતિજ્ઞા કરીશ.

શુદ્ધ ધોતીયું પહેરી, અલંકારો વગેરેનો ત્યાગ કરી, ઉનના આસન (કંટાસણા) ઉપર બેસી, હાથમાં મુહુપત્તિ અને

ચરવળો રાખી ઇરિયાવહિયાની ક્રિયા કરવાપૂર્વક 'કરેમિ ભંતે' સામાયિક સુત્રના ઉચ્ચારણપૂર્વક પાપોનો મન-વચન અને કાયાથી ત્યાગ કરી ૪૮ મિનિટ સુધી જ્ઞાન-ધ્યાનમાં રહેવું તેને શ્રાવકનું સામાયિક વ્રત કહેવાય છે.

આ વ્રતના દ્વીર્ઘકાલીન અભ્યાસથી સર્વવિરતિ યાવજ્જીવ સામાયિક વ્રત લેવાનો ભાવ પ્રગટે છે. તેથી અલ્પકાલીન સામાયિક પણ યાવજ્જીવનું સર્વવિરતિ સામાયિક પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાથીજ શ્રાવક કરે.

(૧૦) દેશાવગાશિક વ્રત:-

આ વ્રતમાં પૂર્વે લીધેલાં વ્રતોનો વધુ સંક્ષેપ કરી ઓછામાં ઓછું એકાસણું કરી સવારસાંજ પ્રતિક્રમણુ કરે અને ન બની શકે તો ૮ સામાયિક + ૨ પ્રતિક્રમણુ વતી બે વધારે એમ ૧૦ સામાયિક કરી ઉપાશ્રય મંદિર અને પોતાના ઘર સિવાય પ્રા:યે તે દિવસે બહાર બીજે જવા આવવાનો નિયમ કરી આત્મધ્યાનમાં રહે તેને દેશાવગાશિક વ્રત કહે છે.

આ વ્રત મહિનામાં એક-બે-ત્રણ વગેરે વાર પણ કરવાનું વ્રત લે. તે ન બને તો વર્ષમાં મારે આટલાં દેશાવગાશિક વ્રત કરવાં એવી પ્રતિજ્ઞા કરે. આમ દેશાવગાશિક વ્રતના અભ્યાસથી જીવ વધુને વધુ વિરતિની તરફ આગળ વધી શકે છે.

(૧૧) પૌષ્ઠ વ્રત:-

સંસારમાં પાપની પ્રવૃત્તિઓમાં ધર્મનું શોષણ થઈ રહેલું જોઈ તે શોષણ રોજને રોજ ન થતું રહે અને

મહિનામાં કે પખવાડિયામાં એક-બે-ચાર વાર પણ રોકાય અને તે પૌષધના દિવસે ધર્મના શોષણને બદલે ધર્મનું પોષણ થાય તે માટે શ્રાવક આઠમ-ચૌદશ જેવી પર્વ તિથીઓના દિવસે ચાર પ્રકારનો પૌષધ કરે છે.

(૧) તે દિવસે બની શકે તો ચોવિહાર ઉપવાસ કે તિવિહાર ઉપવાસ કરવો. ન બની શકે તો આંબીલ કે એકાસણુ કરે.

(૨) શરીરશોભાનો ત્યાગ કરે-તે દિવસે સ્નાન-વિલેપન, વાળ ઓળવા, દર્પણમાં મુખ જોવું વગેરે શરીરસત્કાર ન કરે અને આ શરીરસત્કારનો ત્યાગ કરે તોજ શરીરની અશુચિ ભાવનાને ભાવી શરીર મમત્વને કંઈક દૂર કરી શકે.

(૩) અવ્યાપાર-તે દિવસે સર્વથા વ્યાપાર-ધંધો બંધ રાખે.

(૪) બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે.

તે દિવસે સવારે સૂર્યોદયથી માંડી બીજી સવારના લગલગ સૂર્યોદય સુધી ધર્મસ્થાનમાં રહી ક્રિયા, જાપ, ધ્યાન, પઠન, પાઠન, વ્યાખ્યાન શ્રવણ, દેવવંદન વગેરે ધર્મક્રિયાઓમાં સમય વીતાવે. તે દિવસે કોઈપણ પાપની પ્રવૃત્તિ સ્વયં કરે નહિ, કરાવે નહિ, તે પણ મન-વચન અને કાયાથી. અનુમતિ તો પૂર્વે આરંભેલા પાપકાર્યોની શ્રાવકને બેઠી હોવાથી અનુમતિ નહિ રાખવાની પ્રતિજ્ઞા (પચ્ચક્ષણુ) સામાન્યતઃ શ્રાવકને હોતી નથી. કારણ કે અનુમતિનો ત્યાગ તથા પ્રકારના શ્રાવક માટે અશક્ય છે.

આ પૌષધ વ્રત પર્વ દિવસોમાં કરવાનું શ્રાવકો માટે વિધાન છે. છતાં દરેક પર્વતિથીએ ન બની શકે તો મહિનામાં

એક પૌષધ વ્રત કરવું, છેવટે બાર મહિનામાં મારે ૧-૨-૩-૫-૧૦-૧૫ વગેરે પૌષધ કરવા એવી પ્રતિજ્ઞા લે તેને શ્રાવકનું અગીયારમું પૌષધ વ્રત કહેવાય છે.

(૧૨) બારમું અતિથિ સંવિભાગ વ્રત:-

અતિથિ-જેને ધર્મસાધના માટે પર્વ દિવસ જેવું નિયત નથી પરંતુ જેઓ હંમેશ ચોવીસ કલાક ધર્મપ્રવૃત્તિમય જીવન જીવે છે. તેવા ત્યાગી મહાવ્રતધારી સાધુઓને અતિથિ કહેવાય છે. આવા અતિથિનો ગૃહસ્થ પોતાના માટે બનાવેલ કે લાવેલ ખાન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્ર-ઔષધ વગેરેમાં સમ્યક્ વિભાગ કરવો. અર્થાત્ તેમાંથી તેમને નિમંત્રણ કરી બોલાવી લાવી ભાવપૂર્વક દાન આપવું તેને અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહે છે.

અનાદીકાળથી જીવ સ્વાર્થવશ એમ સમજતો હતો કે મારી ચીજોને હુંજ એકલો ભોગવું. હવે જિનશાસન પામી વિવેક જાગ્યો કે સ્વાર્થીપણું તો પશુઓમાં પણ સુલભ છે. આવા ઉત્તમ માનવ જીવનને પામી પુણ્યના ઉદ્દયે મળેલી વિનશ્વર ચીજોનો સુપાત્રમાં વિનિયોગ કરી કાંઈક સુકૃત હાંસલ કરું જેથી માડું લવબ્રમણ અટકે.

જે શ્રાવકે આગલે દિવસે ઉપવાસ સહિત પૌષધ વ્રત કર્યો છે અને પારણે એકાસણું કરી ઉપાશ્રયે જઈ સાધુ-મુનિરાજને વિધિપૂર્વક નિમંત્રણ કરી પોતાના ઘેર લઈ જઈ ભાવપૂર્વક નિર્દોષ આહાર-પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર, ઔષધ વગેરે જરૂરી ચીજો દાનમાં દે તેને અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહેવાય છે. હાલમાં સાધુ-સાધ્વી જેટલી ચીજો વહોરે તેટલીજ શ્રાવક વાપરે છે.

આ વ્રત પણ બની શકે તો દરેક પૌષ્ઠના પારણે કરવું જોઈએ. ન બની શકે તો વર્ષમાં એક-બે-ચાર-પાંચ વગેરે વાર કરવું જોઈએ.

આ બાર પ્રકારના શ્રાવકના વ્રતોમાં પ્રથમનાં પાંચ વ્રતોને અણુવ્રત કહેવામાં આવે છે. અણુવ્રત કેમ? સાધુના મહાવ્રતોની અપેક્ષાએ તે નાનાં છે-આણુ છે માટે.

અથવા લગવાન તીર્થ કરેવ પ્રથમ મહાવ્રતોની દેશના દે છે અને પછી અણુવ્રતોની દેશના દે છે. માટે મહાવ્રતોની અનુ-પછી જેની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તેને અણુવ્રત કહે છે.

૬-૭-૮ મું આ ત્રણને ગુણુવ્રત કહે છે.

ગુણુવ્રત કેમ? પ્રથમનાં પાંચ આણુ વ્રતોને ગુણુ કરે છે- ઉપકાર કરે છે માટે ગુણુવ્રત કહેવાય છે.

૯-૧૦-૧૧-૧૨ આ ચાર વ્રતોને શિક્ષાવ્રત કહેવાય છે. જેમાં સર્વાવિરતિરૂપી ચારિત્રની શિક્ષા (તાલીમ) આપવામાં આવે છે તેને શિક્ષાવ્રત કહે છે.

આ સમક્ષિત સહિત બારે વ્રતોનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ગુરુ સમક્ષ નાણુ માંડી અરિહંતની સાક્ષીએ સ્વીકાર કરેનારને જૈન દર્શનમાં બાર વ્રતધારી શ્રાવક કહેવામાં આવે છે. બારે વ્રતોની અશક્તિમાં મનુષ્ય ૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭-૮ વગેરે વ્રતોનો પણ સ્વીકાર કરી કંઈક અંશે પોતાના ઉત્તમ માનવ જીવનને સફળ બનાવી શકે છે.

વ્રત વિનાનું જીવન નિરંકુશ પણ જેવું છે, વ્રત

વિના સદ્ગતિ નથી, વ્રત વિના સુક્રિા નથી, વ્રત વિના સુખ નથી, શાંતિ નથી, વ્રત વિના તૃણગુઓતો અંત નથી, વ્રત વિના મનુષ્ય નિર્ભય નથી. તેથી માનવ જીવનનું ફળ વ્રતગ્રહણ અને તેનું સમ્યક્-દોષરહિત પાલન એજ છે.

આ રીતે જૈન દર્શનમાં ભગવાન તીર્થંકરોએ સાધુધર્મના આચારો અને શ્રાવકધર્મના આચારો ખૂબજ વિસ્તારથી આગમ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા છે. અહિં તો મેં તે આચારોનું માત્ર દ્વિગદર્શનજ કરાવ્યું છે. સમ્યક્-પવિત્ર આચાર-વિચાર એજ મનુષ્યનું સાચું ધન છે, એજ એને અમરપદ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે અને એજ જગતના જીવોને હિતકારી છે. અસદાચારી મનુષ્ય ખીજા જીવો માટે ભયરૂપ છે, જ્યારે સદાચારી મનુષ્ય ખીજા જીવો માટે આશિર્વાદરૂપ છે.

આ ગૃહસ્થધર્મ (શ્રાવકધર્મ) એ પૂર્ણ ધર્મ નથી, પણ આંશિક ધર્મ છે. ગૃહવાસમાં રહી જેટલો ધર્મ થાય તેટલોજ પ્રશસ્ત બાકી ગૃહવાસ તો પાપમયજ છે. દાનાદિ ધર્મક્રિયાઓ કરવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવાનું નથી, પણ ચારિત્ર મોહનીયના ઉદ્દેયે ગૃહવાસમાં રહેવું પડ્યું હોય તેને સ્થૂલ પાપથી બચવા માટે દાનાદિ ધર્મક્રિયાઓ અને શ્રાવકના વ્રતોનું પાલન વગેરે છે.

ગૃહસ્થાવાસ કરનારા છે માટે ગૃહીધર્મનો ઉપદેશ છે પણ તે રાખવોજ જોઈએ અગર તેમાંજ કૃતાર્થ બની રહેવુંજ જોઈએ એ એનો અર્થ નથી. ભાવના તો શ્રાવકની સર્વથા હિંસાદિ પાપમય ગૃહવાસનો ત્યાગ કરી પૂર્ણ ધર્મમય સર્વ-વિરતિરૂપ નિરારંભી જીવનજ જીવવાની અહોનિશ હોવી જોઈએ.

જૈન દર્શનમાં હિંસા—અહિંસાનું સ્વરૂપ

‘ પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ’

પ્રમાદના યોગથી—અનુપયોગથી પ્રાણુનો નાશ થાય તેને જૈન દર્શનમાં હિંસા કહે છે. સ્વરૂપહિંસા, હેતુહિંસા, અનુબંધ-હિંસા એમ હિંસાના ત્રણ પ્રકાર છે.

હિંસાના ૪ ભાગા:-

(૧) દ્રવ્યથી હિંસા ભાવથી નહિ— હિંસા કરવાનો ભાવ ન હોય અને જો હિંસા થઈ જાય તો તે દ્રવ્યથી હિંસા, પણ ભાવથી નહિ.

(૨) ભાવથી હિંસા દ્રવ્યથી નહિ— શત્રુને મારવાની બુદ્ધિથી ગોળી છોડે ભલે તે ન મરે તો પણ ભાવથી હિંસા દ્રવ્યથી નહિ.

(૩) દ્રવ્યથી હિંસા ભાવથી હિંસા— મારવાની બુદ્ધિથી ગોળી છોડે અને મરે તે.

(૪) દ્રવ્યથી હિંસા નહિ, ભાવથી હિંસા નહિ— મારવાનો ભાવ પણ નથી અને જીવ મર્યો પણ નથી.

(૧) ઇર્ષ્યા સમિતિના પાલનપૂર્વક જવા આવવામાં જીવ-રક્ષાનો ખ્યાલ રાખી ચાલવા છતાં પણ જીવનો નાશ થઈ જાય તે. દા.ત. ડોક્ટરને કોઈ દરદીનું ઓપરેશન કરતાં દરદીનું મૃત્યુ થઈ જાય. અહિં હિંસા કરવાનો ભાવ નહોવાથી દ્રવ્યથી હિંસા. અથવા ઉપયોગપૂર્વક ચાલતા સાધુથી સહસા થઈ જતી જીવ હિંસા તે.

(૨) અનુપયોગથી જીવરક્ષાનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર ખેપરવાઈથી ચાલતાં સાધુને કે અવિરત ગૃહસ્થથી કહાય કોઈ જીવ ન પણ મરે તો પણ ભાવથી હિંસા લાગે તે. દા.ત. અંધારામાં દોરડાને સર્પ માની ઘા કરે તે ભાવથી હિંસા, દ્રવ્યથી નહિ.

‘જે વિ ન વાવિજ્જંતિ નિયમા તે સંપિ હિંસાસોઢ’ (ઓઘ નિર્યુક્તિ) इति वचनात् ॥

(૩) જ્યારે સાધુને કે અવિરત ગૃહસ્થને અનુપયોગથી ચાલતાં હિંસા થાય ત્યારે દ્રવ્યથી પણ હિંસા અને ભાવથી પણ હિંસા. અથવા બાણીજોઈને ઈરાદાપૂર્વ જીવહિંસા કરનારને.

(૪) ઉપયોગપૂર્વક ચાલતાં જ્યારે કોઈપણ જીવની હિંસા ન થાય ત્યારે દ્રવ્યથી પણ હિંસા નહિ અને ભાવથી પણ હિંસા નહિ.

એટલે જીવરક્ષા-જીવહયાના પ્રખળ લક્ષપૂર્વક-જયણુ-પૂર્વક કાર્ય કરવામાં આવે તો અહિંસા છે.

‘જયં ચરે જયં ચિદ્દે ॥’ इति वशंवैकालिक वचनात्

શાસ્ત્રવિહિત વિધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતાં કહાય દ્રવ્યથી

જીવહિંસા થાય તો પણ તે હિંસા પાપબંધન માટે થતી નથી.
હિંસાનો ભાવ-પરિણામ હોય તોજ હિંસાનું પાપ લાગે.

પ્રમત્ત આત્મા એજ હિંસક છે.

અપ્રમત્ત આત્મા એજ અહિંસક છે.

આ હિંસા રાગથી કે દ્વેષથી કે મોહ-અજ્ઞાનતાથી જીવ કરે છે. તેથી જેવી રાગ-દ્વેષની અને મોહની તીવ્રતા કે મંદતા તેવો તીવ્ર કે મંદ કર્મનો બંધ પડે છે. તેમાં પણ બાણીબોધને કરે તો વધારે દોષ અને અબાણતાં કરે તો એછો દોષ. હિંસા કરનારના વીર્યની તીવ્રતા કે મંદતા, હિંસા કરવાના સાધનો કેવા ઘાતક છે એના ઉપર પણ હિંસાથી થતા પાપબંધમાં (કર્મબંધમાં) ફેરફાર-તરતમતા હોય છે.

જૈન દર્શનમાં સત્યાસત્યનું સ્વરૂપ

જૈન દર્શન કહે છે કે જે વચન પ્રિય, હિતકારી અને સત્ય હોય તે સત્ય વચન છે. અને જે વચન તેનાથી વિપરીત હોય તે અસત્ય વચન છે.

પ્રિય વચન— સાંભળતાં સામી વ્યક્તિને મધુર લાગે, કર્ણપ્રિય અને તેવું વચન.

હિતકારી વચન— પ્રિય વચન તો માયાવી કે કુલટી વેશ્યા સ્ત્રીનું પણ હોય છે. પણ પ્રિયની સાથે તેનું કે ધીબ જીવોનું હિત કરનારું હોવું જોઈએ. અન્યથા ઝેરના લાડુની જેમ આપાત-રમણીય-મધુર વચન પણ પરિણામે અહિત કરે, દુઃખના ખાડામાં નાખે તેવું વચન તે પ્રિય હોવા છતાં પણ પરમાર્થથી અસત્યજ છે.

શાસ્ત્રમાં દશ પ્રકારનું સત્ય બતાવેલું છે:—

(૧) **સ્થાપના સત્ય**— કોઈ દેવ કે ગુરૂની મૂર્તિની સ્થાપના. તેને લોકમાં આ અમુક દેવ કે ગુરૂ છે એમ કહેવાય છે. અર્થાત્ મૂર્તિને દેવના નામે સંબોધન કરવું તે સ્થાપના સત્ય છે.

જનપદ સત્ય— માનો કે ગુજરાતમાં પિતાને આપા

કહે છે જ્યારે બીજા દેશમાં પિતાને કાકા પણ કહેવાય. તે તે જનપદ સત્ય કહેવાય છે. જે દેશમાં જે વસ્તુને કે વ્યક્તિને જે નામથી બોલાવાતી હોય તે વસ્તુને તેજ નામથી બોલાવવી તે જનપદ સત્ય.

(૩) સંમત સત્ય- લોકમાં જે વસ્તુ સર્વ સંમત હોય જેમ કાદવમાં તો દેડકો સેવાલ પણ ઉત્પન્ન થાય છે અને કમળ પણ ઉત્પન્ન થાય છે છતાં લોકો કમળનેજ પંકજ કહે છે.

(૪) નામ સત્ય- કોઈનું નામ લક્ષ્મીચંદ પાડ્યું પછી ભલે તે દરિદ્રચંદ હોય છતાં લોકો તેને લક્ષ્મીચંદ કહી બોલાવે છે તેને નામ સત્ય કહે છે.

(૫) રૂપ સત્ય- ગુણ ન હોવા છતાં પણ વેશધારી સાધુને સાધુ કહી બોલાવવામાં આવે તે રૂપ સત્ય.

(૬) અપેક્ષા સત્ય- 'આ અનામિકા આંગળી નાની છે'. આ વચન અપેક્ષા સત્ય છે. અનામિકા નાની છે તે મધ્ય માની (વચલી) અપેક્ષાએ નહિ કે કનિષ્ઠાની અપેક્ષાએ.

(૭) વ્યવહાર સત્ય- જેમ પર્વત બળે છે, આ રસ્તો દિલ્હી બંધ છે વગેરે વચનો વ્યવહારથી સત્ય છે. વાસ્તવમાં તો પર્વત ઉપરનું ઘાસ સળગતું હોય છે, રસ્તો દિલ્હી સ્વયં જતો નથી પણ તે રસ્તાથી મનુષ્ય દિલ્હી જતો હોય છે છતાં કોઈ એમ બોલે કે પર્વત સળગે છે, રસ્તો બંધ છે તો તે સત્ય વચન છે, પણ અસત્ય નથી.

(૮) ભાવ સત્ય- જો કે પોપટમાં પાંચ વર્ણ છે છતાં

લીલા રંગની પ્રધાનતાએ લોકો પોપટ લીલો છે એમ કહે છે. આને ભાવ સત્ય કહે છે.

(૯) યોગ સત્ય- જેમ દંડના સંયોગથી મનુષ્યને દંડી, છત્રના સંયોગથી છત્રી કહેવાય છે. ધનના સંયોગથી ધનવાન વગેરે.

(૧૦) ઉપમા સત્ય- આ સ્ત્રીનું મુખ ચન્દ્ર જેવું છે, આ સરોવર સમુદ્ર જેવું છે વગેરે વચનને ઉપમા સત્ય કહે છે.

અસત્ય વચનના ૧૦ પ્રકાર:-

(૧) કોષથી જે વચન બોલાય તે ભલે સત્ય હોય તો પણ પરમાર્થથી અસત્ય વચન છે. જેમ પરસ્ત્રી લાંપટ! હું તને સારી રીતે જાણું છું.

(૨) માનથી જે વચન બોલાય તે અસત્ય વચન છે. જેમ કોઈ જાતિ મદમાં આવીને કહે કે તું નીચ જાતિનો છે.

(૩) માયાથી જે વચન બોલાય તે અસત્ય વચન છે. જેમ કોઈને કામ કરવું પડે તેથી કહે 'મને પેટમાં દુઃખે છે, માફ માથું દુઃખે છે વગેરે.

(૪) લોભથી જે વચન બોલાય તે અસત્ય વચન છે. જેમ આ તારો માલ આજે વેચી નાંખ, નહિતર કાલે ભાવ ખેસી જવાની આગાહી છે. તે સામા પાસેથી વધુ લાભ કમાવાની બુદ્ધિથી અસત્ય બોલે તે.

(૫) રાગથી જે વચન બોલાય તે અસત્ય વચન. જેમ વધુ બહાલા દિકરાને અતિ રાગમાં કહેવું 'ઓ મારા બાપા'.

(૬) દ્વેષથી-છોકરાને દ્વેષથી કહેવું કે 'જા ચાલ્યો જા' મારા ધરમાંથી, તું આજથી મારો છોકરો નથી.

(૭) હાસ્યથી જે વચન બોલાય તે અસત્ય વચન. મજાકમાં કહે 'તારી સ્ત્રી તો મરી ગઈ'.

(૮) ભયથી-ગુનો કર્યો હોવા છતાં ભયથી કહે મેં કર્યો નથી વગેરે.

(૯) વિકથા-ભોજનની કથા કરવી, રાજ-રાજવી સંબંધી વાત કરવી, દેશ-પરદેશની વાતો કરવી, સ્ત્રીના રૂપ, રંગ, વેશ-ભુષા, ભાષા-અલંકાર, ફેશન વગેરેની કથા કરવી, ચર્ચા કરવી. આ ધર્મકથાની વિરુદ્ધ હોવાથી-આત્મહિતઘાતક હોવાથી પરમાર્થથી અસત્ય વચન છે.

(૧૦) હિંસાકારી વચન-જે વચન બોલવાથી હિંસા થતી હોય, ખીજને દુઃખ-પીડા આઘાત પહોંચતો હોય, તેવું વચન બોલવું તે પણ અસત્ય વચન છે.

દા.ત. કોઈની અતિ ગંભીર વાત જાહેર કરી દેવી જેથી સામાને આપઘાત કરવો પડે કે માનહાનિના ભયથી હાર્ટફેઇલ થઈ જાય. કોઈ પારથી પૂછે કે મૃગ ક્યાં ગયા ? અહિં જાણવા છતાં કહેવું જોઈએ નહીં. કંઈ જોટલું સત્ય હોય તેટલું બોલવાનું ન હોય, પણ જોટલું પરજીવને હિતકારી હોય તેટલુંજ સત્ય બોલવાનું છે. જોટલું સત્ય હોય તેટલું મનુષ્ય બોલતો થઈ જાય તો આ દુનિયા પર ઉલ્કાપાત મચી જાય. રોજ કેટલાયે જીવોના નાહક પ્રાણ જાય. સારાંશ એ છે કે સંસ્કારી ધાર્મિક મનુષ્ય તેજ કહેવાય

કે બનેત્યાંસુધી પ્રિય અને સત્યવાણી બોલવા જતાં બીજાને નુકશાન થાય તેવું હોય તો તે વખતે મૌન રાખવું એજ શ્રેયકર છે.

આમ દશ પ્રકારનું અસત્ય છે.

અસત્યના બીજા પણ પ્રકારો છે તે જોઈએ:-

ભૂતાનહવ- જેમ આત્મા હોવા છતાં પણ નાસ્તિક કહે છે 'માત્મા નાસ્તિ' આ વચન પણ અસત્ય છે.

અભૂતોદ્ભાવન- જેમ કોઈ મિથ્યાવાદી કહે કે 'સર્વગત બ્રાહ્મા' આત્મા વિશ્વવ્યાપી છે. એ સંસારી આત્મા દેહવ્યાપી હોવા છતાં તેને તે રૂપે કહેવું તે અભૂતોદ્ભાવન કહેવાય છે.

અર્થાન્તર- જેમ કોઈ ગાયને ઘોડો કહે, સ્ત્રીને પુરુષ કહે વગેરે.

ગર્હાવચન:- જેમ માંસાહાર કરો, કાણુને કાણુ કહેવો, આંધળાને આંધળો કહેવો, તિરસ્કાર વચન, આકોશ વચન, રે! પરસ્ત્રીગામી તારું મુખ મને બતાવીશ નહિ. વગેરે વચનો બોલવાં તે. શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વચનો બોલવાં તે પણ મહા-મૃષા વચન છે. જેમ વિધવા વિવાહ કરવામાં પાપ નથી, બીલાડી પાસેથી ઉંદરને છોડાવવો તે પાપ છે, જેમ પરલોક નથા, ઈંડામાં જીવ નથી વગેરે વચનો પણ મહાપાપકારી વચનો છે.

જૈન દર્શનમાં ચોરી-અચોરીનું સ્વરૂપ

‘શ્રદ્ધાવાનસ્તેયં’ માલિકે નહિં આપેલી, માલિકની રબ વગર, પૂછ્યા વગર તેની વસ્તુ ઉઠાવવી તેને ચોરી કહે છે.

(૧) વાસ્તવમાં જે વસ્તુ પર, ધન-માલ ઉપર, મકાન, જમીન, દુકાન, સત્તા ઉપર પોતાનો હક્ક પહોંચતો ન હોય તેના પર કાવાદાવા કરી ખોટા દસ્તાવેજો લખાણુ વગેરે બતાવી પોતાનો હક્ક-અધિકાર સ્થાપિત કરવો તે પણ ચોરી છે.

(૨) જે વસ્તુ ઉપર જેટલો અધિકાર પહોંચતો હોય તેથી વધારે અધિકાર સ્થાપિત કરવો તે પણ ચોરી છે.

(૩) બિનહક્કનું પચાવી પાડવું, કોઈનું દાટેલું ધન વિના અધિકારે કાઢી લેવું, કોઈનું રસ્તામાં પડેલું ઉઠાવી લેવું, ખીસા કાપવા, ઘર ફાડવા, ઉઠાંતરી કરવી, લૂટવું, ચોરીનો માલ બાણીને લેવો, ચોરી સ્વયં કરવી, કરાવવી, કરતાંને મદદ કરવી, ન કરતાંને પ્રેરણા કરવી,

(૪) શાસ્ત્રે જે માર્ગે ધન મેળવવાનો નિષેધ કર્યો છે તે માર્ગે જઈને ધન મેળવવું જેમ વેશ્યાવૃત્તિથી ધન કમાવવું, અનીતિ, કાળાંબજાર કરી ધન કમાવવું વગેરે.

(૫) ઘરમાંથી માઆપ કે વડીલોને પૂછયા વગર વસ્તુ લેવી-પૈસા લેવા વગેરે.

(૬) ગુરૂએ જે વસ્તુની અનુજ્ઞા ન આપી હોય તેવી વસ્તુ લેવી, ભોગવવી-રાખવી તે પણ ચોરી.

વાસ્તવમાં જે ચીજ ન્યાયમાર્ગથી લાવેલી હોય કે આવેલી હોય તેનેજ ગ્રહણ કરાય. અન્યાયમાર્ગથી આવેલી વસ્તુ રાખવી કે ભોગવવી તે પણ ચોરીજ છે. અન્યાયમાર્ગથી આવેલી વસ્તુથી કોઈ સત્કાર્ય-ધર્મકાર્ય કરવું તે પણ વાસ્તવમાં ધર્મકાર્ય નથી.

ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યથીજ-ધનથીજ-વસ્તુથીજ કરેલું સત્કાર્ય (ધર્મકાર્ય) એજ આત્મકલ્યાણ કરનારું છે. તેથી સદ્ગૃહસ્થે ચોરીનો ત્યાગ કરી ન્યાયનીતિથી ભાગ્યાનુસાર પ્રાપ્ત વસ્તુ કે ધનમાં સંતોષી બનવું જોઈએ.

જૈન દર્શનની દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્ય વિચાર

‘બ્રહ્મણિ ચર્યંતે इति ब्रह्मचर्यं ॥’ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં રમવું તેનું નામ બ્રહ્મચર્ય.

આત્મ સ્વરૂપમાં— જ્ઞાનાદિ ગુણોના અર્જન-રક્ષણ અને આનંદમાં મસ્ત રહેવું તે બ્રહ્મચર્ય છે. આ આત્મસ્વરૂપ રમણતા ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ત્યાગ કર્યા વિના આવતી નથી. તેથી પાંચ ઇન્દ્રિયોના જે ૨૩ વિષયો એમાં સુંદર મનગમતા વિષયો મળતાં રાગ ન કરવો અને અસુંદર-નગમતા વિષયો મળતાં દ્વેષ-અરૂચિ ન કરવી તેને પરમાર્થથી બ્રહ્મચર્ય કહે છે.

વ્યવહારથી સ્ત્રી-પુરૂષનું જોડું જે મિથુન કહેવાય છે. તેનું જે કર્મ સંલોગરૂપ તે મૈથુન(અબ્રહ્મ) તેનો ત્યાગ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય છે. આ બ્રહ્મચર્ય એ આત્માનો મહાનમાં મહાન ગુણ છે. તેજ મહાનમાં મહાન ગુણ છે, તેજ માનવ જીવનનું અમૃત છે, તેજ માનવ જીવનનું સર્વસ્વ છે. વાસ્તવમાં બ્રહ્મચર્યનું-વીર્યનું રક્ષણ તેજ સાચું જીવન છે, તેજ શક્તિ છે, તેજ બળ છે અને તેજ પરમતેજ છે. અને તેજ પરમધર્મ છે.

(૧) તેથી બની શકે તો સર્વથા લોગનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(૨) તે ન બની શકે તો સ્વસ્ત્રી સિવાય જગતની સ્ત્રીઓને માતા, બહેન કે પુત્રી માની તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો, મનથી પણ ધૃષ્ટા કરવી નહિં.

(૩) હસ્ત મૈથુનનો પણ ત્યાગ, તે પણ ભાવથી મૈથુનજ છે. વીર્યનો નાશ બાણી બેઠને કરવો તે એક પ્રકારનું મૈથુનજ છે. ગુદાકર્મ કરવું—કરાવવું તે પણ મૈથુનજ છે.

(૪) સ્વસ્ત્રીમાં પણ અત્યાસક્તિ ન રાખવી બેઠએ. સ્વસ્ત્રીને પણ ભોગવવી તેને પણ જૈન દર્શન પાપ માને છે. કારણ કે રાગ અને હિંસા વગર મૈથુનની ક્રિયા થઈ શકતી નથી તેથી તે ક્રિયાને જૈન દર્શન પાપરૂપ માને છે.

(૫) વારંવાર સ્વસ્ત્રીતું સેવન કરવું, ઘડપણમાં પણ સ્વસ્ત્રી સેવનના સોગંદ લેવા નહિ આ બધું માનવ જીવનને ખરબાદ કરનારું છે.

(૬) 'પુત્રોત્પાત માટે મૈથુન સેવવું બેઠએ, એમાં પાપ નથી' એમ જૈન દર્શન માનતું નથી. તેથી શીલપ્રેમી આત્માએ છેવટે સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષી બની પરસ્ત્રીનો સર્વથા ત્યાગ કરવો એજ ઉચિત છે.

સહચારી જીવન ટકાવી રાખવાની ભાવનાવાળાએ—

(૧) માંસાહાર, ઈંડા, શરાબ, સીનેમા—નાટક બેઠાં, શૃંગાર રચવા, શૃંગારિક દ્રશ્યો બેઠાં, શૃંગારિક નોવેલો વાંચવી, પરસ્ત્રી સાથે હરવું ફરવું, તેની સાથે એકાંત સેવવું, તેની સાથે હસવું, હસ્તધૂનન કરવું, તેની સામે બાણીને બેઠવું,

માદક ભારે ભોજન કરવું, પેટ ભરીને ખૂબ ખાવું, વારંવાર ખાવું, તામસી ચીજોનું લક્ષણ કરવું, વિકારવર્ધક વેશભૂષા કરવી, વારંવાર શરીરની સાફસુફી, ટાપટીપ કરવી, વેશ્યાવાડા-માંથી પસાર થવું, હલકી વાતો સાંભળવી, હલકા શૃંગારિક ગીતો, નૃત્યો જોવાં, હલકા દુરાચારી મનુષ્યોની સોબત કરવી, બહાર સીનેમાના પોસ્ટરો ઉપરના ચિત્રો જોવા વગેરેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જરૂરી છે.

સદા સદાચારી પુરૂષોના સહવાસમાં રહેવું—ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચવા, બ્રહ્મચર્ય ગુણના લાભો વારંવાર વિચારવા.

માંસાહાર અને શરાબ એ તો અત્યંત કામોત્તેજક હોવાની બ્રહ્મચર્યના કદા એ શત્રુઓ છે. જોજો તમે જે દેશમાં માંસાહાર અને શરાબનું સેવન હશે ત્યાં આ બ્રહ્મચર્ય ને સદાચારનું પાલન બહુજ ઓછું હશે. ત્યાં દુરાચાર, અત્યાચાર, અપહરણ અને ગર્ભાપાતના કિસ્સાઓ વધુ બનતા હશે! તેથી માંસાહારને ઉત્તેજન દેવું એ પરોક્ષ રીતે દુરાચારને, અત્યાચારને ઉત્તેજન આપવા જેવું છે. માંસાહારી પ્રભમાં કૂરતા પણ ઘણી હોય છે તેથી ખૂનના બનાવો માંસાહારી દેશોમાં વધારે બને છે.

તેથી મત્સ્યઉદ્યોગ, મુર્ગાઉદ્યોગ, ઈંડાઉદ્યોગ વગેરેને ઉત્તેજન આપવું એ સર્વથા આર્ય સંસ્કૃતિનો મૂળથી વિનાશ કરવા જેવો છે. આર્યભૂમિ તો દયાપ્રધાન છે. ત્યાં માંસાહાર, ઈંડા, મત્સ્યઉદ્યોગ, મુર્ગાઉદ્યોગનો પ્રચાર તે તો ભારત માટે ભયંકર કલંક સમાન છે.

ભગવાન મહાવીર જેવા અહિંસાના મહાપ્રવર્તક મહા-
 પુરુષનું ઘોર અપમાન છે. કુદરતના પ્રકોપોના શિકારમાંથી
 ભારતની પ્રબલને ધચવું હોય તો આજથી અહિંસક જીવન
 જીવવા પ્રયત્ન કરે. હિંસક દવાઓ ન વાપરવી, હિંસક જોડા,
 પાકેટો વગેરેનો ત્યાગ કરવો. સદાચારી જીવન જીવનારે પોતાનું
 જીવન સાદું ધનાવધુ ધાસ જરૂરી છે. સાદું સાત્વિક અહિંસક
 પરિમિત ભોજન એ બ્રહ્મચર્ય પાલનનું એક મહત્વનું અંગ છે.

જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ પરિગ્રહ-અપરિગ્રહનું સ્વરૂપ

‘મુચ્છાં પરિગ્રહો’ મુચ્છાં-મમત્વ એજ પરિગ્રહનું લક્ષણ છે.

(૧) આ બધી ધન-માલ-મિલકત-સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર-ઘર-દુકાન-વસ્ત્રો-અલંકારો-મોટર-ગાડી-સુવર્ણ-ગાય લેંસ-મીલ-ફેક્ટરી વગેરે મારાં છે-મારી માલિકીનાં છે. તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર-મારાપણું સ્થાપિત કરવું તેને પરિગ્રહ કહે છે.

(૨) આ મમત્વ પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત વસ્તુ ઉપર પણ હોય અને લવિધ્યમાં હું આવી આવી ચીજોને મેળવીશ. મને લવિધ્યમાં આવી આવી વસ્તુઓ ક્યારે મળશે? તેની આશા તે પણ પરિગ્રહ છે.

પ્રશ્ન- રાખેલી ચીજો ઉપર મમત્વ છે તેની નિશાની શું?

ઉત્તર- તે રાખેલી ચીજો નષ્ટ થાય, ચોરાય, બગડે, ઓછી થાય તો દુઃખ થાય, શોક થાય.

(૨) લઈજનાર, ચોરીજનાર, બગાડનાર ઉપર ક્રોધ આવે, અરુચિ થાય, તેનું ખરાબ કરવાનું મન થાય, તેને મારવાં હોડવું, તેની નિંદા-લંઘુતા કરવી.

(૩) લઈજનાર ઉપર કેસ કરવો, આરોપ મૂકવો, તેની

સાથેનો વ્યવહાર તોડી નાંખવો, તેની સાથે બોલવાનું અંધ કરવું.

(૪) રોજ ગયેલી, બગડેલી, નાશ પામેલી વસ્તુને યાદ કરી દુઃખી થવું, શોક કરવો, રોવું તે મમત્વનું લક્ષણ છે.

(૫) ભાવિમાં અપ્રાપ્ત વસ્તુઓ ક્યારે મળશે તેની ચિંતા કરવી તેના માટે પ્રયત્ન કરવો.

(૬) વારંવાર પ્રાપ્ત વસ્તુઓના રક્ષણની ચિંતા થાય, તેની રક્ષામાં તીવ્ર લગની, તે ન બગડે, ન ઓછી થાય તેની ચિંતા રહે, પરિશ્રદ્ધ વધે તો આનંદ થાય, ઘટે તો દુઃખ થાય, શોક થાય અરે! દેહ પણ પોતાના મમત્વના યોગે પરિશ્રદ્ધ બને છે. આ માણું શરીર કેવું સુંદર છે! તેનું વજન ઘટે નહિ તો સાણું! ઓછું છે તો વધે તો સાણું! તે ઘરડું ન થાય તો સાણું! તે કાયમ સુંદર નવજવાન રહે તો સાણું! તે રોગી ન થાય તો સાણું! રોગી થયું છે તો હવે જલ્દીથી કેમ રોગમુક્ત બને તેની ચિંતા. તેની વારંવાર સાક્ષરૂપી, ટાપટીપ-શણગાર કરવા, શરીર દુબળું પડી જશે માટે તપ-ત્યાગ ન કરવા. ધર્મબુદ્ધિએ ટાઢ-તડકો ન સહવો. આ બધાં શરીરની મમતાનાં ચિન્હો છે.

સાધુ સંયમ સાધનામાં ઉપયોગી થાય તેવાં શાસ્ત્રવિહિત વસ્ત્ર-પાત્ર-પુસ્તક વગેરે રાખે તે પરિશ્રદ્ધ નહિ. ઉપકાર કરે તે ઉપકરણ. આત્માને ઉપકાર કરે-સંયમ સાધનામાં ઉપકારક બને તેવાં વસ્ત્રો, પાત્રો, પુસ્તકો વગેરે સાધુ વગેરે રાખે તો તેને પરિશ્રદ્ધ ભગવાન મહાવીરદેવે કહ્યો નથી. પણ રાખેલાં વસ્ત્રો, પાત્રો ઉપર સાધુ મમત્વ કરે, જરૂરીયાતથી વધુ રાખે તો તે પરિશ્રદ્ધ બને છે. પણ કંઈ સંયમસાધના માટે રાખવા

માત્રથી-તેના સંયોગ માત્રથી પરિગ્રહ બની જતો નથી. અને જો એમજ વસ્તુના સંયોગ માત્રથીજ પરિગ્રહ કહેવાતો હોય તો પૃથ્વી ઉપર પણ તેનાથી ચલાશે નહિ. મોરપીંછી કે તુંગડું કે ઠંડીથી બચવા ઘાસ પણ લેવાશે નહિ. હાથમાં ભોજનપાણી પણ કરાશે નહિ કારણ કે તેનો સંયોગ શરીર સાથે અને જીભ સાથે થવાથી રાગ-મમત્વ થવાનો સંભવ છે. અરે! શરીર પણ નિકટનું સંબંધી હોવાથી તેના ઉપર મમત્વ થવાનો વધારે સંભવ છે. તો તેનો પણ ત્યાગ કરી દેવો પડશે!

એટલે સાધુઓએ તો બાહ્ય ધન-ધાન્યાદિ, કુટુંબ પરિવાર ઘર, દુકાન વગેરેનો સર્વથા ત્યાગ કરેલો હોય છે. સંયમસાધના માટે રાખેલા તુચ્છ ઉપકરણો ઉપર તેને મમત્વ કેમ થાય? ગૃહસ્થો તો રાગ-દ્વેષ અને મમત્વથી ભરેલા હોવાથી અને એટલી જ્ઞાનદશા બાગૃત થઈ ન હોવાથી તેઓએ પરિગ્રહનું પરિમાણ કરવું જોઈએ.

જરૂરી રાખેલા પરિગ્રહને પાપરૂપ માની તેને પરમાર્થથી આત્માથી ભિન્ન માની તેના ઉપર પણ આસક્તિ-મમત્વ ન થાય તે માટે સાધુ સંતોની સેવામાં રહી સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં રહેવું, જેથી જ્ઞાનદશાના કારણે તે રાખેલા પરિગ્રહનું ઝેર ચઢે નહિ અને મદ્-અભિમાન ન થાય.

પરિગ્રહ એક એવો માનવબળતને નડતો ગ્રહ છે કે તેના કુપ્રભાવથી છટકવું પ્રાપ્ત સામાન્ય પ્રાણીને માટે મુશ્કેલ હોય છે. કોઈજ ભવ્ય-ઉત્તમ જીવ સદ્ગુરૂની કૃપાથીજ આ પરિગ્રહને ત્યાગ કરવા શક્તિમાન બની શકે છે. અરે! પશુઓ અને એકેંદ્રિયો વગેરે પણ આ પરિગ્રહના કુપ્રભાવથી બચેલા દેખાતા

નથી. સંગ્રહવૃત્તિનો આ એક અનાદીકાલનો ભયંકર રોગ સંસારી જીવોને લાગેલો છે તેનાથી મુક્ત થવાજ આ એક ઉત્તમ માનવ જીવન મધ્યું છે.

પરિગ્રહ તો અનાર્ય માનવને પણ મળે છે. પણ અનાર્ય માનવને તેનો ત્યાગ કરવાનું સુઝતું નથી. જ્યારે આર્ય માનવને પુણ્ય યોગે ધન-ધાન્યાદિ પરિગ્રહ મળે, પણ તેમાં આસક્ત ન બને, અને અવસરે તેનો સર્વસ્વ ત્યાગ કરતાં પણ અચકાય નહીં.

જૈન દર્શનમાં ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ

પ્રશ્ન:— ઇન્દ્રિય એટલે શું ?

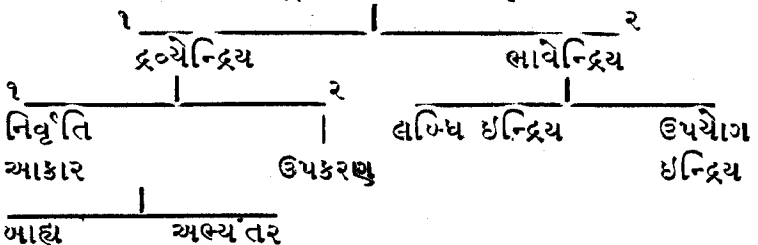
ઉત્તર:— ઇન્દ્રિયનો સામાન્ય અર્થ કરીએ તો જેના દ્વારા વિષયોનું જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિય.

ઇન્દ્ર-જીવ તસ્યેવમ્ ઇન્દ્રિયમ્— જીવ સંબંધિ લીંગ તે ઇન્દ્રિય. અર્થાત્ જીવનું જે લીંગ તે ઇન્દ્રિય. જેનાથી સંસારી જીવ ઝોળખાય તે ઇન્દ્રિય. કોઈપણ સંસારી જીવને બાણુવાનું ચિન્હ-નિશાની તે ઇન્દ્રિય.

પ્રશ્ન:— આ ઇન્દ્રિય શાની બનેલી હશે ?

ઉત્તર:— પાંચે ઇન્દ્રિયો પુદ્ગલમય (જડ) છે અને ઇન્દ્રિય નામ કર્મના ઉદ્યતી જીવને તે ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે. એકેન્દ્રિયને માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય હોય છે. બેઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય-બે ઇન્દ્રિયો હોય છે. તેઇન્દ્રિય જીવને સ્પર્શેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય, ઘાણેન્દ્રિય ત્રણ હોય. ચૌરેન્દ્રિય જીવને કાન સિવાય ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે અને પંચેન્દ્રિય જીવને પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય.

‘ઇન્દ્રિયોના બે પ્રકાર’

નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય— એટલે આકાર. આ આકાર પણ બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે પ્રકારનો હોય છે. બાહ્ય આકાર દરેક જીવને સિદ્ધ સિદ્ધ હોય છે અભ્યંતર આકાર દરેક જીવનો સરખો હોય છે. જેમ કાનનો બાહ્ય ભાગ—બાહ્ય આકાર જે દેખાય છે તે, અને અંદરમાં જે કદંબના પુષ્પ જેવો આકાર હોય છે તે.

ઉપકરણ ઇન્દ્રિય— આ ઉપકરણ ઇન્દ્રિય શક્તિરૂપ છે. જે આનો વ્યાઘાત—નાશ થાય તો જીવ બહારે—આંધળો વગેરે થાય છે. આ ઉપકરણ ઇન્દ્રિયના સદ્ભાવમાંજ કદંબ પુષ્પાકારાદિ ઇન્દ્રિયો શબ્દાદિ વિષયને ગ્રહણ કરવા શક્તિમાન થાય છે.

લબ્ધિ ઇન્દ્રિય— તે તે શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિરૂપ—ક્ષયોપશમરૂપ છે. તે તે વિષયને ગ્રહણ કરવાનો મતિજ્ઞાનાદિનો ક્ષયોપશમ જીવને ન હોય તો દ્રવ્યેન્દ્રિય હોવા છતાં પણ જીવને તે તે વિષયનું જ્ઞાન ન થઈ શકે.

ઉપયોગ ઇન્દ્રિય— નિર્વૃત્તિ, ઉપકરણ અને લબ્ધિ આ ત્રણે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે શબ્દાદિ વિષયોનો જે સામાન્ય કે વિશેષ બોધ થાય તે ઉપયોગ ઇન્દ્રિય કહેવાય છે. શબ્દાદિનું ગ્રહણ કરવું તે ઉપયોગ ઇન્દ્રિય. અથવા ઇન્દ્રિયોનો સ્વ સ્વ વિષય ગ્રહણનો જે વ્યાપાર તે ઉપયોગ ઇન્દ્રિય.

પ્રશ્ન:— આ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તિનો ક્રમ શું છે ?

દ્રવ્ય અને ભાવેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ ક્રમમાં પ્રથમ લબ્ધિ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય. અને તે પછી દ્રવ્યેન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, તેમાં

પણ પ્રથમ બાહ્ય તેમજ આંતર નિર્વૃત્તિ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય; તે પછી આંતર નિર્વૃત્તિની શક્તિરૂપ ઉપકરણ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય. તે પછી ઇન્દ્રિયોનો સ્વ-સ્વ વિષયમાં ઉપયોગ થાય. અર્થાત્ છેલ્લે એ ત્રણેની પ્રાપ્તિ બાહ્ય ઉપયોગ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય છે.

જો કે એક કાળે એક જીવને ગમે તે એકજ ઇન્દ્રિયનો ઉપયોગ હોય. તેથી ઉપયોગની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો એકેન્દ્રિય કહેવાય છે. અને લબ્ધિ ઇન્દ્રિયની અપેક્ષાએ સર્વ જીવો પાંચેન્દ્રિય છે. કારણ કે એકેન્દ્રિય વગેરેમાં પણ તદ્દાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમનો (મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમનો) સંભવ છે. માત્ર બાહ્ય ઇન્દ્રિયના અભાવે તે પાંચેન્દ્રિય કહેવાતા નથી.

આ પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપી તોફાની ઘોડાઓ જે રાગ-દ્વેષ-પૂર્વક સ્વ-સ્વ વિષયોને ગ્રહણ કરવા અનાદીકાળથી દોડી રહ્યા છે. તેને સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી મજબુત દોરડાથી બાંધવા જોઈએ. દુર્જય ઇન્દ્રિયોને જીતે-વશ કરે તેજ ખરો પાંડિત, અને તેજ ખરો શુરવીર છે. હજારો સુભટોને યુદ્ધમાં જીતનારો પણ આ વેશ્યા જેવી ઇન્દ્રિયોરૂપી સ્ત્રીઓથી એક ક્ષણમાં જીતાઈ બંધ છે અને તેની ભારે ગુલામી કરે છે. પુણ્યના ઉદ્ધયે મળેલી ઇન્દ્રિયોનો સદુપયોગ કરવો એજ કલ્યાણનો માર્ગ છે. તેનો દુરુપયોગ એજ અકલ્યાણનો માર્ગ છે. ઇન્દ્રિયોના નચાવ્યા નાચવામાં કંઈ બહાદુરી નથી, પણ તેની સાથે અણનમ ઉભા રહેવામાં બહાદુરી છે. ગમે તેવા સુંદર-મનોહર શખ્દાદિ વિષયો મળે છતાં જેનું મન જરાયે વિકારી બનતુંજ નથી તેજ ખરો મહામાનવ છે-તેજ મહાત્મા છે. તેનું જીવનજ સફળ છે.

જેમ હબરો નદીઓના પાણીથી સમુદ્ર તૃપ્ત ન થાય, હબરો મણુ લાકડાંથી અગ્નિ શાંત ન થાય, તેમ લાખો ગમે તેટલા વિષયો મેળવ્યા, ભોગવ્યા છતાં પણ જીવને તૃપ્તિ-સંતોષ થતો નથી. નિત્ય ગમે તેવા નવા નવા વિષયો ઇન્દ્રિયોને ભોગવવા આપવા છતાં તે કદાપી તેની માગણી પૂરી કરતી નથી. તે માગ્યા કરે અને તમે આપ્યા કરો તો અનંત કાળે પણ તેની કારમી ભૂખ સંતોષાવાની નથી. અને તેને ખૂશ કરવા પાછળ-તૃપ્ત કરવા પાછળ જે કંઈ હિંસાદિ પાપો-રાગ-દ્વેષના પાપો કર્યાં તેના કડવાં ફળ તો તમારે દુર્ગતિમાં અવશ્ય ભોગવવાંજ પડશે.

‘મારે ક્ષણિક વિષમય, પરાધીન, વિષયસુખ ન જોઈએ મારે તો સહજ, સ્વાધીન આત્મિક સુખ જોઈએ’ એવા નિર્ધારવાળો મનુષ્યજ દુર્જય ઇન્દ્રિયોને વશ કરી ભવસાગર તરી શકે છે. બાકી એક બાબુ રોજને રોજ નવા નવા વિષયસુખો ભોગવતા રહેવું, એનોજ આનંદ લૂંટતા રહેવું અને મોક્ષની, આત્મકલ્યાણની વાતો કરવી છે તે તો ભસવું ને લોટ ફાકવા જેવી બેહુંદી વાત છે.

મનની ચંચળતા પણ ત્યાંસુધી છે કે જ્યાંસુધી જીવ વિષયી છે, વિષયલોભી છે. મનની ચંચળતા એ ભયંકર રોગ છે, તો વિષયલગ્નની અને વિષયભોગ એ તે રોગની વૃદ્ધિ કરનારું કુપથ્ય છે. રોગી જ્યાંસુધી કુપથ્યનો ત્યાગ ન કરે ત્યાંસુધી રોગ પણ મટે કેવી રીતે ? મનની ચંચળતાજ સાચા સુખનો અનુભવ થવા દેતી નથી. સરોવર શાંત હોય તો પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાય તેમ મનરૂપી સરોવર શાંત હોય, સંકલ્પ-વિકલ્પોરૂપી તરંગોથી રહિત હોય તો આત્માનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે-આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.

વિષયાસક્તિનો અને વિષયલોગનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત મનને સદા સત્પ્રવૃત્તિમાં જોડી રાખવું પડે છે. નહિતર મન-રૂપી પિશાચ કામ વગર તેના માલિકનેજ ભરખી ખાય છે. તેથી વિષયત્યાગ કરીને ખેસી રહેવાનું નથી પણ સદ્દેશાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં-અધ્યાપનમાં-ચિંતન, મનનમાં લાગી રહેવાનું છે. કે જેથી મનને ધીજે દુષ્ટ ખોરાક નહિ મળવાથી આપોઆપ મરવા પડશે અને વૃત્તિઓ આપોઆપ અંતર્મુખ બનશે. પછી બુદ્ધિ કેવો સહજ આત્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે! આ બધી વસ્તુઓ અનુભવથી સમજાય તેવી છે. કેવળ અધ્યાત્મના ગ્રંથો વાંચી જવાથી આત્માનંદ મળતો નથી પણ તદનુસાર જીવન બનાવવાથી મળે છે.

જૈન દર્શનમાં મનનું સ્વરૂપ

મનના બે પ્રકાર છે (૧) દ્રવ્યમન (૨) ભાવમન.

(૧) સંસી પ્રાણીએ ચિંતન કરવા માટે મનોવર્ગણાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કર્યાં. તે તે મનરૂપે પરિણત જે મનોવર્ગણાના પુદ્ગલો તેને જૈન પરિભાષામાં દ્રવ્યમન કહે છે.

(૨) આ દ્રવ્યમનની સહાયથી જીવનો જે ચિંતનરૂપ વ્યાપાર તેને ભાવમન કહે છે. દ્રવ્યમનની પ્રાપ્તિ મન:પર્યાપ્તિ એ પર્યાપ્તાસંસી જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. આ દ્રવ્યમન પુદ્ગલરૂપ (જડ)જ છે. અને તેની સહાયથી-તેના આધારે જીવ વિચાર કરી શકે છે. જ્યારે જ્યારે જીવ ચિંતન કરવા તૈયાર (ઉદ્યત) થાય છે ત્યારે ત્યારે તે મન:પર્યાપ્તિ (આત્માની એક વિશેષ શક્તિ) દ્વારા આત્મક્ષેત્રમાં રહેલી અનંતાનંત મનોવર્ગણાનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે.

છદ્મસ્થ જીવને ૧૨ મા ગુણકાણા સુધી ચિંતનરૂપ વ્યાપાર હોવાથી તેઓને ભાવમન અવશ્ય હોય છે જ્યારે કેવલીને ૧૩-૧૪ ગુણ સ્થાનકે ભાવમન ન હોય. પૂર્ણ જ્ઞાનીને વિચાર કરવાનો ન હોય. તેઓને તો જ્ઞાનમાં પ્રતિસમય બધું પ્રત્યક્ષ હોય છે. દ્રવ્યમન અનુત્તરવાસી દેવોએ મનથી પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપવા માટે કેવલીને હોય છે.

આ મનજ સુખ્યત્વે શુભાશુભ કર્મબંધનું કારણ છે. તેથી અશુભ પાપબંધથી બચાવવા તેને હુંમેશા શુભ આલંબનો આપી તેની અશુભ વૃત્તિઓનો અનાદી વળાંક બદલવા જેવો છે. વિષયવૃત્તિ અને કષાયવૃત્તિની લતે ચઢેલા દુષ્ટ મનને શુદ્ધ-દેવ-ગુરુ-શાસ્ત્ર વગેરેના આલંબન દ્વારા તેની મલીન વૃત્તિઓને દામવા જેવી છે. નહિતર આ મને અનંતાનંત આત્માઓને નરકાદિ દુર્ગતિમાં પટકયા છે અને ભાવિમાં પટકશે. મનને સુધારવા-સુસંસ્કૃત બનાવવા દેવ-ગુરુ અને શાસ્ત્રોની ઉપાસના કરવાની છે. જેનું મન સુધરેલું છે, સુસંસ્કૃત બનેલું છે તેજ માનવ મહાન છે. સદાચારના માર્ગ ઉપર ચાલનારું મન સુધરેલું કહેવાય. દુરાચારના માર્ગ ઉપર ચાલનારું મન બગડેલું કહેવાય.

તેથી જે જે નિમિત્તોથી-કારણોથી મનની વૃત્તિ વિકારી બને, અપવિત્ર બને તેનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. અને જે જે નિમિત્તોથી-કારણોથી મનની વૃત્તિઓ અવિકારી-પવિત્ર બને તેવા તેવા વાતાવરણમાં રહેવું જોઈએ. વાતાવરણની અસર મન ઉપર ઘણી છે. તેથી સારા પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવાથી મનને પવિત્ર રહેવાની ઘણી શક્યતા છે. ખરાબ વાતાવરણમાં મન ખરાબ, અપવિત્ર, દુરાચારી બને છે. આ અનાદીકાલીન મનની અશુભ વૃત્તિઓ ઉપર પ્રતિસમય બંદોબસ્ત જોઈએ. કોઈ અશુભ વિચાર પ્રથમ તો ધૂસે નહિ તેની તકેદારી અને કદાચ ધૂસી ગયો તો પ્રતિપક્ષી સૂઝવિચાર દ્વારા તેને દૂર કરતા જવું. ક્રોધના વિચારને ક્ષમાના વિચારથી, માન-અભિમાનના વિચારને નમ્રતાના વિચારથી, માયાના વિચારને સરળતાના વિચારથી, લોભના વિચારને સંતોષના વિચારથી દૂર કરવો. વિષયના વિચારને વૈરાગ્યના વિચારથી દૂર કરવો, હિંસાના

વિચારને અહિંસાના વિચારથી દૂર કરવો, જુઠના વિચારને સત્યના વિચારથી, ધર્માના વિચારને પ્રમોદના વિચારથી દૂર કરવો, દુરાચારના વિચારને સદાચારના સદ્વિચારથી દૂર કરવો વગેરે.

બાકી અશુભ વિચારને ‘તું ચાલ્યોજી’ એમ કહેવાથી દૂર ન થાય ઉલ્ટો ઉપરથી જોર કરશે અને પોતાના બીજા સાગરીતોને બોલાવી આપણી સામે શીરજોરી કરશે. તેથી અશુભ વિચારોની સામે થવા કરતાં તેના પ્રતિપક્ષી શત્રુઓ દ્વારાજ તેનો નિકાલ કરાવવો તેજ હિતાવહ માર્ગ છે.

‘મનજ સ્વર્ગ છે અને મનજ નરક છે’

સુધરેલું મનજ સ્વર્ગ છે અને બગડેલું મન નરક છે.

‘મનજ મિત્ર છે અને મનજ શત્રુ છે’

સન્માર્ગમાં પ્રેરક મન તે મિત્ર છે અને ઉન્માર્ગમાં પ્રેરક મન તે શત્રુ છે.

‘મનજ અમૃત છે અને મનજ ઝેર છે’

સમભાવમાં રહેનારું મન અમૃત છે અને કષાયભાવમાં રહેનારું મન ઝેર છે.

તંદુલીયા નામનો મત્સ્ય એક દુષ્ટ મનના પાપે હિંસાના દુષ્ટ વિચારોથી એક અંતમુહુર્તાના આયુષ્યમાં તે મરીને સાતમી નરકે જાય છે.

તેથી બધા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો મનરૂપી વસ્ત્રને શુદ્ધ કરવા માટેજ જ્ઞાનીઓએ ફરમાવેલાં છે. તેથી ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો કરતાં મનશુદ્ધિનું લક્ષ્ય ચૂકવું નહીં.

જૈન દર્શનમાં ધર્મના

અધિકારીના ૨૧ ગુણો

- (૧) ગંભીરતા— ક્ષુદ્ર હૃદય, સંકુચિત હૃદય, સ્વાર્થઘેલું હૃદય ન જોઈએ. ઉછાંછળાપણું ન જોઈએ.
- (૨) રૂપવાન— પાંચે ઇન્દ્રિયોથી ચુકત, ઇન્દ્રિયો ખોડ-ખાંપણવાળી ન જોઈએ.
- (૩) સૌમ્યતા— અભીષણ સૌમ્ય મુખાકૃતિ, જેને જોતાં લોકોને વિશ્વાસ પડે.
- (૪) લોકપ્રિયતા— ધર્મી આત્મા લોકોને વહાલો જોઈએ. લોકોના દિલમાં વસી ગયો હોય.
- (૫) અકૂરતા— પારકા છિદ્રો જોનારો ન હોય. પારકાના દોષો જોવા તેજ વાસ્તવમાં કૂરતા છે. ગુણદષ્ટિવાળો જોઈએ.
- (૬) પાપભીરુતા— ધર્મી આત્મા પાપભીરુ જોઈએ.
- (૭) અશકતા— કપટીપણું ન હોય. ઢંલ અને ધર્મને વેર છે 'કપટ ત્યાં ચપટ' માટે ધર્મની વાતમાં કપટ ન જોઈએ.
- (૮) સુદાક્ષિણ્યતા— પોતાનો સ્વાર્થ લ્યજીને પણ પરકાર્ય કરનારો. કોઈની પ્રાર્થનાનો ભંગ નહીં કરનારો.
- (૯) લજ્જાશુભ્રતા— અકૃત્ય સેવનમાં લજ્જા. ખીજના દુઃખે દુઃખી થનારો. ખીજનું દુઃખ જોઈને પીડાય.

(૧૦) દયાળુતા— દુઃખી જીવોનાં દુઃખો દૂર કરવાનો અભિલાષી.

(૧૧) મધ્યસ્થતા— રાગ-દ્વેષ રહિત બુદ્ધિવાળો.

(૧૨) સૌમ્ય દષ્ટિતા— જેના દર્શન માત્રથી પ્રાણીઓને પ્રેમ ઉપજે તેવી સૌમ્ય દષ્ટિ.

(૧૩) ગુણાનુરાગીતા— ગુણોનાજ પક્ષપાત. ગુણુવાનોને ભેદ ખુશ થાય.

(૧૪) સત્કથી— ધર્મકથાઓમાં રૂચી હોય તેવા કુટુંબવાળો.

(૧૫) સુદીર્ઘદર્શિતા— સારી રીતે વિચારીનેજ કાર્ય કરનારો. જેનું પરિણામ સુંદર હોય તેવું કાર્ય કરવાની બુદ્ધિવાળો.

(૧૬) વિશેષજ્ઞતા— સારાસાર વસ્તુના વિભાગને જાણનારો હોય. વસ્તુના ગુણ-દોષને સમજનારો.

(૧૭) વૃદ્ધાનુગતા— જ્ઞાનવૃદ્ધ, ચારિત્રવૃદ્ધ પુરૂષોની સેવા કરનારો, તેમની પાછળ પાછળ ચાલનારો.

(૧૮) વિનીતતા— ગુરૂજન (વડીલજન)નું ગૌરવ કરનારો.

(૧૯) કૃતજ્ઞતા— ખીજાઓએ પોતાના પર કરેલા ઉપકારોને સારી રીતે જાણનારો. તેમજ ઉપકારોને ભૂલે નહિ તેવો.

(૨૦) પરહિતાર્થકારિતા— અન્યના હિતને કરવાવાળો ખીજે ખતાવે ને કરે તે સુદાક્ષિણ્યતા ગુણમાં આવ્યું. અહિં તો સ્વતઃ પોતાની રુચિથીજ ખીજના કહ્યા વગર પર સેવા-પર કાર્ય કરવાનો રસ.

(૨૧) લખ્ધ લક્ષ- પૂર્વલવમાંથી અભ્યાસ કરીને જાણે આબ્યો હોય તેમ સર્વ ધર્મક્રિયાઓને સહેલાઈથી શીખી લે તેવી ચેતનાવાળો.

આ ૨૧ ગુણોને ધારણ કરવાવાળો મનુષ્ય વિશિષ્ટ ગૃહસ્થધર્મને અને યતિધર્મને પાળવા માટે સમર્થ બની શકે છે. માટે જે ધર્માર્થી આ ૨૧ ગુણોરૂપી રત્નોની માળા ગુંથીને નિત્ય પોતાના કંઠમાં ધારણ કરશે તે અનુપમ શોભાને પ્રાપ્ત કરશે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

‘અનાધિકારિ સર્વંત્રકાર્યે પ્રતિષ્ઠિત્વાત્ વિશિષ્ટંવ યોગ્યતા ગુણોત્કર્ષં સાધિકા ॥

ભાવાર્થ- અનધિકારી વ્યક્તિ તો બધાજ લૌકિક-લોકોત્તર કાર્યોમાં નિષિદ્ધ છે, તેથી વિશિષ્ટ યોગ્યતા એજ વિશિષ્ટ ગુણસ્થાનકની સાધિકા છે.

પાંચ જ્ઞાન

જ્ઞાન એ આત્માનો પરમશુભ છે. અને આત્માનું સ્વરૂપ પણ જ્ઞાનજ છે. જ્ઞાન દ્વારાજ વસ્તુતત્ત્વનો ઝોધ થાય છે. જ્ઞાન દ્વારાજ આત્મા-પરમાત્માનું, પુણ્ય-પાપનું, આશ્રવ-સંવરનું, બંધ-મોક્ષનું, સ્વર્ગ-નરકનું લાન થાય છે. આત્માનું વાસ્તવિક હિત અને અહિત કયાં છે તેની પણ ખબર જ્ઞાન દ્વારાજ પડે છે. મોક્ષનાં અનુષ્ઠાનો પણ જ્ઞાનયુક્ત કરવામાં આવે તેજ મોક્ષદાયક બને છે. જ્ઞાનથી સંવેગ અને વૈરાગ્ય જાગ્રત થાય છે, આત્મકલ્યાણની આકાંક્ષા જન્મે છે, સાંસારિક ભોગો પ્રત્યે વિરક્તભાવ જાગ્રત થાય છે, આત્મા પાપભીડ બને છે, પરલોક દષ્ટિ ઉઘડે છે. હું કોણ? માઈ શું? અને પરલોકમાં માઈ શું થશે? એનો હૃદયસ્પર્શી ઉંડો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. જડ અને ચેતનનો વિવેક જાગ્રત થાય છે, સ્વ-પરનું વિલાજન કરતાં આવડે છે, મોક્ષના હેતુઓ અને ભવના હેતુઓનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે, યોગસાધના કરવાનો ઉત્સાહ જાગ્રત થાય છે, જીવન જીવવાની સાચી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, ભૌતિક પદાર્થોમાંથી સુખનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે, આત્મામાંજ સુખનો વિશ્વાસ પ્રગટ થાય છે અને તત્વાત્ત્વની ખાબતનો વિપર્યાસ દૂર થાય છે. બીજું ગચ્છનું સુકાન પણ ગીતાર્થ (જ્ઞાની)ના હાથમાં, વ્યાખ્યાન આપવાનો અધિકાર પણ ગીતાર્થને, આલોચના (પ્રાયશ્ચિત) આપવાનો અધિકાર પણ ગીતાર્થને, વિહાર પણ ગીતાર્થનો શાસ્ત્રોમાં કહ્યો છે.

શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે 'ગીતાર્થ' (જ્ઞાનીના) હાથે હળાહળ ઝેર પીવું સાડું, પરંતુ અગીતાર્થના (અજ્ઞાનીના) હાથે અમૃત પીવું ખોટું'. જ્ઞાનથીજ હિત અને અહિતનો યથાર્થ માર્ગ જણાય છે. અને એથી અહિતથી પાછા હઠવાનું અને હિતમાં પ્રવૃત્ત થવાનું બને છે. માટે જ્ઞાન એ પરમ આધાર છે, જ્ઞાન એજ સુખની ખાણ છે, જ્ઞાન એજ પરમખંધુ છે, જ્ઞાન એજ ભવસાગર તરવાની સ્ટીમર છે, જ્ઞાન એજ સાચી આંખ છે, જ્ઞાન એજ આત્માનું પાલન કરનાર પરમપિતા છે, જ્ઞાન એજ પરમતીર્થ છે, જ્ઞાન એજ જગતનો શણગાર છે, જ્ઞાન એજ અમૃત છે, જ્ઞાન એજ સાચું જીવન છે, જ્ઞાન એજ પરમમિત્ર છે, જ્ઞાન એજ સ્વજન છે, ક્રોધાદિ ચોરોથી રક્ષણ કરનાર શ્રેષ્ઠ પોલીસ છે. અરે! જ્ઞાન એજ સર્વસ્વ છે, જ્ઞાન એજ પરમધન છે, જ્ઞાન એજ તરણતારણ છે, જ્ઞાન એજ મનુષ્યનો અલંકાર છે, પણ જ્ઞાન એ સમ્યગ્જ્ઞાન હોય તો.

પ્ર. જ્ઞાન કોને કહે છે ?

જ. 'જ્ઞાયતેડનેતિ જ્ઞાનં' જેનાથી વસ્તુતત્ત્વનો યોધ થાય તેને જ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. જ્ઞાન કેટલા પ્રકારનાં છે ?

જ. જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે:- (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુત-જ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યાવજ્ઞાન (૫) કેવળજ્ઞાન.

પ્ર. મતિજ્ઞાન કોને કહે છે ?

જ. મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અને ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયથી થતું અને શ્રુતને (અંધને) નહિં અનુસરનારું જ્ઞાન તેને મતિજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. શ્રુતજ્ઞાન કોને કહે છે ?

જ. શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અને ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયથી થતું અને અંતરને (શ્રુતને) અનુસરનારૂં જ્ઞાન તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. અવધિજ્ઞાન કોને કહે છે ?

જ. અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી થતું અને ઇન્દ્રિય અને મનની સહાય વગર સીધેસીધું આત્માને દશ્ય (રૂપી) પદાર્થોનું થતું જ્ઞાન તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. મનઃપર્યવજ્ઞાન કોને કહે છે ?

જ. મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી થતું અને ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાય વગર સીધેસીધું સંજ્ઞી (મનવાળા) પ્રાણીઓના મનના વિચારોને જાણનારૂં જ્ઞાન તેને મનઃપર્યવજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. કેવળજ્ઞાન કોને કહે છે ?

જ. કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મના સર્વથા નાશથી આત્માને ત્રણે કાળનું સર્વ પદાર્થોનું સાક્ષાત થતું શાશ્વતજ્ઞાન તેને કેવળજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. આ પાંચ જ્ઞાનોમાં શાશ્વતજ્ઞાનો અને અશાશ્વતજ્ઞાનો કેટલાં છે ?

જ. કેવળજ્ઞાન એકજ શાશ્વત - અનંત છે, જ્યારે બાકીના ચારે અશાશ્વત-વિનાશી (ક્ષયોપશમભાવના હોવાથી) છે.

પ્ર. ક્ષાયિકજ્ઞાન (શાશ્વતજ્ઞાન) એટલે શું ?

જ. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થાય તેને ક્ષાયિકજ્ઞાન (શાશ્વતજ્ઞાન) કહે છે. સદા રહેનારૂં તે.

પ્ર. ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન એટલે શું ?

જ. જ્ઞાનાવરણીયકર્મના દેશક્ષય (સંપૂર્ણ ક્ષયથી નહીં) થી થતું જ્ઞાન તેને ક્ષાયોપશમિક (અશાશ્વત) જ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. આ પાંચેજ્ઞાનોમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષજ્ઞાન કેટલાં છે ?

જ. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન આ બે પરોક્ષજ્ઞાન છે જ્યારે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન આ ત્રણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો છે.

પ્ર. પરોક્ષજ્ઞાન એટલે શું ?

જ. જે જ્ઞાનને ઇન્દ્રિય અને મનની સહાય લેવી પડે તે જ્ઞાનને પરોક્ષજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એટલે શું ?

જ. જે જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અને મનની સહાય લીધા વગર એમને એમ સીધેસીધું (સાક્ષાત) આત્માને જ્ઞાન થાય તેને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહે છે.

પ્ર. સૌ પ્રથમ મતિજ્ઞાનનો નંબર કેમ ?

જ. મતિજ્ઞાનના સદ્ભાવમાંજ (ઉપસ્થિતિમાંજ) બીજા જ્ઞાનોનો સદ્ભાવ હોવાથી મતિજ્ઞાનને પ્રથમ નંબરે મૂક્યું છે. કોઈને પણ પ્રથમ મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા વગર શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાવજ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાન ન થાય.

પ્ર. મતિજ્ઞાન પછી શ્રુતજ્ઞાનનો નંબર શા માટે ?

જ. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બંને વચ્ચે પાંચ વસ્તુનું સામ્ય હોવાથી મતિજ્ઞાન પછી બીજા નંબર શ્રુતજ્ઞાનનો મૂક્યો છે. (૧) સ્વામી (૨) કાળ (૩) કારણ (૪) વિષય (૫) પરોક્ષતા.

(૧) જે મતિજ્ઞાનનો સ્વામી એજ શ્રુતજ્ઞાનનો સ્વામી છે.

(૨) જેટલો મતિજ્ઞાનને ટકવાનો કાળ છે એટલોજ શ્રુતજ્ઞાનનો છે.

(૩) જે કારણોથી મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેજ કારણોથી શ્રુતજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) જેટલો વિષય મતિજ્ઞાનનો છે, તેટલોજ વિષય શ્રુતજ્ઞાનનો પણ છે.

(૫) જેમ મતિજ્ઞાન પરોક્ષ છે, તેમ શ્રુતજ્ઞાન પણ પરોક્ષ છે.

શંકા- તો પછી બંને જ્ઞાનોનું સામ્યજ થઈ ગયું અને એથી જ્ઞાન પાંચ નહીં, પણ ચારજ ગણાશે ?

સમાધાન- મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં સ્વામી આદિની સમાનતા હોવા છતાં પણ લક્ષણ, લેદ, કાર્ય-કારણભાવથી સુતરાં લેદ પણ છે. કોઈપણ વસ્તુ જગતમાં એવી જોવા નહીં મળે, જેમાં બીજી વસ્તુઓની સાથે કંઈકને કંઈ સમાનતા ન હોય. માટે અમુક સમાનતા હોવા માત્રથી વસ્તુનું સર્વથા સામ્ય થઈ જતું નથી.

દા.ત.- મતિજ્ઞાનના ૨૮ લેદ છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪-૨૦ લેદ છે મતિજ્ઞાન કારણ છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે. અને બંનેના લક્ષણો જુદાં છે તે તો આગળ જણાવી ગયા છીએ.

બીજું મતિજ્ઞાન અનક્ષર અને મુક છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન અક્ષર અને બોલતું છે.

પ્ર. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પછી અવધિજ્ઞાનનો નંબર કેમ રાખ્યો ?

જ. અવધિજ્ઞાનની મતિશ્રુતની સાથે કાલથી, વિપર્યયથી અને સ્વામીત્વથી સમાનતા હોવાથી મતિશ્રુત પછી અવધિજ્ઞાનનો નંબર રાખવામાં આવ્યો છે.

પ્ર. અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યાવજ્ઞાનનો નંબર કેમ રાખ્યો છે ?

જ. અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાવજ્ઞાન એ બંનેમાં છન્ન-સ્થપણાની, વિષયતાની, ભાવની અને પ્રત્યક્ષતાની સમાનતા હોવાથી અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યાવજ્ઞાનનો નંબર રાખ્યો છે.

પ્ર. મનઃપર્યાવ પછી કેવળજ્ઞાનનો નિર્દેશ શા માટે ?

જ. મનઃપર્યાવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એ બંને જ્ઞાનો યતિને (સર્વાત્યાગીને) થતાં હોવાથી યતિપણાની સમાનતા હોવાથી મનઃપર્યાવજ્ઞાન પછી કેવળજ્ઞાનને રાખવામાં આવ્યું છે અથવા બીજા બધા જ્ઞાનોના અવસાને થતું હોવાથી છેલ્લો નંબર કેવળજ્ઞાનનો રાખવામાં આવેલો છે.

પ્ર. પાંચ જ્ઞાનમાંથી એકસાથે જીવને કેટલા જ્ઞાન હોય ?

જ. એકસાથે જીવને વધુમાં વધુ ચાર જ્ઞાન હોય, તે શરૂઆતનાં ચાર જ્ઞાન હોય. અને એક હોય ત્યારે ફક્ત કેવળજ્ઞાન જ હોય.

પ્ર. મતિજ્ઞાનનો વિષય કેટલો ? (મતિજ્ઞાનથી કેટલું બાણી શકાય ?)

જ. મતિજ્ઞાનથી સર્વદ્રવ્યો અને અસર્વપર્યાયો (કેટલાક પર્યાયો) બાણી શકાય.

પ્ર. શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય કેટલો ?

જ. મતિજ્ઞાનની માફક બાણીવો.

૧ પ્ર. અવધિજ્ઞાનનો વિષય કેટલો ?

જ. સર્વરૂપી દ્રવ્યો અને એના કેટલાક પર્યાયો જાણે.

પ્ર. મનઃપર્યાવ જ્ઞાનનો વિષય કેટલો ?

જ. અવધિજ્ઞાન કરતાં અનંતમાલાગતુંજ મનઃપર્યાવ જ્ઞાન જાણી શકે. અવધિજ્ઞાન તો સર્વરૂપી દ્રવ્યો જાણે, જ્યારે મનઃપર્યાવજ્ઞાન તો મનરૂપે પરિણુત થયેલા માત્ર મનોવર્ગાણાના પુદ્ગલોનેજ જાણે.

પ્ર. કેવળજ્ઞાનનો વિષય કેટલો ?

જ. કેવળજ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યો અને તેના સર્વ-પર્યાયો છે. અર્થાત્ સર્વદ્રવ્ય, સર્વક્ષેત્ર, સર્વકાળ અને સર્વભાવ કેવળજ્ઞાનથી જાણાય.

પ્ર. આ પાંચ જ્ઞાનને ધારણ કરનારાઓમાં કોણ વધારે ઓછા હોય ?

જ. મનઃપર્યાવને ધારણ કરનારા સૌથી થોડા હોય, તેનાથી અવધિજ્ઞાનને ધારણ કરનારા અસંખ્યાતગુણા હોય, તેથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને ધારણ કરના વિશેષ હોય, (પરસ્પર તુલ્ય હોય) તેથી કેવળજ્ઞાનને ધારણ કરનારા અનંતગુણા હોય.

પ્ર. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ ચાર ગતિમાંથી કયી ગતિમાં હોય ?

જ. ચારે ગતિમાં મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન હોય.

પ્ર. અવધિજ્ઞાન કયી ગતિમાં હોય ?

જ. અવધિજ્ઞાન પણ ચારે ગતિમાં હોય.

પ્ર. મનઃપર્યાવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન કયી ગતિમાં હોય ?

જ. ક્રૂટ મનુષ્યગતિમાંજ હોય.

પ્ર. મતિજ્ઞાનના ભેદ કેટલા અને કયા છે ?

જ. મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદ છે તે આ રીતે:-

(૧) અવગ્રહ (૨) ઇંહા (૩) અપાય (૪) ધારણા.

(૧) સ્પર્શેન્દ્રિય અવગ્રહ-ઇંહા-અપાય અને ધારણા.

(૨) રસનેન્દ્રિય " " " "

(૩) ઘાણેન્દ્રિય " " " "

(૪) ચક્ષુરિન્દ્રિય " " " "

(૫) શ્રોત્રેન્દ્રિય " " " "

(૬) મનનો " " " "

૬x૪=૨૪+૪ વ્યંજનાવગ્રહના=૨૮ ભેદ મતિજ્ઞાનના છે.

પ્ર. અર્થાવગ્રહ એટલે શું ?

જ. ગ્રાહ્ય વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોવા છતાં અર્થાવગ્રહથી માત્ર સામાન્યરૂપ અર્થાનુંજ (વસ્તુનું) ગ્રહણ થાય છે. નામ, જાતિ, ક્રિયા, ગુણુ, દ્રવ્યની કલ્પનાથી રહિત સામાન્ય વસ્તુનુંજ જ્ઞાન જેનાથી થાય તેને અર્થાવગ્રહ કહે છે. દા.ત. આ કંઈક છે.

પ્ર. ઇંહા એટલે શું ?

જ. વિચારણા કરવી તે. 'શું આ સાપ હશે કે દોરડું?'

પ્ર. અપાય એટલે શું ?

જ. નિર્ણય કરવો તે. દા.ત. ના ના, આ તો સાપ નથી, દોરડુંજ છે.

પ્ર. ધારણા એટલે શું ?

જ. ભૂલાય નહીં એવી રીતે વસ્તુને દંઢપણે મનમાં ધારી રાખવી તે. સતત ઉપયોગ રહે તે. દા.ત. આવા સ્પર્શ-વાળી વસ્તુ ઠોરડુંજ હોય, સાપ નહીં.

પ્ર. અવગ્રહના કેટલા લેહ છે ?

જ. બે લેહ છે:- (૧) વ્યંજનાવગ્રહ (૨) અર્થાવગ્રહ

પ્ર. વ્યંજનાવગ્રહ કેને કહે છે ?

જ. વ્યંજન+અવગ્રહ=વ્યંજનાવગ્રહ. ઉપકરણુઈન્દ્રિય અને શબ્દાદિપરિણુત (શબ્દરૂપે પરિણુમેલા) દ્રવ્યોનો પરસ્પર સંબંધ થવો તેને વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે. 'વ્યજ્યતે-પ્રકટીક્રિયતે અર્થો યેન તદ્ વ્યંજનમ્ યથા લીપેન ઘટઃ'

અર્થ:- જેનાથી પદાર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન, જેમ દ્વીપકથી ઘડો પ્રગટ કરાય છે તેમ.

આ વ્યંજનાવગ્રહ અસંખ્યેય સમયનો છે, પ્રત્યેક સમયમાં થોડી થોડી જ્ઞાનમાત્રા આવિર્ભુત થતી હોય છે, પણ વ્યક્ત દેખાતી નથી, પણ વ્યંજનાવગ્રહ પછી તુરંતજ અર્થાવગ્રહ થતો હોવાથી વ્યંજનાવગ્રહ પણ જ્ઞાન કહેવાય, અર્થાવગ્રહનું અસાધારણ કારણ વ્યંજનાવગ્રહ છે. આ વ્યંજનાવગ્રહ રક્ષુ અને મનનો ન હોય. કારણ કે રક્ષુ અને મન અપ્રાપ્ચકારી છે, જ્યારે વ્યંજનાવગ્રહ એ પ્રાપ્ચકારી છે. ઉપકરણુઈન્દ્રિયો અને શબ્દાદિરૂપે પરિણુમેલા પુદ્ગલોનો ગાઠ સંબંધ થાય ત્યારેજ વ્યંજનાવગ્રહ કહેવાય. જ્યારે મનને અને રક્ષુને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થોને મન અને રક્ષુ સાથે ગાઠ સંબંધમાં આવવાનું હોતું નથી એથી રક્ષુ અને મનનો વ્યંજનાવગ્રહ ન હોય.

પ્રાપ્યકારી ઇન્દ્રિયો ચક્ષુ સિવાય ચાર છે એથી વ્યંજનાવગ્રહ પણ ચાર પ્રકારનોજ છે. આ ૨૮ પ્રકારનું મતિજ્ઞાન શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્ર. શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનનો શો અર્થ ?

જ. સંકેતકાળમાં શ્રુતને અનુસરવાવાળું જ્ઞાન તે શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવાય. પણ ઉત્પત્તિ સમયે શ્રુતને અનુસરવાનું નથી હોતું. જ્યારે અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનમાં તે સંકેતકાળમાં પણ શ્રુતનો આધાર રાખવાનો નથી.

પ્ર. અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન એટલે શું ?

જ. શ્રુતનો (અંતનો) ખિલકુલ અભ્યાસ કર્યા વગર સ્વાભાવિક મતિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ તેને અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

પ્ર. અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના કેટલા ભેદ છે ?

જ. ચાર ભેદ છે:— (૧) ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ (૨) કાર્મિકી બુદ્ધિ (૩) વૈનયિકી બુદ્ધિ (૪) પરિણામિકી બુદ્ધિ.

પ્ર. મતિજ્ઞાનનો ક્રમ શું છે ?

જ. પ્રથમ અવગ્રહ, પછી ઈહા, પછી અપાય અને ત્યારબાદ ધારણા. આ ક્રમેજ મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ એકજ સમયનો છે, જ્યારે વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ અંતમુહૂર્તનો છે. વ્યંજનાવગ્રહ પછી તુરતજ થનારો અર્થાવગ્રહ એ એકજ સમયનો છે અને તે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે.

પ્ર. વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ કેને કહેવાય ?

જ. નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની પછી ઈહા અને અપાય
જ થયો તે અપાયની પુનઃ ઈહા અને અપાયની અપેક્ષાએ
પૂર્વનો અપાય તે સામાન્ય વસ્તુગ્રાહી હોવાથી અર્થાવગ્રહ
કહેવાય છે. ભાવિ વિશેષની અપેક્ષાએ પૂર્વ પૂર્વનો અપાય એ
સામાન્ય વસ્તુગ્રાહી હોવાથી ઉપચારિક અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે.
બીજું આવી પુનઃ પુનઃ સામાન્ય-વિશેષ અપેક્ષા ત્યાંસુધી
કરવી કે યાવત્ અંત્ય વિશેષ.

પ્ર. ખગર શી પડે કે આ અંત્ય વિશેષ છે ?

જ. પ્રમાતાને જે વિશેષની આગળ તેની પુનઃ જિજ્ઞાસા
ન થાય તે અંત્ય વિશેષ સમજવો.

આઘ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ, એ અર્થાવગ્રહજ બની
રહે છે. અને અંત્ય વિશેષ એ અપાયજ બની રહે છે. તેની
પછી પુનઃ ઈહા-અપાય થતા નથી. જ્યાં આગળ જ્ઞાતાને વિશે-
ષની આકાંક્ષા નિવૃત્ત થાય તે અપાયજ બને છે, તેનો અવગ્રહ
પુનઃ બનતો નથી.

પ્ર. અપાય અંતે ધારણા થાય છે તે ધારણા શું છે ?

જ. અપાયથી વસ્તુનો નિર્ણય કર્યા પછી જ્યાંસુધી તે
અર્થનો સતત ઉપયોગ વર્તે ત્યાંસુધી ધારણા કહેવાય.

પ્ર. ભતિસ્મરણ શું છે ?

જ. ભતિસ્મરણ એ પણ આ મતિજ્ઞાનનો એક
પ્રકાર છે. આ ભતિસ્મરણ અસંખ્યેય ભવોનું પણ થઈ શકે છે.

પ્ર. મતિજ્ઞાનના બીજા પર્યાયો કયા છે ?

જ. ઈહા, અપોહ, વિમર્શ, માર્ગણા, ગવેષણા, સંજ્ઞા,

સ્મૃતિ, મતિ, પ્રજ્ઞા આ બધા મતિજ્ઞાનના પર્યાયો છે.

ઘટ્ટા- અન્વયધર્મોનું ઘટ્ટન (ચિંતન) અને વ્યતિરેક ધર્મોની પર્યાલોચના.

અપોહ- નિશ્ચય.

વિમર્શ- અપાયની પૂર્વે અને ઘટ્ટાની ઉત્તરમાં થનાર બોધ

માર્ગણા- અન્વય ધર્મોનું અન્વેષણ.

ગવેષણા- વ્યતિરેક ધર્મોનું આલોચન.

સંજ્ઞા- અવગ્રહની ઉત્તરમાં થનાર મતિ વિશેષ.

સ્મૃતિ- પૂર્વ અનુભૂત પદાર્થનું જ્ઞાન થવું તે.

મતિ- સૂક્ષ્મ ધર્મોનું આલોચન કરનાર તે.

પ્રજ્ઞા- વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમના યોગે વસ્તુમાં રહેલા ધર્મોનું યથાવસ્થિત આલોચન કરનાર. જે કે આ બધામાં કંઈક આખ્યા ભેદ હોવા છતાં પણ તત્ત્વતઃ બધું મતિજ્ઞાન છે.

આ મતિજ્ઞાન ક્ષયોપશમના ભેદથી અનંતભેદવાળું છે. સમ્યગ્દષ્ટિ કે મિથ્યાદષ્ટિની વિવક્ષા ન કરીએ તો મતિજ્ઞાની જીવો અનંતા હોવાથી મતિજ્ઞાન પણ અનંત પ્રકારનું છે.

શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪ ભેદ:-

(૧) અક્ષરશ્રુત- અકારાદિ અક્ષરોથી જે જ્ઞાન થાય તે. બધીજ લીપીઓ.

(૨) અનક્ષરશ્રુત- જ્યાં સ્પષ્ટપણે અક્ષરનું જ્ઞાન ન થાય તે. દા.ત. ઉશ્વાસ, નિશ્વાસ, છીંક, બગાસું આદિ.

(૩) સંજ્ઞીશ્રુત- પૂર્વાપર વસ્તુનો વિચાર કરી શકાય

તે. આ જ્ઞાન મનઃપર્યાપ્તિએ પર્યાપ્તિને હોય.

(૪) અસંજીશ્રુત- જેથી પ્રાણી પૂર્વાપરનો વિચાર ન કરી શકે તે. અસંજી (મન વગરના) એવા જીવોને હોય.

(૫) સમ્યક્શ્રુત- સમ્યગ્દષ્ટિ જીવના જ્ઞાનને સમ્યક્શ્રુત કહેવાય અથવા જિનાગમોતું જ્ઞાન એ સમ્યક્શ્રુત.

(૬) મિથ્યાશ્રુત- મિથ્યાદષ્ટિના શ્રુતને મિથ્યાશ્રુત કહેવાય અથવા સંસારવર્ધક-અર્થકામનાં પોષક એવા લોકિક શાસ્ત્રોને મિથ્યાશ્રુત કહેવાય.

(૭) સાદિશ્રુત- એક જીવને આશ્રીને સાદિશ્રુત અથવા ભરત અને ઐરવતક્ષેત્રમાં તીર્થ સ્થપાય ત્યારે શ્રુતની સાદિ કહેવાય.

(૮) અનાદિશ્રુત- મહાવિદેહક્ષેત્ર આશ્રી શ્રુત અનાદિ છે. અથવા ક્ષયોપશમભાવ આશ્રી પ્રવાહથી અનાદિ.

(૯) સપર્યવસિતશ્રુત- એક પુરુષને આશ્રીને એ જ્યારે સમક્ષિતથી પડે ત્યારે અથવા કેવળજ્ઞાન પામે ત્યારે શ્રુતનો નાશ-અંત હોય. અથવા પાંચ ભરતમાં અને ઐરવતમાં જ્યારે શાસનનો વિચ્છેદ થાય ત્યારે, અથવા શ્રુતનો ઉપયોગ ન હોય ત્યારે સપર્યવસિતશ્રુત કહેવાય.

(૧૦) અપર્યવસિતશ્રુત- અનંત-જેનો અંત નથી એવું શ્રુત. સર્વ પુરુષ આશ્રી કદીપણ શ્રુતનો અંત નથી. મહાવિદેહ ક્ષેત્ર આશ્રી અનંત (ત્યાં હંમેશા શ્રુત હોયજ, તીર્થ સદા હોવાથી).

(૧૧) ગમિકશ્રુત- જેમાં એકસરખા આલાવા હોય એવા શ્રુતને ગમિકશ્રુત કહેવાય.

(૧૨) અગમિકશ્રુત- જેમાં એકસરખા આલાવા નથી

એવા શ્રુતને અગમિક્ષુત કહેવાય.

(૧૩) અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત- ગણુધરરચિત બાર અંગ એ અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત કહેવાય.

(૧૪) અંગપ્રાણ્યશ્રુત- તે સિવાયનું શ્રુત અંગપ્રાણ્ય કહેવાય.

૩. શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયો બતાવશો ?

જ. શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રન્થ, સિદ્ધાન્ત, શાસન, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપના, આગમ આ દશ શ્રુતના પર્યાયો છે.

૩. શ્રુતજ્ઞાન લેવાનો વિધિ બતાવશો ?

જ. શ્રુતજ્ઞાન લેવાનો વિધિ આ પ્રમાણે છે:-

(૧) સાંભળવાની ઇચ્છા પ્રથમ હોવી જોઈએ. સિદ્ધાંત લેવાવાળો શિષ્ય એકચિત્તથી ગુરુમુખથી નીકળતા વચનની વાંછા કરે.

(૨) પુનઃ પૃચ્છા- સંદેહ પડતાં વિનયપૂર્વક - નમન સહિત પુનઃ ગુરુમહારાજને પૂછવું.

(૩) સાંભળવું- ગુરુમહારાજ જે સંદેહનો ખુલાસો કરે તે સાવધાન થઈને સાંભળવો.

(૪) ગ્રહણ કરવું- પછી તે અર્થને ગ્રહણ કરી રાખવો.

(૫) ઇહા કરવી- તેના પર પૂર્વાપર વિચાર કરવો તે.

(૬) અપાય કરે- પછી તે અર્થનો નિશ્ચય કરી રાખે કે 'આ વસ્તુ આમજ છે'.

(૭) ધારણા- પછી તે અર્થને ભૂલે નહીં એ રીતે ધારી રાખવો.

(૮) કરણ- પછી જે અનુષ્ઠાન વિધિપૂર્વક કરવાનું શ્રુતમાં કહ્યું હોય તે પ્રમાણે કરવું. માત્ર જાણીને નિષ્ક્રિય થઈને એસી રહેવાનું નહીં. પણ યથાશક્તિ શુભક્રિયા કરવાની. અથવા ગુરૂની જેમ સૂત્રના અર્થની વ્યાખ્યા કરવી તે.

પ્ર. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પ્રત્યેક સમકાલેજ થાય છે. તેના ક્ષયોપશમનો લાભ યુગપદ્ (એક સાથે) આગમમાં કહ્યો છે. માટે મતિશ્રુત એક સાથેજ ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી પૂર્વ-પશ્ચાત્લાવ કેમ ઘટી શકે? અર્થાત્ પ્રથમ મતિજ્ઞાન અને પછી શ્રુતજ્ઞાન કેમ ઘટી શકે?

જ. આગમમાં મતિશ્રુત બે પ્રકારનું કહ્યું છે:- (૧) લબ્ધિથી (૨) ઉપયોગથી તેથી લબ્ધિથી (તદ્વાવરણ ક્ષયોપશમ-રૂપ લબ્ધિ) મતિશ્રુત સમકાલે થાય છે, પણ ઉપયોગ નહીં, ઉપયોગમાં તો પ્રથમ મતિ પ્રવર્તે પછી શ્રુત. માટે તો મતિ-પૂર્વક શ્રુતની ઉત્પત્તિ કહી છે. માટે ઉપયોગની અપેક્ષાએ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની જેમ ક્રમથીજ મતિશ્રુતનો ઉપ-યોગ હોય, પણ સમકાલે ન હોય.

પ્ર. શું મતિજ્ઞાન વિના શ્રુતજ્ઞાન ન હોય ?

જ. ના, મતિજ્ઞાન એ તો શ્રુતને જન્મ આપનાર જનેતા છે, શ્રુતનું પાલનપોષણ-રક્ષણ પણ મતિથીજ થાય છે. માટે મતિજ્ઞાન વગર શ્રુતજ્ઞાન ન હોય. હંમેશાં કારણ-પૂર્વકજ કાર્યની ઉત્પત્તિ હોય. અહિં મતિ કારણ છે અને શ્રુત એનું કાર્ય છે. કારણ હંમેશા કાર્યની પૂર્વજ હોય.

* અનુપ્રેક્ષાદિથી શ્રુતપર્યાય વધે છે.

* મતિથીજ ખીબું નવું શ્રુત પ્રાપ્ત થાય છે.

* ,, તે ખીબને આપી શકાય છે.

* અહુણ કરેલું શ્રુત મતિથી ચિંતન દ્વારા પરાવર્તન કરાય છે અને એથીજ તેનું રક્ષણ થાય છે. માટે સર્વથા શ્રુતનું મતિજ કારણ છે.

અવધિજ્ઞાનના ૬ પ્રકાર:-

(૧) અનુગામી (૨) અનનુગામી (૩) વર્ધમાન (૪) હીયમાન (૫) પ્રતિપાતી (૬) અપ્રતિપાતિ.

(૧) અનુગામી અવધિજ્ઞાન- અવધિજ્ઞાનનો સ્વામી જ્યાં જાય ત્યાં પાછળ પાછળ આવનારું. આંખની જેમ.

(૨) અનનુગામી અવધિજ્ઞાન- સ્વામીની પાછળ નહીં જનારું.

(૩) વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન- ઉત્પન્ન થયા પછી હું મેંશા વધતું રહે તે.

(૪) હીયમાન અવધિજ્ઞાન- ઉત્પન્ન થયા પછી હું મેંશા ઘટતું જાય તે.

(૫) પ્રતિપાતિ- ઉત્પન્ન થયા પછી નાશ પામનારું તે. આ લોક સુધીજ જોઈ શકે.

(૬) અપ્રતિપાતિ- જે ઉત્પન્ન થયા પછી નાશ નહીં પામનારું. જેમ પરમાવધિ. અર્થાત્ જે અવધિજ્ઞાન કેવળ-જ્ઞાનમાં પર્યાવસાન પામે તે. જે અવધિજ્ઞાન આખા લોક ઉપરાંતનું અલોક જોવા શક્તિમાન હોય તે અપ્રતિપાતિ કહેવાય.

નારકી દેવ અને તીર્થકરને અવધિજ્ઞાન નિયમા હોય

બાકીનાને લજ્જના (હોય, ન પણ હોય). ઉત્કૃષ્ટ અવધિજ્ઞાનવાળો સર્વ સૂક્ષ્મ બાહરરૂપી દ્રવ્યો (પદાર્થો) દેખે, આખો લોક અને લોક સરીખા અસંખ્યેય લોક જોવા શક્તિમાન હોય, અસંખ્યેય ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીની વાતો જાણે (ભૂત લવિષ્ય સંબંધી) અને એકેક દ્રવ્યના સંખ્યાતા (અસંખ્યાતા) પર્યાય દેખે.

૩. વર્તમાનમાં કોઈને અવધિજ્ઞાન હશે ખરું ?

જ. હોય એવું સાંભળવામાં નથી, પણ સામાન્ય અવધિજ્ઞાનનો વિચ્છેદ નથી.

મન:પર્યાવજ્ઞાનના ૨ પ્રકાર:-

(૧) ઋણુમતિ (૨) વિપુલમતિ

૨૥ અંગુલ ન્યૂન (ઓછું) અઢી દ્વીપમાં રહેલા સંજી (મનવાળા) પ્રાણીઓનાં મનના વિચારોને જાણે તે ઋણુમતિ.

સંપૂર્ણ અઢી દ્વીપમાં રહેલા સંજી પ્રાણીઓના મનના વિચારોને જાણે તે વિપુલમતિ.

ઋણુમતિ કરતાં વિપુલમતિ વધુ વિશુદ્ધ (સ્પષ્ટ) છે. એથી એ વસ્તુના વિશિષ્ટ સંસ્થાન-વર્ણ-ગંધ-સ્પર્શ પણ જાણી શકે. દા.ત. ઋણુમતિએ જાણ્યું કે ‘આણે ઘટ ચિંતવ્યો છે’ પણ કેવડો છે, શાનો છે, સોનાનો છે કે રૂપાનો, કેવા આકારનો છે વગેરે બાબતો ઋણુમતિના વિષયની બહાર છે, ન્યારે વિપુલમતિવાળા મહાત્મા તો આણે ઘટ આવા પ્રકારનો, આવા સંસ્થાનવાળો વગેરે બધું જ જાણી શકે.

બીજું ઋણુમતિ પ્રતિપાતિ એટલે નાશ પામનારું છે, જ્યારે વિપુલમતિ અપ્રતિપાતિ છે એટલે એ જેને ઉત્પન્ન થયું તેને અવશ્ય કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્ર. આ મન:પર્યાવજ્ઞાન કેને ઉત્પન્ન થાય ?

જ. ખૂબજ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળા છઠ્ઠા-સાતમા ગુણુ-ઠાણુવાળા સાધુ-મહાત્માને ઉત્પન્ન થાય, એથી નીચેના ગુણુઠાણુને આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થાય.

આ જ્ઞાનનો વિચ્છેદ થયેલો છે. એટલે આ જ્ઞાન તો અત્યારે કોઈને પણ હોયજ નહીં, અને નવું કોઈને પણ ઉત્પન્ન થાય નહીં.

પ્ર. મન:પર્યાવજ્ઞાનવાળા મહાત્મા કેવી રીતે મનના ભાવો જાણતા હશે ?

જ. વિચાર કરનાર વ્યક્તિએ વિચાર કરતાં જે મનોવર્ગણના પુરંગલો ગ્રહણ કરીને મનરૂપે પરિણુમાવ્યા (દ્રવ્ય મનરૂપે બનાવ્યા) એ મનોવર્ગણના પુરંગલોના સંસ્થાનને (આકૃતિને) સાક્ષાત જોઈને અનુમાન વડે જાણે કે આને આ વસ્તુ વિચારી છે.

પ્ર. અવધિજ્ઞાન મન:પર્યાવજ્ઞાનમાં તફાવત શું છે ?

જ. જો કે મનનો વિષય અવધિજ્ઞાનનો પણ છે, તો પણ મન:પર્યાવજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનમાં અન્તર્ભાવ પામતું નથી. કેમકે બંનેનો સ્વભાવ ભિન્ન છે. મન:પર્યાવજ્ઞાન તો માત્ર

મનોવર્ગણાના દ્રવ્યોનેજ ગ્રહણ કરનાર અને અદર્શનપૂર્વકજ હોય (મનઃપર્યાવ દર્શન ન હોય) જ્યારે અવધિજ્ઞાન તો કિંચિત્ મનોવર્ગણાના દ્રવ્યો ઉપરાંત ઔદારિકાદિવર્ગણાઓનું પણ ગ્રાહક છે, નહિ કે માત્ર મનોવર્ગણાનું ગ્રાહક છે.

ખીન્નું અવધિજ્ઞાન તો ચારે ગતિના જીવોને હોઈ શકે, જ્યારે મનઃપર્યાવજ્ઞાન તો મનુષ્ય ગતિમાંજ હોય, અને તે પણ છટ્ટા-સાતમા ગુણકાણાવાળા વિશુદ્ધ ચારિત્રવંત મહાત્માનેજ હોય. અવધિજ્ઞાન કરતાં મનઃપર્યાવજ્ઞાન વિશુદ્ધિમાં વધારે હોય, જ્યારે વિષયની અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન કરતાં અનંતમા-લાગેજ હોય.

卐卐卐

પ્ર. 'કેવળ' શબ્દનો શો અર્થ થતો હશે ?

જ. (૧) એક- અસહાય-ઇન્દ્રિય અને મનની જિલકુલ અપેક્ષા વગરનું.

(૨) શુદ્ધ- કેવળજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં ખીન્ન અશુદ્ધ (ક્ષયોપશમ ભાવનાં જ્ઞાનો નિવૃત્ત થવાથી)

(૩) સકલ- સંપૂર્ણ પદાર્થોને જાણનાર હોવાથી.

(૪) અસાધારણ- આ કેવળજ્ઞાનની હરોળમાં ખીબાં કોઈપણ જ્ઞાન આવી શકે નહીં તેવું અનન્ય સદૃશ.

(૫) અનન્ત- આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કદીપણ નાશ પામતું નથી માટે અનન્ત

આ પાંચ અર્થ 'કેવળ' શબ્દના શાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે. ખીબાં સાદા શબ્દોમાં કહીએ તો એમ કહી શકાય કે જ્યાં કેવળ (માત્ર) જ્ઞાનજ છે, અજ્ઞાનનો લેશ પણ નથી એવું જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન.

પ્ર. કુલે પાંચે જ્ઞાનના લેહ (પ્રકાર) કેટલા છે ?

જ. ૫૧ (એકાવન) લેહ પાંચ જ્ઞાનના મળીને છે. તેમાં મતિજ્ઞાનના ૨૮+શ્રુતજ્ઞાનના ૧૪+અવધિજ્ઞાનના ૬+મનઃ-પર્યવજ્ઞાનના ૨+ કેવળજ્ઞાનનો ૧=૫૧ લેહ જ્ઞાનના છે.

પ્ર. સમ્યજ્ઞાન અને મિથ્યાજ્ઞાન કોને કહે છે.

જ. જે શાસ્ત્રોનું-પુસ્તકોનું-ગ્રંથોનું જ્ઞાન મનુષ્યને પાપભીરુ બનાવે, દુરાચારોથી બચાવી સદાચારમાં બેડે, ઉન્માર્ગથી બચાવી સન્માર્ગમાં સ્થાપે, ચારિત્રનું મૂલ્ય સમજાવે, મન-બુદ્ધિ નિર્માણ બનાવે, પરધન અને પરસ્ત્રી તરફથી દષ્ટિને પાછી વાળે, અનીતિના માર્ગથી વાળે, જીવનનો આદર્શ ઉચ્ચ અને પવિત્ર રખાવે, દેવ ગુરુ ધર્મ તરફ ભક્તિભાવને બંધત કરે, પરલોક-મોક્ષ તરફ દષ્ટિને લઈ જાય, સ્વર્થ લૂલાવીને પરોપકાર કરવાનું શીખવે, ઉપકારી તરફ કૃતજ્ઞતા રાખવાનું સમજાવે, દીન-દુખી પ્રત્યે હૃમદર્દી-કરુણા-સહકાર રાખવાનું શીખવે, ઇર્ષ્યા-અસૂયા-વેર-વિરોધ-કલેશ

ટંટા, ક્ષુદ્રતાને કાઢે, હૃદયને વિશાળ બનાવે, વિશ્વ ખંધુત્વની ભાવનાનું ઉત્થાન કરે, માતાપિતા-વિદ્યાગુરુ-ધર્મગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ રાખવાનું શીખવે, માનવજીવનના ઉચ્ચ મૂલ્યોનું મૂલ્યાંકન કરતાં શીખવે એવા જ્ઞાનને સમ્યગ્જ્ઞાન કહેવાય છે. આજની સ્કુલોમાં-કોલેજોમાં જે આજે શિક્ષણ અપાઈ રહ્યું છે તે ઉપરની વાતો વિચારતાં લાગશે કે તે સમ્યગ્જ્ઞાન નથી આજનું શિક્ષણ પ્રા:યે જડતાને પોષે છે, પાપ-પુણ્યની વાતો ભૂલાવે છે, દેવ-ગુરુધર્મથી દૂર રાખે છે, કેવળ આર્થિક બેઠક ઉપર આજનું શિક્ષણ અપાય છે, ભાઈ, ભણુશો તો રોટી-બેટી મળશે, સાડાં ધન કમાઈ શકશો, લોકોમાં માન-સન્માન પામશો. આમાં 'સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે' એ ધ્યેય ક્યાં સિદ્ધ થતું દેખાય છે ? વિદ્યા ભણુવા પાછળનો ઉદ્દાત્ત આશય-ઉચ્ચ ધ્યેય ક્યાં આજે રહ્યું છે ? ક્ષુદ્ર ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે માતા સરસ્વતીનો ઉપયોગ કરવો એમાં કઈ ખુદ્ધ-મત્તા-માણુસાઈ છે ? જે માણુસનું ધ્યેય-આદર્શ હલકો હોય તેની પ્રવૃત્તિ ભલે મહાન-ઉત્તમ હોય તો પણ તેની કાંઈજ કિંમત નથી. ઉત્તમ કાર્યની પાછળ ઉત્તમ ભાવના-ઉત્તમ ધ્યેય હોવું જરૂરી છે.

આજના શિક્ષણથી બાળકના ચારિત્રનું ઘડતર શું થાય છે ? એની એ વાસ્તવિક ફરજો ક્યાં સમજતો થાય છે ? દયા-પરોપકાર, કૃતજ્ઞતા, વિનય, સહ્યતા, સૌજન્યતા-સંતોષ-ખામોશ-સહિષ્ણુતા, સદાચાર જેવા માનવજીવનને ઉચ્ચ બનાવનાર તત્ત્વોનું પોષણ આજની સ્કુલો-કોલેજોમાં થઈ રહ્યું છે કે શોષણ એનો સંઘના (સમાજના) આગેવાનોએ ખાસ વિચાર કરવાની ઘડી પાકી ગઈ છે. સદાચારને સળગાવી દહને માનવ ગમે તેટલો ધનિક કે સત્તાધિશ બને તો પણ એની

કુટી બદામ જેટલી પણ કિંમત નથી.

સદાચારથીજ મનુષ્ય મહાન છે, સદાચાર એજ સાચું ધન છે, એજ સાચી સત્તા છે, એજ સાચું જીવન છે, એજ શક્તિ છે, એજ તેજ છે, એજ પરાક્રમે છે, એજ સાચી બુદ્ધિ છે, એજ સાચું જ્ઞાન છે, એજ સાચી કળા છે, એજ સાચો હુન્નર છે, એજ જગતની સાચી માતા છે, સદાચાર વિહોણું જીવન એટલે મરેલું જીવન છે—સડેલું જીવન છે, વિકૃત જીવન છે, પતિત—બ્રહ્મ જીવન છે, માટે સદાચારના પાલનમાંજ માનવની શોભા છે, સદાચાર એજ માનવનો સાચો શણગાર છે, સદાચાર દ્વારા જે યશ—કીર્તિ—પ્રસિદ્ધિ મળે છે એજ સાચાં અને હક્કના છે, બાકીનાં તો નકલી અને તક્કીંચી કરેલાં છે.

પહેલાંના કાળમાં પણ ચોસઠ કળા અને બહોંતેર કળાનું શિક્ષણ અપાતું, પણ એ લણાવનાર ઉપાધ્યાયો (શિક્ષકો)નું જીવન એટલું બધું નિર્મળ સદાચારી અને નિઃસ્પૃહી હતું કે વિદ્યાર્થીના માનસ ઉપર એના જીવનની સુંદર છાયા પડી જતી, આજે સુટ—પેન્ટમાં સજ્જ બનીને, પગમાં ઉંચી જતના સુઝ અને મોંઢામાં સીગરેટ હોય, અને પગારો લેનારા ભાડૂતિ શિક્ષકો પાસેથી શું સદાચારના પોષણની આશા રાખી શકાય ? બાળકમાં અનુકરણ શક્તિ વિશેષ હોય છે, એ શિક્ષકનું નબથી માંડી શીખા સુધીનું નિરીક્ષણ બારીકાઈથી કરતો હોય છે, એથી આજના વિદ્યાર્થીને સાદું જીવન—સાદી રહેણીકરણી પસંદ નથી પડતાં, બીજું સ્કૂલો—કોલેજોમાં કેવી વેશભુષા કરીને વિદ્યાર્થી—વિદ્યાર્થીનીઓ આવે છે એજ એનું માનસ કઈ બાજુ ઢળી રહેલું છે એનું એ સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ છે.

આજના પાઠ્ય પુસ્તકોમાં ધર્મની, પરલોકની,

આત્માની, પાપ-પુણ્યની, પરમાત્માની ન્યાય-નીતિ અને પ્રમાણિકતાની વાતો ક્યાં રહી છે? કેટલાક તો નિરર્થક વિષયો લણાવવામાં આવતા હોય છે આમાં વિદ્યાર્થીના જીવનનું ઉત્થાન કેવી રીતે થવાનું? આને જ્યાં જુઓ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓમાં અવિનય, અશિસ્ત, ઉદ્વેગ, છાકટાપણું, ઉડાઉપણું, સ્વાર્થવૃત્તિ, તોફાન, અસહિષ્ણુતા વધતી જોવા સાંભળવા મળે છે, છતાં આ અંગે કંઈ સક્રિય પગલાં લેવામાં આવતાં દેખાતાં નથી. તો જતે દિવસે આવા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓથી બનેલો સમાજ કેવો હશે એનું જરા કલ્પનાચિત્ર આંખ સામે લાવીને જોવા જેવું છે. એકલી ખુમો મારે-ફરીયાદો કરે હવે ચાલે તેમ નથી, પણ મૂલથીજ કેળવણીમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે, જેથી નષ્ટ થતી આર્ય સંસ્કૃતિને બચાવી શકાશે. જે તત્ત્વો ખરાબ દાખલ થયાં છે એને કાઢીને એની જગ્યાએ બાળકના ચારિત્રનું ઉત્તમ ઘડતર કરે એવાં તત્ત્વો આજની કેળવણીમાં દાખલ કરવા જેવાં છે. આના માટે બાળકોના માખાપોએ, શિક્ષકોએ, સમાજના આગેવાન ગણાતા અને દેશનેતાઓએ પણ આમાં સક્રિય ફાળો આપવો પડશે. ધર્મગુરૂઓનું પણ માર્ગદર્શન આમાં જરૂર માગવું જોઈએ. ધર્મના સિદ્ધાંતો અને આચારોનું શિક્ષણ જ્યાંસુધી આપવામાં કે લેવામાં નહીં આવે ત્યાંસુધી જીવનની સમસ્યાઓનો ઉકેલ પણ આવવાનો નથી. અને સમસ્યાઓ નહીં ઉકેલે તો જીવનમાં સાચી શાંતિ-સુખ જોવા નહીં મળે. મનુષ્ય પોતાના મનનું સમાધાન કરતાં શીખે એવું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ.

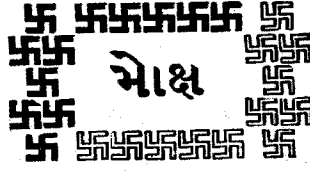
ગમે તે વાંચવું, લખવું એ કાંઈ સમ્યગ્જ્ઞાન નથી, પણ જે વાંચવાથી, લખવાથી ચિત્તમાં શાંતિ, હૃદયની પ્રસન્નતા

વધે, સદાચારનો પ્રેમ બળે, પરલોક-મૃત્યુ યાદ રહે, સંવેગ
વૈરાગ્ય બંધન થાય, દેવગુરુ તરફ ભક્તિભાવ બળે એજ
સાચું જ્ઞાન છે. અને અર્થકામની વૃત્તિઓને પોષે-બહેકાવી
મૂકે એ મિથ્યાજ્ઞાન છે,

જૈન આગમોમાં આ પાંચ જ્ઞાનનું પૂર્ણ-વિસ્તૃત
વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અહિં તે માત્ર દ્વિગ્દર્શન માત્રજ
કરાવ્યું છે.

આ પાંચ જ્ઞાનનું પ્રકરણ વાંચીને સૌ જીવો પોતાના
આત્મામાં સમ્યજ્ઞાનનો દીવડો પ્રગટાવી મોહનો ગાઢ
અંધકાર દૂર કરનારા અને એજ મંગલ કામના.

મતિય એમં ઘુવં ઠાણં, લોગગમ્મિ દુરાહં ।

જત્ય નતિય જરા મન્નૂ, વાહિણો વેયણા તહા ॥ ૧૨ ॥

(ઉતારાધ્યયન, અધ્યયન ૧૨)

આ લોકમાં એકજ ધ્રુવ સ્થાન છે, (તેના ઉપર) ચઢણું કઠીન છે, (પણ) જ્યાં નથી જરા, નથી મૃત્યુ, નથી વ્યાધિ કે નથી વેદના.

ચૌદરાજ લોકના મસ્તકે મોક્ષનું સ્થાન આવેલું છે. તે મોક્ષ આ મનુષ્યલોકથી ઘણોજ દૂર છે (અસંખ્યેય યોજન દૂર છે) ત્યાં સકલ કર્મોથી મુક્ત થઈનેજ જઈ શકાય છે.

૩. મોક્ષ એટલે શું ?

- જ. *
- * મોક્ષ એટલે સકલ કર્મોથી મુક્તિ.
  - * મોક્ષ એટલે સકલ દોષોથી રહિત અવસ્થા.
  - * મોક્ષ એટલે પૂર્ણ જ્ઞાનમય આત્માનું સ્વરૂપ.
  - * મોક્ષ એટલે અનંત ગુણમય આત્માનું સ્વરૂપ.
  - * મોક્ષ એટલે જન્મ-જરા-મૃત્યુથી સર્વથા રહિત શાશ્વત જીવન.
  - * મોક્ષ એટલે સકલ દુઃખોથી સદા છૂટકારો.

- * મોક્ષ એટલે અનંત સુખ લોગવવાનું સ્થાન.
- * મોક્ષ એટલે અખૂટ-પૂર્ણાનંદમય આત્મા.
- * મોક્ષ એટલે સર્વથા ભય, ચિંતા, રોગ, વેદના રહિત જીવન.
- * મોક્ષ એટલે પૂર્ણ સ્વાધીનતાવાળું જીવન.
- * મોક્ષ એટલે ભૂખ, તરસ, ટાઢ-તડકા-અપમાન તિરસ્કાર-હિંસા રહિત શુદ્ધ જીવન.
- * મોક્ષ એટલે સર્વ ઇચ્છાઓને પૂર્ણ વિરામ.
- * મોક્ષ એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ આત્મવિકાસ.
- * મોક્ષ એટલે સદા શાંતિથી ઠરી-ઠામ બેસવાનું શાશ્વત સ્થાન.
- * મોક્ષ એટલે મન-વાણી-શરીરથી રહિત અવસ્થા.

આવા સ્વરૂપવાળા મોક્ષમાં એકવાર ગયા પછી કદી પણ આ દુઃખમય સંસારમાં પાછા આવવાનું હોતું નથી.

પ્ર. મોક્ષમાં સુખ કેટલું અને કેવું હશે ?

જ. સર્વ શત્રુઓના નાશથી, સર્વ પ્રકારની વ્યાધિઓના નાશથી, સર્વ પ્રયોજનોની સિદ્ધિથી અને સર્વ ઇચ્છાઓની પૂર્તિથી જે સુખ મળે તે સુખ કરતાં પણ મોક્ષનું સુખ અનંતગુણુ છે. પણ જેમ જન્મથી રોગી માણસ આરોગ્યના સુખને સમજી ન શકે, પણ નિરોગીજ સમજી શકે, તેમ મોક્ષનું સુખ પણ કેવળ અનુભવગમ્ય છે. આગમોમાં કહ્યું છે કે:- સર્વસુરોનું, સર્વકાળનું, ચક્રવર્તી રાજ સહિત બધા સુખી ગણાતા મનુષ્યોનું ત્રણે કાળનું સુખ લેશું કરીને તેનો

અનંતીવાર વર્ગ કરવામાં આવે તો પણ તે સુખ મોક્ષના સુખના અનંતમા ભાગે પણ આવી ન શકે.

અહિંયાં સંસારમાં બધા જીવોનું સુખ સરખું નથી હોતું, જ્યારે મોક્ષમાં ગયેલા બધાજ જીવોનું સુખ એક સરખું હોય છે.

અહિંના ભૌતિક ક્ષણભંગુર, કાલ્પનિક, પરાધીન અને દુઃખમિશ્રિત સુખનો મોહ-આસક્તિ છૂટે અને ગુરુકૃપાથી જવલંત વૈરાગ્ય જાગ્રત થાય અને સર્વત્યાગના માર્ગે ચાલવાનું થાય અને નિર્મળ અહિંસા, સંયમ અને તપની આરાધના થાય તો આત્મા અજર અમર બની પોતાના મૂળ શુદ્ધ બુદ્ધમુક્ત-ચિદાનંદમય સ્વભાવને પ્રાપ્ત કરનારો બને.

મોક્ષની સાધનામાં ગુરુનિશ્રા અને ગુરુકૃપા એ જ મહત્વના અંગો છે. માટે મુક્તિમાર્ગનો આરાધક આ જ અંગો તરફ કદીપણ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ન રાખી શકે.

આવા મોક્ષની સાધનામાં શુદ્ધ દેવગુરુ ધર્મની ઓળખ ખાસ જરૂરી છે, આત્માનું સ્વરૂપ, મોક્ષનાં સાધનોને પણ જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

બસ, આ જૈન દર્શનનું પણ (જૈન ધર્મનું) ધ્યેય આવા ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા મોક્ષમાં સૌ જીવોને પહોંચાડવાનું છે. અને આ 'જૈન દર્શન દર્પણ' નું પુસ્તક લખવાનો મારો પણ આશય સૌને મોક્ષમાં પહોંચાડવાનો છે આ 'જૈન દર્શન દર્પણ' નું પુસ્તક લખતાં જે કાંઈ મેં પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય તેથી ભવ્ય જીવો જૈન શાસનને વિષે ઊંધિ પામો.....

‘જૈન દર્શન દર્પણ’

卐卐卐

-: મુદ્રણ સ્થાન :-

* પ્રદીપ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ *

જૂનાગઢ.

પૂ. વિદ્વાન મુનિરાજશ્રી ધર્મગુપ્તવિજયજી મહારાજ
સાહેબની કસાયેલી કલમે લખાયેલ પુસ્તકો:-

	કિંમત	પોસ્ટેજ
જૈનદર્શન દર્પણ	૩-૦૦	૫૦ પૈસા
સરળનવતરવ	૦-૭૫	૨૫ ,,
શ્રમણની જીવન સંપત્તિ	૦-૭૫	૨૫ ,,
સાહિત્ય સરિતા	૧-૦૦	૨૫ ,,
તરવચિંતન	૦-૫૦	૧૫ ,,
રત્નમાલા ભાગ-૧	૦-૫૦	૧૦ ,,
રત્નમાલા ભાગ-૨	૦-૫૦	૧૦ ,,
સંસ્કારધન ભાગ	૧-૫૦	૫૦ ,,
૧ થી ૬		
બાળકોની વાર્તાઓ	૦-૬૦	૧૫ ,,
સંયમનો સાથી	૦-૫૦	૧૫ ,,
(છપાશે)		
કમાપના	૦-૧૦	૧૦ ,,
નૂતન વર્ષાબિનંદન	૦-૧૦	૧૦ ,,

બાળકોનું ઉત્તમ આરિત્યકર કરવા સંસ્કાર ધનનો જ
પુસ્તકોનો સેટ તથા બાળકોની વાર્તાઓ (જેમાં ૧૨ રસમય બોધક
કથાઓ છે) નાં પુસ્તકો મંગાવવા ખાસ બલામણુ છે

(સંસ્કાર ધનની ગુજરાતીમાં ૪૯૦૦૦ (ચોગણપચાસ હજાર)
નુકલો પ્રગટ થઈ ચૂકી છે.

પ્રાગ્નિશ્ચાન:-

નવીનચંદ્ર રતીલાલ શાહ

પૂર્ણિમા સ્ટોર્સ

૨૬, ન્યુ મારકેટ, સુરેન્દ્રનગર (સૌરાષ્ટ્ર)

શાહલલ: ઇમ્પીરીયલ પ્રિન્ટરી, વીકાંગા રોડ, અમદાવાદ.